

П'ятнадцятирічний капітан

Жуль Верн

Жуль Верн

П'ятнадцятирічний капітан

Переклад Петра Соколовського

Роман

ЧАСТИНА ПЕРША

Розділ I

ШХУНА-БРИГ "ПІЛІГРИМ"

2 лютого 1873 року шхуна-бриг "Пілігрим"² перебувала на 43° 37' південної широти і 165° 19' західної довготи (від Грінвічського меридіана).

Ця шхуна-бриг, водотоннажністю в чотириста тонн, була споряджена у Сан-Франціско для полювання на китів у південних морях і належала багатому каліфорнійському судновласникові Джеймсу Уелдону, який кілька років тому призначив її командиром капітана Халла.

"Пілігрим" був невеличкий вітрильник, але вважався одним із найкращих кораблів Джеймса Уелдона. Він входив до складу флотилії, яку той щорічно виряджав ген за Берінгову протоку, в північні моря, або під Тасманію чи за мис Горн, аж до морів Антарктики. Шхуна-бриг чудово ходила під вітрилами. Завдяки дуже зручному оснащенню вона могла навіть з нечисленною командою запливати у важкодоступні місця південного моря, звідки починалася суцільна смуга антарктичної криги. Капітан Халл умів, як кажуть матроси, "лавірувати" поміж плавучих крижин. Влітку такі крижини допливають аж до Нової Зеландії, ба навіть до мису Доброї Надії, і досягають набагато нижчих широт, аніж у північних морях. Щоправда, то все невеличкі айсберги з пооббиваними боками, розмиті теплими водами. Майже всі вони розтають в Атлантичному та Тихому океанах.

Капітан Халл, досвідчений мореплавець, один із найвправніших гарпунерів флотилії, мав команду, яка складалася з п'яти матросів і одного новачка. Це замала команда для полювання на китів. Люди потрібні на шлюпках при нападі на кита, а також для розбирання туш. Однак Джеймс Уелдон, за прикладом деяких судновласників, задля економії набирав у Сан-Франціско саме стільки матросів, скільки було потрібно для керування судном у дорозі. В портах Нової Зеландії серед місцевого населення та дезертирів усіх національностей не бракувало вправних гарпунерів та матросів, охочих найнятися на китобійний сезон. Коли сезон кінчався, вони, діставши платню, сходили на берег, де чекали до наступного року, доки знов комусь знадобляться їхні послуги. В отакий спосіб судновласники заощаджували чималі гроші на платні команді й збільшували свої прибутки.

Так велося рік у рік на борту "Пілігрима". Шхуна-бриг вертала від антарктичного полярного кола, скінчивши полювання на китів. Однак трюм не був ущерть заповнений бочками з жиром та з китовим вусом. Уже на той час полювати на китів було важко: через надмірне полювання вони траплялися чимдалі рідше; справжні кити, яких на півночі називали гренландськими, а в південних морях — австралійськими, починали зникати. Китобоям довелось перейти на смугачів, цих велетенських морських ссавців, полювати на яких досить небезпечно.

На смугачів полював і Капітан Халл під час останнього сезону, та влови вийшли небагаті. Проте він мав намір наступного року дістатися у вищі широти і, якщо треба буде, проплисти аж до земель Клері й Аделі, що їх, усупереч твердженням американця Уїлкса, відкрив француз Дюмон-Дюрвіль на "Астролябії" та "Зеле".

Одне слово, це полювання на китів було невіддале для "Пілігрима". На початку січня, саме посеред літа на Південній півкулі, коли ще було зарано повертатися додому, капітанові Халлу довелось покинути місця полювання. Додатково найняті матроси — набрид досить сумнівних типів — не дуже перетрудувались, і він вирішив їх звільнити.

"Пілігрим" узяв курс на північний захід і 15 січня прибув до Вайтемати, порту Окленда в затоці Чуракі на східному узбережжі Північного острова Нової Зеландії. Отут і висадили китобоїв, найнятих на сезон.

Команда була невдоволена. У трюмі "Пілігрима" бракувало бочок із двісті жиру. Ніколи ще не було таких кепських уловів. А надто прикро почував себе Капітан Халл: славетному мисливцеві дошкуляло вражене себелюбство — адже він, уважай, вертав з порожніми руками! Він на всі заставки проклинав ледарів і нероб, що звели сезон нанівець. Марно намагались набрати в Окленді нову команду. Всі місцеві китобої вже понаймалися на інші судна. Тож довелося облишити надію довантажити трюм "Пілігрима". Капітан Халл уже намірився вийти з Окленда, аж тут до нього звернулись із проханням узяти на борт пасажирів. Капітан погодився, бо відмовити в цьому проханні не міг.

В Окленді саме перебували місіс Уелдон, дружина хазяїна "Пілігрима", їхній п'ятирічний син Джек та її кузен Бенедікт. Усі троє приїхали сюди разом із Джеймсом Уелдоном, який час від часу навідував Нову Зеландію в комерційних справах. Він збирався повертатися з ними до Сан-Франціско, коли раптом малий Джек серйозно захворів. Джеймс Уелдон, якого кликали назад термінові справи, виїхав з Окленда сам, залишивши дружину, сина й кузена Бенедікта.

Минуло три місяці — три довгі місяці розлуки, дуже важкі для місіс Уелдон. За цей час її син одужав, і вона могла виїжджати. Тут її сповістили, що прибув "Пілігрим".

У той час, щоб повернутися до Сан-Франціско, місіс Уелдон треба було б спершу поїхати до Австралії й сісти на один із кораблів трансокеанської компанії "Золотий вік", які курсували між Мельбурном та Панамським перешийком. Діставшись до Панами, вона мала б зачекати на американський пароплав, що регулярно ходив між перешийком та Каліфорнією. Це означало затримки й пересадки, надто неприємні для жінки, що подорожує з дитиною. І коли в Оклендський порт зайшов "Пілігрим", місіс

Уелдон звернулася до Капітана Халла з проханням довести до Сан-Франціско її, кузена Бенедікта та Нен, стару няню-негритянку, яка виглядала і саму місіс Уелдон.

Здійснити подорож у три тисячі морських льєЗ на вітрильнику! Але на судні капітана Халла завжди панував бездоганний лад, а погода по цей і по той бік екватора стояла дуже гарна.

Капітан Халл дав згоду. Він запропонував своїй пасажирці власну каюту. Капітан хотів, щоб під час плавання, яке могло тривати від сорока до п'ятдесяти днів, місіс Уелдон влаштувалася якнайкраще на борту його судна. Щоправда, плавання мало трохи затягтися: "Пілігрим" повинен був, одхилившись від курсу, зайти в чилійський порт Вальпараїсо, щоб там розвантажитись. А вже далі вздовж американського узбережжя вони сподівалися плисти під попутним береговим вітром, а це була б доволі приємна морська прогулянка. Зрештою, місіс Уелдон була хоробра жінка й не боялася моря. Тридцятирічна, з міцним здоров'ям, вона звикла до тривалих морських подорожей і не раз поділяла з чоловіком їх невігоди. Її не лякало плавання на судні середньої тоннажності. Вона знала, що капітан Халл — чудовий моряк, а "Пілігрим" — надійний вітрильник, одне з найкращих американських китобійних суден. Нагода трапилася, тож треба було скористатись із неї. І місіс Уелдон з неї скористалася.

Що ж до кузена Бенедікта, то він, ясна річ, мав супроводжувати місіс Уелдон у цьому плаванні.

Кузен Бенедікт був славний чолов'яга років п'ятдесяти. Та, незважаючи на цей вік, було б необачно відпустити його кудись самого. Він був скорше довгий, ніж високий, скорше сухорлявий, аніж худий. Кістлява статура, велика кудлата голова, золоті окуляри — одне слово, в усій довжелезній особі кузена Бенедікта вгадувався вчений, одна з отих сумирних і добрих натур, які все своє життя — ба навіть у сто років! — залишаються дітьми.

Кузен Бенедіктом називали його й сторонні, бо за своєю вдачею він належав до тих людей, які здаються рідними всім. Кузен Бенедікт ніколи не знав, куди подіти свої довгі руки й довжелезні ноги, не міг дати собі ради в найбуденніших життєвих справах. Він не був обтяжливим для інших, але якось так виходило, що він зв'язував усіх довкола й самого себе своєю незграбністю. Невибагливий, невимогливий — аж забував попоїсти й попити, якщо його не нагодують і не напоять, — нечутливий ні до холоду, ані до спеки, він, здавалось, належав не до тваринного, а радше до рослинного світу. Уявіть собі отаке безплідне дерево, на якому не росте навіть листя, дерево, нездатне нагодувати й прихистити під своїми вітами подорожнього. Отакий був кузен Бенедікт.

Однак він мав добре серце й завжди виявляв готовність зробити людям якусь послугу. І всі любили кузена Бенедікта за його безпорадну вдачу. Місіс Уелдон дивилась на нього як на свою дитину — старшого брата малого Джека. Проте слід сказати, що кузен Бенедікт не тинявся без діла. Навпаки, це був невсипущий трудар. Єдине його захоплення — природнича історія — поглинало його до решти.

Сказати "природнича історія" — це сказати надто багато.

Відомо, що ця наука складається з різних галузей, як-от: зоологія, ботаніка,

мінералогія та геологія. А кузен Бенедікт не був, власне, ні ботаніком, ні мінералогом, ні геологом.

Може, він був зоологом у загальному розумінні цього слова — таким собі Кюв'є⁴ Нового Світу, який розкладав тварину, щоб її проаналізувати, а потім знову складав; отим глибоким знавцем, який присвятив себе вивченню чотирьох основних — згідно класифікації самого Кюв'є — типів усього тваринного світу: хребетних, молюсків, членистоногих і променевих? Може, він, цей простодушний, але старанний учений, вивчав різні класи, ряди, родини та види, що їх охоплюють ці чотири типи?

Ні.

Може, кузен Бенедікт присвятив себе вивченню хребетних: ссавців, птахів, плазунів і риб?

Теж ні.

Може, він більше цікавився молюсками, починаючи від головоногих і вище; може, моховатки вже не були для нього таємницею?

Аж ніяк.

Може, то через променевих, голкошкірих, поліпів, глистів, губок та інфузорій випалив він стільки гасу в лампі, працюючи щодня до пізньої ночі?

Треба прямо сказати: його захоплювали не променеві.

А що з зоології незгаданими залишились тільки членистоногі, то, зрозуміло, цей тип і був єдиним захопленням кузена Бенедікта.

Еге ж, саме членистоногі; однак тут слід дещо уточнити.

Тип членистоногих охоплює шість класів: комах, багатоніжок, павукоподібних, ракоподібних, вусоногих і кільчастих червів.

Проте кузен Бенедікт не зміг би відрізнити дощового черв'яка від лікарської п'явки, щипавки від морського жолудя, домашнього павука від псевдоскорпіона, креветки від рака-самітника, а ківсяка від сколопендри.

То ким же все-таки був кузен Бенедікт?

Звичайним ентомологом, та й годі!

На це, безперечно, зауважать, що ентомологія, як складова частина природничої історії, вивчає всіх членистоногих. Взагалі це так, однак уже ввійшло у звичай вживати цей термін в трохи вузкому, розумінні — як назву науки про комах, тобто "всіх тих членистоногих безхребетних тварин, чиє тіло складається з трьох частин — голови, грудей і черевця, — на яких відповідно розташовані одна пара вусиків, здебільшого дві пари крил і три пари ніг, через що комах називають також шестиногими".

Отже, кузен Бенедікт, присвятивши себе вивченню членистоногих класу комах, був ентомологом.

Але не подумайте, що це така проста наука! Клас комах налічує щонайменше десять рядів:

1. Прямокрилі (таргани, коники, цвіркуни).
2. Сітчастокрилі (золотоочки, мурашині леви, бабки, терміти).
3. Перетинчастокрилі (бджоли, оси, мурахи, їздці, трачі).

4. Лускокрилі (метелики).
5. Напівтвердокрилі (цикади, клопи, попелиці).
6. Твердокрилі (хрущі та інші жуки).
7. Двокрилі (комарі, москіти, мухи).
8. Віялокрилі (стилопс).
9. Паразити (воші).
10. Нижчі комахи (лусківниці).

Однак певні ряди, скажімо жуки, налічують до тридцяти тисяч видів⁵, двокрилі — шістдесят тисяч, отже, тут є що вивчати, а для одного чоловіка роботи аж надто.

Життя кузена Бенедікта було присвячено одній-єдиній улюбленій справі — ентомології. Цій науці він оддавав увесь свій час, ба навіть години сну, бо йому неодмінно снилися "шестиногі". Годі було перелічити всі шпильки, що їх він носив за манжетами, в комірї, в крисах капелюха, на вилогах піджака. Коли кузен Бенедікт повертався з наукової екскурсії, його капелюх був справжньою колекцією комах, нашпилених зсередини і ззовні.

На завершення опису цього дивака слід додати, що він супроводив містера й місіс Уелдон до Нової Зеландії знов-таки через свою пристрасть до ентомології. Тут його колекція збагатилася кількома рідкісними екземплярами. Тож цілком зрозуміле його бажання чимшвидше дістатись до Сан-Франціско, щоб там у своєму кабінеті розмістити зібране багатство згідно класифікації.

А що місіс Уелдон та її син повертались до Америки на "Пілігримі", то, цілком природно, кузен Бенедікт мав супроводити їх і під час цієї подорожі.

Проте не на нього могла розраховувати місіс Уелдон, якби опинилася у скрутному становищі. На щастя, передбачалось легке плавання у гарну погоду та ще й на борту судна, капітан якого заслуговував повної довіри.

Поки "Пілігрим" стояв три дні у Вайтематі, місіс Уелдон спішно приготувалася в дорогу, щоб не затримувати його відплиття. Розрахувавшись із тубільними слугами, вона 22 січня піднялася на борт "Пілігрима" з сином Джеком, кузенем Бенедіктом та старою негрятянкою Нен.

Кузен Бенедікт носив у спеціальній бляшанці на паску через плече всю зібрану тут колекцію комах. У колекції були, між іншим, кілька представників стафіліна, хижого жука, очі якого розташовані у верхній частині голови; досі вважалося, що стафілін водиться тільки в Новій Каледонії. Кузенів Бенедікту пропонували також отруйного павука "катіпо" — так називають його маорі⁶, — укусу якого часто смертельний для людини. Однак павук не належить до класу комах — місце йому в колекції павукоподібних, — тож він не мав ніякої цінності для кузена Бенедікта. І наш ентомолог зневажливо відмовився від павука: найціннішим скарбом у його колекції, звісно, був знаменитий новозеландський стафілін.

Ясна річ, кузен Бенедікт застрахував свою колекцію, заплативши високий внесок. Він уважав її ціннішою за весь китовий жир і вус у трюмі "Пілігрима".

Коли кінчались останні приготування до відплиття і місіс Уелдон та її супутники

стояли на палубі шхуни-брига, капітан Халл підійшов до своєї пасажирки.

— Само собою зрозуміло, місіс Уелдон, — мовив він, — що ви берете на себе всю відповідальність, вирішивши плисти на "Пілігримі" через океан.

— Для чого ви мені це кажете, містере Халл? — спитала місіс Уелдон.

— Я кажу вам це, бо, по-перше, не дістав щодо цього ніякої вказівки від вашого чоловіка, а по-друге, тому, що шхуна-бриг не може гарантувати вам такої безпеки плавання, як пакетботи⁷, призначені тільки для перевезення пасажирів.

— А як ви гадаєте, містере Халл, коли б мій чоловік був тут, то чи вирушив би він у плавання на "Пілігримі" разом із своєю дружиною та сином?

— Звичайно, вирушив би, — відповів капітан Халл. — Він би вагався не більше за мене! "Пілігрим", зрештою, — надійне судно. Я можу за нього ручитися, як капітан, що командує цим судном ось уже багато років. Я сказав це вам, місіс Уелдон, щоб мене менше гризло сумління, а також аби ще раз підкреслити: на борту "Пілігрима" немає звичних для вас вигод.

— Коли йдеться тільки про брак вигод, містере Халл, — відказала місіс Уелдон, — то це для мене не завада. Я не з тих вередливих пасажирок, які безперестану скаржаться на тісні каюти та на одноманітне харчування.

І, подивившись на свого сина Джека, якого тримала за руку, місіс Уелдон мовила:

— Вирушаймо, містере Халл!

Відразу було наказано підняти якір. Наставили вітрила, й "Пілігрим", вибираючи якнайкоротший шлях між суднами, вийшов у відкрите море й узяв курс на американське узбережжя.

Та через три дні повіяв дужий ост⁸, і шхуна-бриг змушена була змінити курс, щоб іти проти вітру.

Отож на 2 лютого "Пілігрим" перебував у набагато вищих широтах, ніж цього хотів би капітан Халл. Здавалося, він намірився обійти мис Горн, замість плисти навпростець до берегів Нового Світу.

Розділ II

ДІК СЕНД

Погода стояла гарна, і, якщо не зважати на деяку затримку, плавання відбувалося в досить добрих умовах.

Місіс Уелдон влаштувалась на борту "Пілігрима" якнайвигідніше. Однак спершу довелося поміжкувати, де її прихистити. На судні не було ні юта⁹, ні рубки¹⁰. Жодна з кормових кают команди для місіс Уелдон не годилася. Тож капітан Халл запропонував їй свою власну скромну каюту біля корми. Проте довелося довго умовляти місіс Уелдон, бо вона ніяк не хотіла забирати в нього каюту. В оцім тісненькім помешканні вона й оселилася з сином та старою Нен. Тут вона обідала в товаристві капітана Халла й кузена Бенедікта, якого поселено в комірчині поряд.

Капітан "Пілігрима" перебрався в каюту, призначену для його помічника, якого на судні ніколи не було. Задля заощадження коштів — читач уже знає про це — шхуна-бриг плавала з неповною командою, і капітан обходився без помічника.

Команда "Пілігрима" — вмілі, досвідчені моряки — жила як одна дружня сім'я, згуртована спільним життям, клопотами й роботою. Це вже вчетверте матроси виходили разом на промисел. Усі родом з американського заходу, ба навіть з одного узбережжя в штаті Каліфорнія, вони здавна знали між собою.

Ці славні хлопці дуже добре ставились до місіс Уелдон, дружини їхнього хазяїна, якому були безмежно віддані. Слід сказати, що вони, зацікавлені в якнайбільшому влові, доти завжди поверталися з багатою здобиччю. Якщо навіть їм доводилось добряче попрацювати, то це задля більшого заробітку, який виплачувано при остаточному розрахунку. Але цього разу заробітку майже не передбачалося, і матроси на всі заставки ляли новозеландських ледацюг.

Тільки один чоловік на борту не був американець за походженням. Звали його Негору, родом він був із Португалії, але добре знав англійську мову. На шхуні він виконував скромну роботу кока. Коли в Окленді втік попередній кок, Негору, буди без роботи, охоче став на його місце. Чоловік він був мовчазний, тримався від команди осторонь, однак справу свою знав добре. Отож, найнявши його, капітан Халл ніби не прогадав: Негору працював бездоганно.

Проте капітан жалкував, що не мав часу зібрати достатньо відомостей про минуле Негору. Його зовнішність, а надто уникливий погляд не дуже подобались капітанові. Там, де йдеться про те, щоб допустити незнайомого чоловіка на судно, яке живе своєрідним зосібним життям, слід якомога докладніше дізнатися про його минуле, не минаючи жодної дрібниці.

Негору мав років десь із сорок. Це був чорнявий, сухорлявий, моторний, середній на зріст і, певно, дужий чоловік. Чи мав він якусь освіту? Мабуть, так, це видно було з зауважень, які часом прохоплювались у нього. Він ніколи не говорив ні про своє минуле, ані про свою родину. Звідки він прибув, де жив доти, чим займався — ніхто не знав. Ніхто не знав і його планів на майбутнє. Він тільки висловив якось намір висісти на берег у Вальпараїсо. Це був дивний чоловік. В усякому разі, він, напевно, не був моряком. Він розумівся на морських справах не більше за першого-ліпшого кока, який значну частину свого життя проплавав у морі. Однак на морську хворобу він не слабував, а це вже неабияка перевага для корабельного кухаря.

На палубі Негору бачили рідко. Цілісінький день він порався в своїм тіснім камбузі, де стояла велика плита. А пізно ввечері він гасив плиту і йшов до своєї каютки на носі, де відразу лягав спати.

Як ми вже казали, команда "Пілігрима" складалася з п'яти матросів і новачка.

Цей новачок, хлопець п'ятнадцяти років, був сином невідомих батька-матері. Він виховувався в дитячому будинку.

Дік Сенд — так звали хлопця — мабуть, був родом зі штату Нью-Йорк, а то і з самої його столиці — міста Нью-Йорка* (*насправді столиця штату це місто Олбані. Примітка редакції*).

Ім'я "Дік" — скорочене від "Річард" — дано маленькому сироті на честь жалісливого перехожого, який підібрав його через два або три дні після народження. Що ж до

прізвища Сенд11, то ним удостоїли хлопчика на згадку про місце, де його знайдено, — на ріжку піщаної коси Сенді-Гук, що утворює вхід до порту Нью-Йорк у гирлі річки Гудзон.

Дік Сенд був середній на зріст, міцно збудований, чорнявий, із синіми рішучими очима. Робота моряка підготувала його до життєвої боротьби. Його розумне обличчя дихало енергією. Це було обличчя не тільки хороброї, а й завзятої людини.

В п'ятнадцять років хлопець уже міг приймати рішення і доводити до кінця свої задуми. Його вигляд, жвавий і серйозний водночас, привертав до себе увагу. На відміну від своїх ровесників Дік був скупий на слова та жести. Дуже рано, в тім віці, коли ще звичайно не замислюються над майбутнім, він усвідомив своє становище й дав собі обіцянку "стати людиною".

І він дотримав слова — став дорослим чоловіком у віці, коли його однолітки залишались іще дітьми.

Дуже рухливий, спритний і міцний фізично, Дік Сенд був один із тих обранців долі, про яких можна сказати, що вони народилися з двома правими руками й двома лівими ногами. Хоч би що вони робили — їм усе "з руки"; хоч би з ким вони йшли — вони завжди крокують "у ногу".

Отже, сирота Дік виховувався в дитячому будинку. В чотири роки він навчився читати, писати й рахувати. Діка змалку вабило море, і у вісім років він пішов юнгою на корабель, який плавав у південних морях. Тут він став навчатись моряцького ремесла, що його й треба навчатись з раннього дитинства. Офіцери зацікавилися допитливим, здібним до науки хлопчиком і залюбки ділилися з ним своїми знаннями та досвідом. Юнга от-от мав стати матросом і, безперечно, не думав спинятись на досягнутому. Хто з дитячих літ усвідомив, що праця — це закон життя, хто змалу знав, що хліб заробляється тільки в поті чола, той завжди готовий на великі справи і в свій день знайде і волю, і силу, щоб їх здійснити.

Капітан Халл помітив Діка Сенда, коли той був юнгою на борту одного торгового судна. Моряк заприятелював із цим славним відважним хлопцем, а згодом відрекомендував його Джеймсові Уелдону. Уелдон зацікавився сиротою. Він оддав Діка до школи в Сан-Франціско.

В школі Дік Сенд особливо захоплювався географією та історією подорожей, і йому кортіло швидше вирости, щоб вивчати вищу математику та навігацію. Він би не забарився поєднати теорію з практикою.

І от нарешті новачком-матросом він ступив на борт "Пілігрима". Моряк повинен знати китобійний промисел так само добре, як і теорію навігації. Це гарна практична підготовка до всіляких несподіванок у морській службі. Дік Сенд вирушив у плавання на судні свого благодійника Джеймса Уелдона, яким командував його покровитель капітан Халл. Отже, все складалося для нього якнайкраще.

Зайве говорити, що Дік був безмежно відданий родині Уелдонів, котра стільки зробила для нього. Можна собі уявити, як радів юний матрос, дізнавшись, що місіс Уелдон плистиме на "Пілігримі". Кілька років місіс Уелдон була йому за матір, а малого

Джека він любив, мов рідного брата. Його покровителі добре знали, що посіяне ними зерно впало в родючий ґрунт. Серце юного сироти повнилося вдячністю, й він не вагаючись пішов би у вогонь і в воду за тих, що дали йому освіту та напутили його на добро. Дік Сенд мав п'ятнадцять років, а мислив на всі тридцять.

Місіс Уелдон знала, чого вартий їхній вихованець. Вона могла спокійно довірити йому Джека. Малий тягся до Діка, відчуючи, що "старший брат" його любить. Довгі години дозвілля, які так часто випадають під час переїзду, коли стоїть гарна година, коли вітрила наставлено добре, Дік із Джеком проводили разом. Юний матрос показував малому чимало цікавого з морської справи. Місіс Уелдон без страху спостерігала, як Джек у супроводі Діка Сенда стрибав по вантах¹², здирався на фок-щоглу¹³ до марса¹⁴ або до поперечини брам-стенги¹⁵ й стрілою ковзав униз по фалу¹⁶. Дік завжди ставав попереду або позаду малого, щомиті ладен його підтримати, якби ручка п'ятирічного Джека сприснула. Такі вправи були дуже корисні для малого, який нещодавно одужав після тяжкої хвороби. На борту "Пілігрима" його бліді щічки швидко повнилися рум'янцем завдяки щоденній гімнастиці та свіжому морському повітрю.

Отак і минала подорож. Якби не супротивний ост, то ні команді, ні пасажирам "Пілігрима" не було б на що скаржитись.

Тим часом уперті східні вітри непокоїли капітана Халла. Йому ніяк не вдавалось поставити судно на належний курс. Він побоювався, що далі, біля тропіка Козерога, почнеться зона штилю¹⁷, а може, й ще гірша перешкода, не кажучи вже про екваторіальну течію, яка віднесе "Пілігрим" далеко на захід. Найдужче турбувався капітан за місіс Уелдон, хоч і не був винен у затримці. Коли б по дорозі їм зустрівся якийсь трансатлантичний пароплав, що йшов до Америки, капітан умовив би свою пасажирку пересісти. Але, як на лихо, вони й досі перебували в надто високих широтах, де годі було зустріти пароплав до Панамі. До того ж, сполучення через Тихий океан між Австралією та Новим Світом не було тоді таким жвавим, яким зробилось останнім часом.

Отож доводилося покладатись тільки на милість погоди. Здавалося, ніщо не могло порушити одноманітність цього плавання. Проте саме 2 лютого під координатами, зазначеними на початку нашої розповіді, трапилась перша несподівана подія.

Було близько дев'ятої години ранку. Стояла ясна сонячна погода. Дік Сенд із Джеком примостились на реї¹⁸ бізань-щогли¹⁹ й оглядали звідти всю палубу судна, а також чималий простір довкола. Позаду частину обрію затуляла грот-щогла²⁰ зі скісним гротом і прапором на флагштокові. Спереду над хвилями здіймався бушприт²¹ зі своїми трьома кліверами, що скидалися на три великих неправильних крила. Під ними надимався фок, а вгорі тремтіли на вітрі фок-марсель та фок-брамсель. Шхуну-бриг знай повертали на лівий галс²², тримаючи якомога крутіше до вітру.

Дік Сенд саме пояснював Джекові, чому "Пілігрим" не може перекинутися, хоч і дав добрячий крен на штирборт²³: він-бо правильно навантажений і зрівноважений у всіх своїх частинах. Аж тут хлопчик урвав його, вигукнувши:

— Що це там таке?

— Ти щось бачиш, Джеку? — спитав Дік Сенд, зводячись у повний зріст на реї.

— Так, так! Онде! — відповів малий Джек, показуючи пальцем у проміжок між великим клівером і стакселем²⁴.

Уважно подивившись туди, куди показував Джек, Дік Сенд закричав:

— Спереду, з лівого борту, під вітром до нас, уламок судна!

Розділ III

НАПІВЗАТОПЛЕНЕ СУДНО

Вигук Діка Сенда підняв на ноги всю команду. Вільні від вахти матроси кинулись на палубу. Вийшовши з каюти, капітан Халл попрямував на ніс.

Місіс Уелдон, Нен і навіть байдужий до всього кузен Бенедікт, поспиравшись на поручні штирборту, уважно вдивлялися в судно вдалині, про яке сповістив юний матрос.

І тільки Негору не вийшов з камбуза. З усієї команди тільки його, здавалось, аніскільки не цікавила зустріч із судном.

Всі інші уважно розглядали предмет, що погойдувався на хвилях десь за три милі від "Пілігрима".

— Що воно може бути? — спитав один матрос.

— Начебто покинутий пліт! — відповів другий.

— Може, на цьому плоті рятуються якісь нещасні після корабельної катастрофи? — мовила місіс Уелдон.

— Про все це ми зараз дізнаємось, — відказав капітан Халл. — Однак то не пліт. То скорше перехилений набік корпус корабля.

— А це, бува, не якась морська тварина, скажімо, велетенський ссавець? — озвався кузен Бенедікт.

— Не думаю, — сказав Дік Сенд.

— Що ж то все-таки, по-твоєму, Діку? — спитала місіс Уелдон.

— Перехилений набік корпус корабля, як сказав капітан Халл, місіс Уелдон. Я, здається, бачу — на сонці поблискує його оббитий міддю кіль.

— Так, так, справді схоже на те... — ствердив капітан Халл. І, повернувшись до стерничого, скомандував:

— Стерно по вітру, Болтоне! Підвертай на чверть, щоб підійти якомога ближче.

— Слухаюсь, капітане! — відповів стерничий.

— А я залишаюся при своїй думці, — знов озвався кузен Бенедікт. — Це таки справді тварина!

— Тоді це мідний кит, — зауважив капітан Халл. — Я добре бачу, як він виграє боками на сонці.

— У всякому разі, кузене Бенедікт, — сказала місіс Уелдон, — ви повинні погодитися зі мною, що цей кит мертвий. Дивіться: він зовсім не ворухиться.

— Це ще ні про що не говорить, кузино Уелдон, — затявся кузен Бенедікт. — Скільки разів зустрічали китів, що спали на поверхні води.

— Бувало й таке, — погодився капітан Халл. — Але це не кит, а судно.

— Це ми ще побачимо, — стояв на своєму кузен Бенедікт, котрий, зрештою, віддав би всіх ссавців Арктики й Антарктики за представника якогось рідкісного ентомологічного виду.

— Йди мимо, Болтоне, мимо! Не причалюй до нього. Тримайся за кабельтов²⁵. Ми вже не заподіємо шкоди цьому бруксові, а от він нам ще може. Ще тільки бракувало, щоб він пом'яв боки "Пілігримові". Лавіруй, Болтоне, лавіруй!

Невеличкий поворот стерна — і "Пілігрим", що йшов носом просто на судно, звернув убік.

Шхуна-бриг була за якусь милю від перекиреного л корабля. Матроси розглядали його з великою цікавістю. А може, там є цінний вантаж, що його вдасться перевезти на "Пілігрим"? Відомо, що за врятування вантажу з тонучого корабля сплачується винагорода — третина його вартості. Тож і тепер — якщо вантаж у трюмі не затопило водою, вони компенсують свої втрати.

Через чверть години "Пілігрим" був уже за півмилі від напівзатопленого корабля.

Так, це був корабель, і плив він штирбортом догори. Він так накренився, що палуба стояла майже прямовисно. Із щогл не залилось жодної. Від вант, швартових та ланцюгів теліпалися самі тільки кінці. В штирборті зияла велика пробоїна, крізь яку видніли ум'яті досередини частини каркасу та обшивка.

— Цей корабель зіткнувся з іншим! — вигукнув Дік Сенд.

— Безперечно, — відповів капітан Халл. — Дивно, як ще він одразу не пішов на дно.

— Якщо це було зіткнення, — зауважила місіс Уелдон, — то будемо сподіватися: команду судна підібрав той корабель, який наскочив на нього.

— Що ж, будемо сподіватися, місіс Уелдон, — відказав капітан Халл. — Якщо, звичайно, команда після зіткнення не була змушена рятуватись на власних шлюпках, а корабель, що вдарив, не пішов спокійнісінько далі. На жаль, такі випадки трапляються.

— Невже? Це переходить усякі межі людської жорстокості, містере Халл!

— Буває, місіс Уелдон, буває... І таких прикладів чимало. А що я не бачу на кораблі жодної шлюпки, ладен думати команда покинула його сама. І коли людей не підібрано відразу, то вони, мабуть, спробували дістатися до землі. Проте боюсь, навряд чи їм це вдасться: надто вже далеко звідси до американського континенту чи до островів Океанії.

— Чи дізнаємось ми коли-небудь про таємницю цієї катастрофи? Одначе, може, хто з команди ще залишився на борту?

— Це малоймовірно, місіс Уелдон. Нас би вже помітили й подали якийсь сигнал. Та ми зараз це перевіримо. Підверни стерно, Болтоне, підверни сюди! — закричав капітан Халл, показуючи напрямок рукою. Від "Пілігрима" до напівзатопленого судна було щонайбільше три кабельтових, і вже не виникало ніякого сумніву: команда залишила його.

Раптом Дік Сенд махнув рукою.

— Слухайте! Слухайте! — вигукнув він. Усі нашорошили вуха.

— Здається, гавкає собака!

Справді, із середини корабля чулося гавкання. Безперечно, там був собака, який, можливо, не міг вибратись через задраєні люки.

— Ми повинні врятувати собаку, — мовила місіс Уелдон.

— Так! Так! — вигукнув малий Джек. — Собаку треба врятувати. Я годуватиму його. Він нас полюбить. Мамо, я зараз принесу йому грудочку цукру.

— Постривай, дитино моя, — відказала, усміхнувшись, місіс Уелдон. — Бідний пес, певно, вмирає з голоду й охочіше з'їв би чогось вареного, аніж твій цукор.

— То віддайте йому мій суп! — мовив малий Джек.

Тим часом гавкіт погучнішав. Між кораблями залишилася відстань хіба що в триста футів. Аж тут з-за штирборту виглянула голова здорового собаки. Він розпачливо гавкав, вчепившись передніми лапами в поручні.

— Говіку! Лягайте в дрейф і накажіть спустити на воду шлюпку, — наказав капітан Халл боцманові.

— Тримайся, песику, тримайся! — кричав Джек псові, і той, здавалось, відповідав малому хрипким гавкотом.

Вітрила на "Пілігримі" швидко переставили так, що він майже застиг десь за півкабельтова від потерпілого корабля.

Шлюпку спустили, і в неї сіли капітан Халл, Дік Сенд та два матроси.

А собака гавкав і гавкав. Він відчайдушно чіплявся за поручні, та раз у раз його лапи сприсали, і він падав на палубу. Проте здавалось — гавкав він не на людей, що наближались до корабля. Може, собака кликав матросів чи пасажирів, замкнених десь усередині корпусу?

"Може, там є хто живий?" — подумала місіс Уелдон.

Ще кілька помахів веслами — і шлюпка підійде до корабля.

Раптом собака загавкав зовсім по-іншому. Досі він ніби благав про порятунок, а тепер його гавкіт переймала скажена лють.

— Що таке з цим псом? — спитав капітан Халл.

Шлюпка обходила корму, щоб причалити до напівзатопленої палуби.

Ні капітан Халл, ні ті, що залишались на борту "Пілігрима", не помітили, що собака загавкав скажено саме тоді, коли Негору вийшов із камбуза й попрямував на шканці²⁶.

Невже собака впізнав кока? Ні, це було неймовірно.

Та хай там як, але, глянувши на розлюченого пса, Негору анітрохи не здивувався, а лиш на мить насупив брови й повернувся до камбуза.

Шлюпка обійшла корму корабля. На ній був напис: "Вальдек".

Одне тільки слово "Вальдек" — жодної вказівки на порт, до якого приписано бриг²⁷. Однак з форми корпусу та з деяких інших характерних деталей, що їх умить помічав око моряка, капітан Халл визначив: корабель — американський. Зрештою, це підтверджувала і назва. Напівзатонутий корпус — оце й усе, що лишилось від великого п'ятсоттонного брига.

На носі "Вальдека" зяяла велика пробоїна — слід зіткнення. А що корпус

накренився, то пробоїна піднялася над водою футів на п'ять-шість, і бриг не затонув.

Капітан Халл окинув зором палубу: на ній нікого не було.

Собака відбіг од борту й, посунувшись до розчиненого центрального люка, загавкав, повертаючи голову то до люка, то до людей.

— На борту, крім пса, певно, в ще хтось, — зауважив Дік Сенд.

— Схоже на те, — відповів капітан Халл.

Тепер шлюпка йшла попід поручнями напівзануреного лівого борту. Накотиться більша хвиля — і "Вальдек" одразу потоне.

З палуби брига геть-чисто все було зметене. Стирчали тільки оцупки грот-щогли та бізань-щогли, зломлених футів за два над п'яртнерсами²⁸. Певно, вони впали від удару, потягши за собою такелаж²⁹ і вітрила. Проте навколо "Вальдека" не було видно ніяких уламків, а це свідчило про те, що катастрофа сталася багато днів тому.

— Коли якісь нещасні й уціліли після зіткнення, — мовив капітан Халл, — то, мабуть, вони сконали від голоду й спраги — адже затоплений камбуз. Певно, на борту самі тільки трупи.

— Ні! — вигукнув Дік Сенд. — Ні! Собака б так не гавкав! Тут в хтось живий!

Він покликав собаку, й той, ізсунувшись у воду, повільно поплив до шлюпки — видно, вкрай охляв.

Собаку втягли в шлюпку. Він кинувся не до кусня хліба, який простяг йому Дік Сенд, а до відерця з водою.

— Бідолашний пес умирав від спраги! — вигукнув Дік Сенд.

Шукаючи зручного місця, щоб пристати до "Вальдека", шлюпка відійшла на кілька футів од корабля. Собака, мабуть, подумав, що його рятівники не хочуть підніматися на борт. Він схопив Діка Сенда за куртку, а потім знов жалібно загавкав.

Рухи та гавкіт собаки були так само зрозумілі, як і людська мова. Шлюпка підійшла до крамбола³⁰ в лівому борті, й матроси міцно пришвартували її. Капітан Халл з Діком Сендом зійшли на палубу й поповзом здерлися до люка, що з'яв між оцупками двох щогл. Собака не відставав од них.

Крізь люк вони спустилися в трюм.

В напівзатопленому трюмі "Вальдека" не було ніяких товарів. Бриг плив із баластом — піском, котрий пересипався на лівий борт і своєю вагою накренив корабель. Тож рятувати не було чого.

— Нема нікого! — мовив капітан Халл.

— Так, нікого! — відповів Дік Сенд.

Але собака, який залишився на палубі, гавкав, не вмовкаючи, й ніби намагався привернути увагу капітана.

— Вилазьмо, — сказав капітан Халл. Вони вибрались на палубу.

Собака підбіг до них, а потім поповз до юта, оглядаючись, ніби кличучи їх за собою.

Вони пішли слідом за ним.

Там, у кубрику, лежало п'ять тіл — очевидно, п'ять трупів.

При яскравому світлі, що лилося знадвору через розчинені двері, капітан Халл

побачив: це негри.

Дік Сенд, переходячи від одного до другого, почув, що нещасні ще ніби дихають.

— Швидше везімо їх на "Пілігрим"! — мовив капітан Халл.

Покликали зі шлюпки двох матросів і з їх допомогою повиносили негрів з кубрика.

Це було нелегко, проте через дві хвилини всі п'ятеро потерпілих уже лежали в шлюпці. Жоден не приходив до тями. Однак кілька крапель ліків та по ковтку води, мабуть, могли повернути їх до життя.

"Пілігрим" лежав у дрейфі за півкабельтова, і шлюпка швидко пристала до нього.

З великої реї спустили гордень³¹ і негрів по черзі підняли на палубу.

Потім підняли й собаку.

— Бідолахи! — вигукнула місіс Уелдон.

— Вони живі, місіс Уелдон! — мовив Дік Сенд. — Ми їх врятуємо! Неодмінно врятуємо!

— Що ж із ними все-таки сталося? — спитав кузен Бенедікт.

— Зачекаємо, поки вони зможуть говорити, — відказав капітан Халл, — тоді вони розкажуть свою історію. Але спершу їх треба напоїти водою, підливши туди трохи рому.

І, повернувши голову, він гукнув:

— Негору!

Почувши це ім'я, собака напружився, ніби роблячи стійку. Шерсть на ньому настовбурчилась, і він загарчав, вищиривши зуби.

— Негору! — знову гукнув капітан Халл. Собака знову напружився й люто загарчав. Негору врешті вийшов із камбуза.

Тільки-но він ступив на палубу, як собака стрибнув на нього, намагаючись схопити його за горлянку.

Кок ударив собаку кочергою, якою озброївся, виходячи з камбуза. Матроси схопили собаку й стримали його.

— Ви знаєте цього пса? — спитав капітан Халл у кока.

— Я? — перепитав Негору. — Зроду його не бачив.

— Дуже дивно! — прошепотів Дік Сенд

Розділ IV

ПОРЯТОВАНІ З "ВАЛЬДЕКА"

Торгівля рабами все ще провадиться у великому масштабі по всій Екваторіальній Африці³². Незважаючи на англійські й французькі військові кораблі, що крейсують у прибережних водах, судна з чорним товаром рік у рік відпливають од берегів Англії й Мозамбіку, беручи курс у різні кінці світу і, слід додати, світу цивілізованого.

Капітан Халл про це знав.

Хоч у ці широти й не запливали работорговці, однак могло бути, що врятовані негри належали до партії невільників, котрих "Вальдек" віз на продаж у якусь тихоокеанську колонію. Якщо так, то ці негри стали вільні, ступивши на борт "Пілігрима". І капітанові кортіло їм про це сказати.

Тим часом потерпілих із "Вальдека" оточили якнайбільшим піклуванням. Місіс

Уелдон, котрій допомагали Нен і Дік Сенд, напоїла кожного свіжою холодною водою, якої ті не пили стільки днів. Вода та легка їжа повернули їм сили.

Найстаріший із негрів — йому було років шістдесят — невдовзі заговорив. Він відповідав на запитання по-англійському.

— Ваш корабель зіткнувся з іншим? — насамперед спитав капітан Халл.

— Еге ж, — відповів негр. — Десять днів тому темної ночі на нас наскочив якийсь корабель. Ми спали...

— А що сталося з командою "Вальдека"?

— Коли ми піднялися на палубу, там уже нікого не було.

— А може, команда перебралася на борт корабля, який ударив вас? — спитав капітан Халл.

— Слід сподіватися, що саме так і сталося...

— А хіба корабель після зіткнення не зупинився, щоб підібрати потерпілих?

— Ні.

— А він сам не затонув?

— Ні, він не затонув, — відповів старий негр, похитавши головою. — Ми бачили, як він втікав у темряві.

Його слова підтвердили всі потерпілі з "Вальдека". Хоч це і може здатися неймовірним, але трапляється, що деякі капітани, з вини котрих сталася катастрофа, втікають, не подавши допомоги своїм жертвам.

Коли візник зіб'є когось на вулиці й утече, кинувши нещасного напризволяще, це заслуговує якнайсуворішого осуду. Однак потерпілому на вулиці неодмінно нададуть допомогу. А що сказати про тих, хто кидав потопаючих у відкритому морі? Вони ганьблять рід людський!

Капітан Халл знав чимало випадків такого нелюдського поводження. Він повторив місіс Уелдон, що такі факти, хоч би якими страхітливими вони здавалися, на жаль, трапляються нерідко.

Потім капітан знову заходився розпитувати потерпілого.

— Звідки йшов "Вальдек"?

— Із Мельбурна.

— То ви не раби?

— Ні! — відповів старий негр, випростуючись на весь зріст. — Ми зі штату Пенсільванія, громадяни вільної Америки.

— Друзі мої, — мовив капітан Халл, — знайте: на борту американського брига "Пілігрим" вашій свободі ніщо не загрожує.

І справді — ці п'ять негрів були зі штату Пенсільванія. Найстарішого з них продали в рабство й вивезли з Африки до Сполучених Штатів, коли йому минуло всього шість років. Він став вільним після скасування рабства в Америці. Що ж до його товаришів, багато молодших за нього, то вони були дітьми вже звільнених батьків, народилися вільними, і жоден білий не міг би заявити на них права власності. Вони навіть не знали того жаргону, яким говорили негри перед війною — до речі, війною проти рабства³³, —

що в ньому дієслова не відмінювались і вживалися тільки в неозначеній формі. Отже, ці негри виїхали зі Сполучених Штатів вільними громадянами і поверталися вільними громадянами на батьківщину.

Вони розповіли капітанові Халлу, що найнялись на плантацію до одного англійця під Мельбурном у Південній Австралії. Там вони працювали три роки за контрактом і, заробивши грошей, вирішили повернутися додому.

Вони сіли на "Вальдек", оплативши проїзд як звичайні пасажери. Відпливли з Мельбурна 6 грудня, а через сімнадцять днів, темної ночі, з "Вальдеком" зіткнувся якийсь великий пароплав.

Негри спали. Від страшного удару вони прокинулися і за кілька секунд вибігли на палубу.

Щогли вже попадали в море, і "Вальдек" лежав на боці.

Що ж до капітана та команди "Вальдека", то всі вони зникли: декого, певно, викинуло в море, а інші встигли перебратись на корабель, що зіткнувся з "Вальдеком", а потім утік.

П'ятеро негрів залишилися самі на борту напівзатопленого корабля за тисячу двісті миль од найближчої землі.

Найстарішого негра звали Том. Завдяки своєму вікові, енергійній вдачі та здобутому за довге трудове життя досвіді, він був товаришам за старшого.

Решта негрів були молоді люди від двадцяти п'яти до тридцяти років; звали їх Бет, Остін, Актеон і Геркулес. Бет доводився сином старому Томові. Всі четверо — гарно збудовані, дужі хлопці; на невільничих ринках Центральної Африки за них заплатили б чимало. Хоч вони були вимучені, в них легко впізнавалися всі чудові риси цієї сильної раси, на яку встигло накласти свій відбиток ліберальне виховання, що його дістали негри в одній із численних шкіл Північної Америки.

Отож після зіткнення Том і його товариші залишались на "Вальдеку" самі. Вони не мали змоги ні полагодити корабель, ані навіть його покинути, — бо обидві шлюпки розбито при зіткненні. Їм нічого не залишилось, як чекати — може, поблизу пройдёт якийсь корабель і їх помітять. А бриг тим часом зносила вітри й течії. Цим і пояснювалось те, що "Вальдека" зустріли так далеко від належного курсу, бо, вийшовши з Мельбурна він мав перебувати на багато нижчій широті.

Протягом десяти днів, які минули від зіткнення до появи "Пілігрима", п'ятеро негрів харчувалися продуктами, що їх познаходили в буфеті. Але всі дуже страждали від спраги: бочки а прісною водою, прив'язані на палубі, розбились від удару, а камбуз, де можна було чогось випити, геть затопило. Вчора Том і його товариші, яких мучила страшна спрага, знепритомніли. Отож "Пілігрим" вчасно прийшов на допомогу.

Ось що розповів Том капітанові Халлу. Він казав правду — не було жодних підстав сумніватися в цьому. Товариші підтвердила його слова, та й, зрештою, факти словам не суперечили.

Іще одна жива істота, врятована а потерпілого корабля, мабуть, сказала б те саме, якби вміла говорити людською мовою.

Йдеться про собаку, що так розлютився, побачивши Негору. В цій антипатії тварини до корабельного кока було щось незбагненне.

Дінго — так звали собаку — був із породи сторожових псів, що водяться в Новій Голландії³⁴. Проте капітан "Вальдека" роздобув його не там. Два роки тому його, геть охлялого з голоду, знайшли на західному узбережжі Африки, неподалік од гирла Конго. Капітан узяв собі цю прекрасну тварину. Та собака не пішов на зближення з ним і, здавалося, повсякчас тужив за своїм колишнім господарем, з яким його, мабуть, розлучили силою і якого він сподівався розшукати серед цих безкраїх просторів. Літери "С. В.", вигравіювані на нашійнику — оце і все, що в'язало Дінго з минулим, яке досі так і залишалося загадкою.

Дінго, чудовий та дужий звір, набагато більшай за піренейських собак, був гідним представником австралійської породи сторожових псів. Коли він спинався на задні лапи і скидав голову, то сягав зросту людини. Спритні й мускулісті, ці собаки, не вагаючись, нападають на ягуарів та пантер і не бояться вийти на двобій із ведмедем. Дінго мав густу шерсть і довгий хвіст, цупкий та пружний, як у лева. Він був темно-рудой масті з кількома білуватими плямами на пискі. Якщо такого собаку розлютити, він може стати страшним ворогом, тож зрозуміло, чому Негору не був радий із того, як його зустрів цей сильний представник собачого племені.

Та хоч Дінго й не йшов на зближення, не був він і злий. Він скоріше здавався сумним. Ще на "Вальдеку" старий Том помітив, що собака нібито не вельми прихильний до негрів. Він не намагався заподіяти їм зло, однак уникав їх. Можливо, блукаючи по африканському узбережжю, Дінго зазнав недоброго ставлення з боку тубільців. Отож він завжди обминав Тома і його товаришів, хоч то були славні люди. Протягом десяти днів, що їх потерпілі перебули на "Вальдеку", собака тримався осторонь, їв хтозна-що і теж мучився від спраги.

Оце і всі, хто вцілів на "Вальдеку", що його перша велика хвиля пустила б на дно. І це таки сталося б, якби не наспів "Пілігрим". Шхуну-бриг повсякчас затримували штилі та супротивні вітри, однак саме це і дозволило капітанові Халлу зробити добру людяну справу.

Тепер слід було тільки завершити цю справу — довести до батьківщини врятованих із "Вальдека", які втратили в катастрофі всі гроші, зароблені за три роки важкої праці. Розвантажившись у Вальпараїсо, "Пілігрим" мав іти вздовж американського берега аж до Каліфорнії. Там Тома і його товаришів — як обіцяла великодушна місіс Уелдон, — гостинно прийме її чоловік, Джеймс Уелдон, і вони будуть забезпечені всім необхідним для повернення до Пенсільванії.

Після такої обіцянки цим славним людям залишалося тільки дякувати місіс Уелдон та капітанові Халлу. Звичайно, бідні негри були багато чим їм зобов'язані, але вони сподівалися, що колись віддячать своїм рятівникам.

Розділ V

"С. В."

"Пілігрим" зову рушив у путь, намагаючись, наскільки можливо, тримати курс на

схід. Уперті штилі дуже непокоїли капітана Халла. Тим, що подорож від Нової Зеландії до Вальпараїсо затягнеться на один-два тижні, він не турбувався. Але затримка могла стоїти його пасажирку.

Проте місіс Уелдон не нарікала й по-філософському терпляче переживала невігоди плавання.

Того ж таки дня, 2 лютого, "Вальдек" зник за обрієм.

Насамперед капітан Халл поклопотався, як би зручніше влаштувати Тома і його товаришів. У кубрику місця не було, і він вирішив поселити їх на бакові³⁵. Зрештою, ці люди, призвичаєні працювати у важких умовах, були невибагливі, а за такої гарної — жаркої та сухої — погоди можна й до самої Каліфорнії їхати на палубі.

Одноманітне життя на "Пілігримі", порушене несподіваною подією, знов пішло своїм плином.

Том, Остін, Бет, Актеон і Геркулес не хотіли сидіти без діла. Та коли вітер повсякчас дме в один бік і не треба переставляти вітрила, роботи майже немає. Проте, коли часом доводилось лягати на інший галс, старий негр із товаришами квапились допомогти команді. І слід сказати: коли велет Геркулес брався за якийсь фал, то іншим не було там чого робити. Цей дужий негр, шість футів на зріст, тяг мов та лебідка!

Малий Джек із захватом дивився на велета. Він зовсім не боявся Геркулеса, і, коли той підкидав його на руках, ніби коркову ляльку, хлопчина тільки радісно верещав.

— Підніми мене високо-високо! — просив він.

— Будь ласка, містере Джек, — відповідав Геркулес.

— А я дуже важкий?

— Ви наче пір'їнка.

— То підніми мене ще вище! Ще вище, ще!

І Геркулес, поставивши обидві дитячі ніжки на свою широку долоню й випроставши руку, ходив із Джеком по палубі, як цирковий артист. А Джекові здавалося, що він високий-високий, і це йому дуже подобалось. Він намагався " зробитися важчим", та велет-негр навіть не помічав цього.

Тепер у малого Джека стало двоє друзів: Дік Сенд і Геркулес. А невдовзі з'явився й третій. Це був Дінго.

Як ми вже казали, Дінго не дуже зближався з людьми. Це, безперечно, пов'язане з тим, що товариство на "Вальдеку" чимось йому не подобалося. А на "Пілігримі" він зовсім змінився. Видно, Джек зумів здобути прихильність цієї чудової тварини. Незабаром Дінго залюбки грався з хлопчиком. Дінго був із тих собак, які особливо люблять дітей. Та й Джек ніколи не мучив його. Найбільшою втіхою для нього було сісти на Дінго верхи, перетворивши його в прудкого скакуна; хіба такий кінь не кращий за коня з пап'є-маше, хай навіть той і на коліщатках? Отож Джек частенько скакав верхи на собаці, і той охоче дозволяв це. Джек, легкий, мов пір'їнка, був для Дінго не важчий, ніж маленький жокей для іподромного скакуна.

Зате як меншав щодня запас цукру в камбузі!

Дінго став улюбленцем всієї команди. І тільки Негору й далі уникав зустрічі з

собакою, який невідь за що ненавидів його.

Однак любов до Дінго не заважала малому Джекові дружити з Діком Сендом — своїм давнім приятелем. Весь вільний від служби час молодий матрос проводив із хлопчиком.

Місіс Уелдон була дуже задоволена цією дружбою.

Якось — а саме 6 лютого — вона завела з капітаном Халлом мову про Діка Сенда, і капітан похвалив молодого матроса.

— З цього хлопчини, — сказав він, — вийде колись чудовий моряк, запевняю вас! У нього вроджений хист мореплавця, і цим хистом він надолужує брак необхідних знань. Але й те, що він знає, гідне подиву. І він засвоїв це за напрочуд короткий час.

— Слід ще й додати, — мовила місіс Уелдон, — що він чесний, добрий та слухняний юнак, упевнений в собі, рішучий і надто серйозний, як на свій вік. Відколи ми його знаємо, не було жодного приводу бодай щось закинути йому. — Таж, це чудовий юнак, — підхопив капітан Халл. — Недаремно його всі так хвалять і люблять!

— Коли ми повернемося а цього плавання, — провадила місіс Уелдон, — то мій чоловік оддасть Діка до морського училища, щоб він дістав диплом капітана.

— І дуже добре зробить містер Уелдон, — відповів капітан Халл. — Дік Сенд стане колись гордістю американського флоту.

— У бідолашного сироти було важке дитинство! — зауважила місіс Уелдон. — Він пройшов нелегку школу.

— Еге ж, місіс Уелдон, і наука не пропала даремно. Хлопець зрозумів: треба працювати, щоб вибитись у люди. Він на правильному шляху.

— Так, він буде людиною обов'язку.

— Погляньте лишень на нього, місіс Уелдон! Відстоїть за стерном, не відводячи очей від бушприта. Він надзвичайно уважний, тож судно аніскілечки не відхиляється від курсу. В Діка Сенда уже зараз хватка досвідченого стерничого. Непоганий початок для моряка! Навчатися нашого ремесла, місіс Уелдон, треба змалечку. Хто не починав служби юнгою, з того ніколи не вийде добрий капітан, принаймні в торговому флоті. Хто присвятив себе морю, той повинен учитися на всьому, згодом дії моряка стають розумними й водночас підсвідомими; рішення він приймає так само швидко, як маневрує вітрилами.

— Однак, капітане Халл, гарних моряків не бракує й у військовому флоті.

— Звичайно, проте, скільки я знаю, майже всі найкращі моряки починали службу з дитинства, не кажучи вже про Нельсона та багатьох інших. Той не моряк, хто не був юнгою.

В цю мить із каюти вийшов кузен Бенедікт, як завжди, заглиблений у свої думки. Він став блукати туди й сюди палубою, зазираючи в усі шпарини, нишпорячи під клітками з курми, проводячи рукою по швах у бортовій обшивці, де пооблушувалася смола.

— Сподіваюсь, ви себе добре почуваете, кузене Бенедікт? — спитала місіс Уелдон.

— Так, кузино Уелдон... Почуваю я себе непогано... Однак мені кортить чим

скоріше висісти на землю.

— Що це ви там шукаєте під лавою, пане Бенедікт? — спитав капітан Халл. — Комах, пане капітан! — сердито відказав кузен Бенедікт. — Що мені тут шукати, як не комах?

— Комах? На жаль, доведеться трохи потерпіти: де-де, а на морі вам навряд чи пощастить збагатити колекцію.

— А чому б і ні, пане капітан? Цілком можливо, що на борту знайдеться який-небудь представник...

— Е-е, кузене Бенедікт! — мовила місіс Уелдон. — Лайте чи не лайте капітана Халла, але на його кораблі така бездоганна чистота, що вам доведеться вертати з ловів із порожніми руками!

Капітан Халл засміявся.

— Місіс Уелдон перебільшує, — відповів він. — Однак, пане Бенедікт, гадаю, ви все ж марно згаєте час, шукаючи комах по каютах.

— Та знаю! — вигукнув Бенедікт, розчаровано низуючи плечима. — Я вже все там обнишпорив.

— Хіба що в трюмі "Пілігрима", — вів далі капітан Халл, — ви знайдете тарганів, та вони вас, мабуть, не цікавлять.

— Не цікавлять, кажете! Ці нічні прямокрилі, яких прокляли в свій час Вергілій і Горацій! — відказав кузен Бенедікт, випростуючись на весь свій зріст. — Як можуть не цікавити мене ці близькі родичі *Periplaneta orientalis*, які живуть...

— Забруднюють... — докинув капітан Халл.

— Які царюють на борту, — гордо поправив кузен Бенедікт.

— Вельми приємне царювання!

— Що з вами говорити, адже ви не ентомолог!

— Аніскільки.

— Послухайте, кузене Бенедікт, — мовила усміхаючись місіс Уелдон, — сподіваюсь, ви не хочете, щоб ми задля любові до науки віддали себе на з'їжу тарганам?

— Я нічого не хочу, кузино Уелдон, — запально відповів ентомолог. — Хіба що додати до своєї колекції якийсь рідкісний екземпляр, що прикрасив би її!

— То ви незадоволені своїми знахідками в Новій Зеландії?

— Навпаки, дуже задоволений, кузино! Адже мені пощастило знайти там жука-стафіліна, якого досі знаходили тільки в Новій Каледонії, за кілька сотень кілометрів звідти.

У цю мить Дінго, що грався з Джеком, підбіг до кузена Бенедікта.

— Геть! Геть! — закричав той, відштовхуючи собаку,

— Любити тарганів і ненавидіти собак! — вигукнув капітан Халл. — Як ви можете, містере Бенедікт?

— Та ще такого чудового песика! — докинув малий Джек, обіймаючи велику голову Дінго.

— Нічого поганого я про нього не кажу, — відповів кузен Бенедікт. — Тільки ж

уявіть собі! Цей гемонський пес не виправдав моїх сподівань. Коли його знайшли, я думав...

— О боже! — вигукнула місіс Уелдон. — Невже ви сподівались зарахувати і його в ряд двокрилих або перетинчастокрилих?

— Та ні, — серйозно відповів кузен Бенедікт. — Адже цього Дінго, хоч він і належить до австралійської породи собак, підібрано на західному березі Африки?

— Так, — відповіла місіс Уелдон. — Принаймні Том не раз чув це від капітана "Вальдека".

— То я думав... Я сподівався... знайти на цьому собаці якихось представників напівтвердокрилих, властивих тільки африканській фауні...

— О боже милосердний! — вигукнула місіс Уелдон.

— Або, може, якусь блоху невідомого виду, — додав кузен Бенедікт.

— Чуєш, Дінго? — спитав капітан Халл. — Чуєш, мій песику? Ти не виконав свого обов'язку!

— Однак хоч скільки я його чесав, — мовив ентомолог з неприхованим жалем, — не знайшов на ньому жодної блохи... Жодної!

— Яку б ви відразу задушили, чи не так? — спитав капітан Халл.

— До вашого відома, містере, — сухо відповів кузен Бенедікт, — сер Джон Франклін³⁶ не дозволяв собі вбивати найдрібніших комах, ба навіть американських комарів, чиї укуси куди болючіші, ніж блошині. Гадаю, ви не заперечуватимете, що сер Джон Франклін був неабиякий моряк?

— Безперечно! — відповів капітан Халл, уклоняючись.

— Якось, коли його добряче вкусив москіт, він тільки здув його, чемно мовивши: "Прошу, йдіть собі! Світ досить великий для вас і для мене!"

— Ти ба!

— Еге ж!

— Щоб ви знали, містере Бенедікт, — відказав капітан Халл, — інший чоловік сказав це багато раніше за сера Джона Франкліна.

— Інший?

— Так, і цей інший був дядечко Тобі.

— А хто він — ентомолог? — зацікавлено спитав кузен Бенедікт.

— Та ні. Стернівський дядечко Тобі³⁷ не був ентомологом. Але цей достойний чоловік мовив, вважайте, ті самі слова, відмахуючись від набридливої мухи — щоправда, звертаючись до неї на ти: "Геть жалюгідна істото! Світ досить великий, і ми можемо жити, не заважаючи одне одному!"

— Славний чоловік оцей дядечко Тобі! — зауважив кузен Бенедікт. — Він уже помер?

— Гадаю, що так, — поважно відповів капітан Халл. — Адже він ніколи не існував.

І всі розсміялися, дивлячись на кузена Бенедікта.

В отаких розмовах, які неодмінно зачіпали ентомологію, якщо в них брав участь кузен Бенедікт, минали довгі години плавання. Море було спокійне, слабкі вітри ледве

надимали вітрила, і "Пілігрим" повільно посувався на схід. Всі нетерпляче чекали того часу, коли вони врешті запливуть у широти, де повіють більш сприятливі вітри.

Слід сказати, що кузен Бенедікт не раз робив спроби посвятити Діка Сенда в таємниці ентомології. Але той ухилявся від цього. Не знайшовши кращих слухачів, учений став читати лекції неграм, які нічогісінько з них не розуміли. Том, Актеон, Бет і Остін врешті почали тікати від кузена Бенедікта, і йому довелося вдовольнитися самим тільки Геркулесом, у якого він з радістю виявив уроджену здатність відрізняти паразитів од нижчих комах.

Відтоді велет-негр зажив у світі жуків-шкіроїдів, жужелиць, бомбардирів, могильників, златок, скарабеїв, сильфів, кравчиків, хрущів, оленів, коваликів довгоносики, сонечок, листоїдів. Він старанно вивчав усю колекцію кузена Бенедікта, і той з острахом дивився, як Геркулес бере своїми дебелими й дужими, мов лещата, пальцями його крихкі екземпляри. Але цей велет-учень так уважно слухав лекції ентомолога, що задля цього варто було дечим ризикнути.

Поки кузен Бенедікт просвіщав Геркулеса, місіс Уелдон навчала малого Джека читати й писати. А Дік Сенд навчав його арифметики.

П'ять років — ще зовсім дитячий вік, тож наука йде куди краще, коли уроки схожі на веселу гру.

Джек учився читати не за абеткою, а з допомогою дерев'яних кубиків, на яких були написані червоною фарбою великі літери. Місіс Уелдон складала якесь слово, а потім змішувала літери, і Джек мав скласти його знову.

Малому дуже подобалось отак, граючись, учитися. Щодня він грався по кілька годин то в каюті, то на палубі, складаючи слова й знову змішуючи кубики.

Якогось дня ця гра призвела до події, та ще й такої незвичайної, що про неї варто розповісти докладніше.

Це сталося вранці 9 лютого. Джек лежав на палубі, спершись на лікті, і складав слово, що його старий Том мав скласти знову після того, як змішають літери. Том стояв, за правилами гри, затуливши очі долонею, щоб не бачити слова, яке складав малий Джек.

Серед літер, — їх налічувалось до п'ятдесяти, — були великі й маленькі, а на деяких кубиках стояли ще й цифри, щоб можна було вчитися не тільки читати, а й рахувати.

З викладених у ряд кубиків малий Джек брав то один, то другий, складаючи слово. То була справді нелегка робота.

Раптом Дінго, що вертівся біля хлопчика, завмер. Піднявши нраву лапу, він утупився в кубики і закрутив хвостом. Потім кинувся вперед, схопив один кубик і, відбігши, поклав його на палубу.

На кубику стояла велика літера "С".

— Дінго! Навіщо ти взяв кубик, Дінго? — закричав малий Джек: він злякався, щоб собака, бува, не проковтнув його "С".

Але Дінго повернувся і, повторивши ту саму стійку, схопив другий кубик і поклав поряд з першим.

На другому кубу стояло велике "В".

Цього разу Джек скрикнув із подиву.

На його крик підбігли місіс Уелдон, капітан Халл і Дік Сенд, які гуляли на палубі. Малий Джек розповів їм про чудну поведінку Дінго.

Дінго розрізняв літери! Дінго вмів читати! У цьому немає сумніву! Джек це сам бачив!

Дік Сенд хотів забрати обидва куби й віддати їх своєму другові Джеку, але Дінго загрозово вискалив зуби.

Однак Джек усе ж якось забрав куби й поклав їх у ряд.

Дінго знов — раз і вдруге — кинувся туди, ще раз схопив ті самі куби й повідносив їх убік. Потім ліг, поклавши на куби обидві лапи й усім своїм виглядом показуючи, що нікому їх не віддасть.

На куби з іншими літерами собака не звертав уваги, неначе вони не існували.

— Дивна річ! — зауважила місіс Уелдон.

— Справді, дуже дивна, — відповів капітан Халл, пильно дивлячись на літери.

— "С. В.", — сказала місіс Уелдон.

— "С. В.", — повторив капітан Халл. — Саме ці літери вигравіювано на нашійнику Дінго!

Повернувшись до старого негра, він спитав:

— Томе, ви, здається, говорили, що цей пес належав капітанові "Вальдека" від недавнього часу?

— Еге ж, містере капітан, — відповів Том. — Дінго пробув на кораблі років два.

— І ви також казали, що капітан "Вальдека" підібрав його на західному березі Африки?

— Так, неподалік од гирла Конго. Я не раз чув, як капітан казав це.

— І ніхто не дізнався, — вів далі капітан Халл, — чий це пес і звідки він там узявся?

— Ніхто, містере капітан. Із знайденими собаками гірше, ніж з дітьми. У них немає ніяких документів; до того, вони не можуть нічого розповісти.

Капітан Халл мовчав, замислившись.

— Невже ці дві літери щось вам нагадують? — спитала місіс Уелдон через якийсь час

— Так, місіс Уелдон, вони навіюють мені один спогад. А втім, можливо, що це дивний збіг.

— Який?

— Ці літери можуть мати певне значення й указати нам шлях до з'ясування долі одного безстрашного мандрівника.

— Що ви маєте на увазі?

— Зараз я все поясню, місіс Уелдон. 1871 року, тобто два роки тому, за дорученням паризького географічного товариства один французький мандрівник вирушив до Африки з метою перетнути її з заходу на схід. Відправною точкою було саме гирло Конго, а кінцевою — мис Дельгадо в гирлі Ровуми, що за її течією він мав спуститися.

Ім'я цього мандрівника — Самюель Вернон.

— Самюель Вернон? — повторила місіс Уелдон.

— Так, місіс Уелдон. Так-от — його ім'я й прізвищ ще починаються якраз з отих літер, що їх вибрав Дінго з-поміж інших і які вигравіювані на його нашійнику.

— Справді! А що було далі з цим мандрівником?

— Він вирушив у експедицію, й відтоді від нього — ні чутки, ні вістки.

— Жодної? — спитав Дік Сенд.

— Жодної.

— То що, на вашу думку, з ним сталося? — спитала місіс Уелдон.

— Гадаю, Самюелю Вернону не пощастило дістатися до східного берега Африки: або ж його взяли в полон тубільці, або він загинув у дорозі.

— Виходить, Дінго...

— Дінго міг належати йому, і — якщо моє припущення слушне — собаці поталанило більше, ніж його хазяїнові: він вернувся до гирла Конго, де його і підібрав капітан "Вальдека".

— Стривайте, — зауважила місіс Уелдон, — а вам відомо, що цей французький мандрівник узяв із собою собаку, чи це тільки ваш здогад?

— Це тільки мій здогад, місіс Уелдон, — відповів капітан Халл. — Але єдине певне: Дінго знає саме оці дві літери "С", "В", які є ініціалами французького мандрівника. Проте як він навчився їх пізнавати — цього я пояснити не можу. Але ще раз повторюю: Дінго добре знає ці літери. Дивіться — він їх підштовхує лапою, ніби просить і нас прочитати.

— А хіба Самюель Вернон сам вирушив у мандрівку від гирла Конго? — спитав Дік Сенд. — Цього я не знаю, — відповів капітан Халл. — Але цілком імовірно, що він узяв з собою загін тубільців.

Аж тут з камбуза на палубу вийшов Негору. Спершу ніхто його не помітив і не міг бачити того дивного погляду, яким утупився він у Дінго, коли помітив дві літери, що їх той і далі охороняв. Але Дінго, вгледівши кока, люто загарчав, вискаливши ікла.

Негору загрозливо махнув рукою на собаку і відразу повернувся до камбуза.

— Тут криється якась таємниця! — прошепотів капітан Халл, котрий не пропустив жодної подробиці з цієї короткої сцени.

— Чи ж не дивно, — мовив Дік Сенд, — що собака навчився розрізняти літери абетки?

— О, ні! — вигукнув малий Джек. — Мама мені часто розповідала про собаку, що вмів читати, писати й навіть грати в доміно, як справжній шкільний учитель.

— Мій любий хлопчику, — відказала, усміхаючись, місіс Уелдон. — Той пес — звали його Муніто — не був таким ученим, як тобі здається. Коли вірити тому, що мені розповідали, він не міг розрізняти літери, з яких мав складати слова. Річ тут була в іншому. Його хазяїн, хитрий американець, помітивши, що в Муніто надзвичайно тонкий слух, вирішив обернути це собі на користь. Він став розвивати це чуття й досяг урешті неабияких успіхів.

— Чого ж він досяг, місіс Уелдон? — спитав Дік Сенд, якого ця розповідь зацікавила не менше, ніж малого Джека.

— А ось чого, друже мій. Коли Муніто мав "працювати" перед глядачами, на столі розкладали кубики з літерами. Собака ходив по столу, чекаючи, поки хтось назве слово, щоб потім його скласти. Але неодмінною умовою було те, щоб це слово почув його хазяїн.

— Отже, коли б хазяїна не було... — почав був юнак.

— ... то пес нічого не зміг би скласти, — доказала місіс Уелдон. — І ось чому. Кубики з літерами лежали на столі. Муніто ходив туди й сюди вздовж цієї абетки. Коли він підходив до літери, яку мав узяти для названого слова, то зупинявся. Але зупинявся тому, що чув те, чого ніхто з публіки не міг почути — клацання зубочистки в кишені американця. Оце клацання й було для Муніто сигналом. Він брав кубик, далі другий, третій ... Отак урешті й виходило слово.

— Оце й весь секрет? — нишкнув Дік Сенд.

— Оце й весь секрет. Дуже просто, як і все в циркових фокусах. Без американця Муніто не був би Муніто. Тим-то мене й дивує, що Самюеля Вернона — якщо не він був хазяїном Дінго, — немає поблизу, а пес однаково впізнав літери.

— Це й справді дуже дивно, — погодився капітан Халл. — Однак бачите — пес бере тільки дві літери, завжди ті самі, а не складає будь-яке назване слово. Зрештою, той собака, що дзвонив біля монастирської брами, щоб дістати, недоїдки, призначені для роздачі старцям, або ж той, що через день, напереміну з інший псом, крутив рожен і не хотів робити цю роботу не в свою чергу, — можливо, ці собаки досягли більших успіхів в галузі розумної діяльності, яка властива; людині. Та хай там як, а перед нами незаперечний факт: з усіх літер абетки Дінго вибрав тільки дві "С" і "В". Інших він, здається, не знав. Тож треба зробити висновок: з якихось невідомих нам причин у його свідомості закарбувались тільки оці дві літери.

— Ет, капітане Халл, — мовив юний матрос, — якби-то Дінго вмів говорити! Отоді б він пояснив нам, що значать ці дві літери і чому він ненавидить нашого кока!

— Ще й як ненавидить! — відповів капітан Халл, саме коли Дінго, позіхнувши, показав свої страшні ікла. — Невже ми про це ніколи не дізнаємось?

Розділ VI

КИТ НА ОБРІЇ

Зрозуміла річ, міс Уелдон, капітан Халл і Дік Сенд часто вели розмову про дивний випадок з Дінго. Дік Сенд відчував якусь інстинктивну недовіру до Не-гору, хоч поведінка португальця була бездоганна.

На бакові і в кубрику також чимало говорили про Дінго, хоч тут доходили іншого висновку. Дінго визнали вченим псом, котрий умів читати, а може, навіть і писати краще за декого з матросів. І якщо він досі не заговорив по-людськи, то, мабуть, тільки тому, що мав особливі причини мовчати.

— Якогось чудового дня, — казав стерничий Бостон, — цей пес підійде до тебе чи до мене й спитав: "Куди ми зараз тримаємо курс? Який дме вітер: норд-вест чи вест-

норд-вест?"

— Чом би й ні: адже в тварини, які говорять! — озвався інший матрос. — Скажімо, сороки, папуги. Чому б не заговорити й собаці, якби він схотів?

— Безперечно, — відповів боцман Говік.

Ці славні матроси дуже здивувалися б, дізнавшись, що такі собаки є. У одного датського вченого був собака, який досить чітко вимовляв десь із двадцять слів. Але між здатністю такої тварини говорити і здатністю розуміти з'яє неперехідна прірва. Цілком очевидно: той собака, який завдяки особливій побудові своїх голосових зв'язок міг досить чітко вимовляти певні звуки, вкладав не більше глузду в свої слова, ніж, скажімо, папуги або сойки в свої. Для таких тварин слова чи фрази, — хоч хай якою мовою мовлені, — різновид співу або крику, та й годі.

Так чи інакше, а Дінго став знаменитістю на борту "Пілігрима". Однак він цим анітрохи не пишався. Капітан Халл не раз повторював той самий дослід. Розкладав кубики з абеткою перед Дінго, і цей дивовижний собака завжди вибирав тільки дві літери — "С" і "В".

Кілька разів капітан Халл робив цей дослід на очах у кузена Бенедікта, однак того це анітрохи не зацікавило.

— Не треба думати, — якось сказав кузен Бенедікт, — що з усіх тварин тільки собаки бувають такі розумні. Деякі інші тварини також виявляють певні ознаки розуму, хоч насправді вони підкоряються інстинкту. Приміром, пацюки, що покидають корабель, який мав затонути; бобри, що, передбачаючи повінь, надбудовують свої греблі; коні — згадаймо коней Нікомеда, Скандерберга та Оппієна³⁸: вони сконали з горя по смерті своїх господарів; віслюки, що мають чудову пам'ять, та інші тварини, що роблять велику честь усьому своєму поріддю. Деяких птахів удавалося так чудово надресировувати, що вони без помилок писали слова під диктовку свого вчителя. Відомі випадки, коли какаду могли порахувати присутніх у залі з такою точністю, якій міг би позаздрити обчислювач з астрономічної обсерваторії. У одного кардинала був папуга, який читав йому, не помиляючись на жодному слові, кілька молитов підряд, за що птахові платили сто золотих екю на рік. А хіба врешті я, як ентомолог, не можу пишатися, засвідчуючи високий розум в діях найдрібніших комах, на підтвердження вислову: "In minimis maximus Deus"³⁹? Магістратам великих міст слід би повчитися у мурахів зразкового порядку в їхніх колоніях. Павуки-сріблянки будують підводні дзвони, не знаючи законів фізики. Блохи возять екіпажі, мов справжні рисаки, виконують військові вправи не гірше за карабінерів, стріляють із гармат краще за артилеристів, що покінчали Уест-Пойнт⁴⁰. Ні, Дінго не заслуговує таких похвал, а якщо він уже розуміється на абетці, то це, певно, тільки тому, що належить до невідомого науці виду собак, який водиться в Новій Зеландії — я назвав би цей вид "canis alphabeticus"⁴¹.

Проте балачки заздрісного ентомолога не зменшували пошани до Дінго; на бакові про нього говорили як про справжню дивовижу.

Що ж до Негору — хтозна, що він думав про Дінго. Може, він не поділяв загального

захвату. А може, навпаки, вважав собаку надто розумним. Але Дінго завжди виявляв ворожість до кока, і, безперечно, той давно б уже помстився йому, коли б Дінго з одного боку не вмів постояти за себе, а з другого — не був улюбленцем усієї команди.

Тепер Негору більше, ніж будь-коли, уникав з'являтися на очі Дінго. Однак Дік Сенд помітив, що після випадку з літерами обопільна неприязнь людини й собаки зросла.

10 лютого супротивний норд-ост, що чергувався з довгими й гнітючими штилями, під час яких "Пілігрим" застигав на місці, майже ущух. капітан Халл уже сподівався, що повітряні течії врешті змінять свій напрямок і шхуна-бриг піде під усіма вітрилами. Від їхнього відплиття з Оклендського порту минуло всього дев'ятнадцять днів. Затримка була невелика, й "Пілігрим" з його потужними вітрилами при супутному вітрі легко надолужив би втрачений час. Однак годилося зачекати кілька днів, доки б установився стійкий західний бриз.

Тихий океан у цих широтах і далі був пустельний. Жоден корабель не з'являвся на обрії. Здавалося, мореплавці назавжди покинули ці морські простори. Китообої південних морів іще не поверталися назад через тропік. Отож "Пілігрим", якого обставини змусили залишити місця промислу ще до кінця сезону, не міг сподіватися на зустріч із судном, що йшло б тим самим курсом.

Що ж до трансокеанських пакетботів, які робили рейси між Австралією та американським континентом, то вони ніколи не заходили в такі високі широти.

Однак, хоча море й пустельне, воно саме тому привертав до себе особливу увагу. Дарма що його поверхня видається одноманітною неуважному зорові — вона безмежно розмаїта для того, хто вмів дивитись. Найменша мінливість водяного обширу чарує уяву тих, що відчують поезію моря. Онде гойдається на хвилях пучок морської трави, там морська водорість — саргасова гілка — лежить на воді хвилястим візерунком, а там пливе шматок дошки, розкриваючи широке поле для здогадів. Чого тут тільки немає! Перед цим безкраїм обширом багата уява не знає спини..

Кожна з цих часточок води, які то підносяться парою до хмар, то спадають з неба дощем, може, приховує в собі таємницю якоїсь катастрофи! І слід позаздрити тим, хто своїм допитливим розумом уміє розкривати таємниці океану, хто вміє заглядати глибоко під його хвилясту поверхню!

На морі скрізь вирує життя: і під водою, і над водою. Пасажири "Пілігрима" спостерігали, як завзято полюють на дрібних рибок зграї перелітних птахів, Що відлетіли перед настанням зими з приантарктичних областей. Не раз Дік Сенд — тут, як і в усьому, гідний учень Джеймса Уелдона — доводив своє вміння чудово стріляти і з рушниці, і з револьвера, збивши кілька таких швидкокрилих літунів.

Над водою ширяли буревісники — білі, з коричневою смугою на крилах. А високо в небі, поважно змахуючи своїми десятифутовими крилами, літали величезні альбатроси. Вряди годи вони сідали на хвилі й нищпорили дзьобами в воді, шукаючи поживи.

Часом пропливали пінгвіни, що так важко й незграбно пересуваються по землі. Проте, як сказав капітан Халл, у воді ці птахи, послуговуючись, своїми

недорозвиненими крильцями, наче плавцями, можуть позмагатися з найпрудкішими рибами, і часто бувалі моряки плутають їх з бонітами⁴².

Усі ці розмаїті картини постають як захопливе видовище, і тільки людині, геть байдужій до природи, здадуться одноманітними.

Того дня місіс Уелдон прогулювалась по кормі "Пілігрима". Аж тут її увагу привернуло незвичайне явище. Вода раптом почервоніла. Скільки сягало око, вона ніби забарвилась кров'ю.

Дік Сенд грався неподалік з малим Джеком.

— Подивись, Діку, — мовила місіс Уелдон до юнака, — на дивний колір води. Може, це яка морська трава?

— Ні, місіс Уелдон, — відповів Дік Сенд, — цього відтінку надають воді крихітні рачки, яких тут сила силенна. Ними харчуються великі морські ссавці. Рибалки прозвали оцю воду з рачками — і то не безпідставно — "китовою юшкою".

— Рачки? — повторила місіс Уелдон. — Таж вони такі крихітні, що їх можна назвати морськими комахами. Кузен Бенедікт, мабуть, буде вельми радий збагатити ними свою колекцію.

І, повернувшись до каюти ентомолога, вона покликала:

— Кузене Бенедікт!

Кузен Бенедікт вийшов на палубу майже водночас із капітаном Халлом.

— Кузене Бенедікт, — мовила місіс Уелдон, — погляньте лишень на цю велетенську червонясту пляму, що сягає аж до обрію.

— А-а! — вигукнув капітан Халл. — Таж це "китова юшка". Ось і маєте, пане Бенедікт, гарну нагоду вивчити досить цікавий вид рачків!

— Пхе! — зневажливо кинув ентомолог.

— Чому? — вигукнув капітан. — Та ви просто не маєте права виявляти таку байдужість? Ці рачки — коли я не помиляюсь — представляють один із шести класів членистоногих і як такі...

— Пхе! — знов одказав кузен Бенедікт.

— Отакої! Ваша байдужість... Аж не віриться, щоб ентомолог...

— Еге ж, ентомолог — тільки який? Я комахознавець; прошу цього не забувати!

— Отже ці рачки вас мало цікавлять. Однак ви заговорили б зовсім інакше, якби у вас був шлунок кита. Для кита це справжній бенкет! Знаєте, місіс Уелдон, коли ми, китобої, натрапляємо в сезон на отаку зграю рачків, то мерщій готуємо гарпуни і шлюпки. Немає сумніву — здобич десь неподалік.

— Невже такий здоровенний кит може наїстись такими крихітними рачками? — спитав Джек.

— Може, мій хлопчику, — відповів капітан Халл. — Хіба з дрібних манних круп, борошна найдрібнішого помолу чи то крохмалю не готують поживних страв? Так буває і в природі. Коли кит натрапляє на отаку червону воду, то вважає, юшка його готова і йому залишається тільки розтуляти рота. Сила силенна рачків потрапляє туди. Потім кит закриває рота, й ротова порожнина перегороджується пластинками — так званим

китовим вусом, — що густо ростуть у кита на піднебінні. Крізь ці пластинки, як через риболовні сіті, проціджується тільки вода. А міріади рачків опиняються у величезному шлунку кита — як суп у твоєму животику.

— Бачиш, Джеку, — зауважив Дік Сенд, — кит не марнує часу на те, щоб очищати кожного рачка, як ото ти чистиш креветок.

— Слід додати, — мовив капітан Халл, — що, коли велетень кит отак ласує, до нього дуже легко наблизитись. Це найсприятливіший момент, щоб його загарпунити.

Тут, ніби на підтвердження слів капітана Халла, пролунав голос вахтенного матроса:

— Спереду по бакборту⁴³ кит!

Капітан Халл випростався.

— Кит! — вигукнув він.

І вмить перейнявшись мисливським запалом, побіг на ніс "Пілігрима".

Місіс Уелдон, Джек, Дік Сенд, а з ними й кузен Бенедікт пішли за капітаном.

Справді, милі за чотири під вітром море ніби кипіло — там, у червонястих од рачків водах, борсався величезний кит. Досвідчені китобої не могли помилитися.

Однак відстань була ще надто велика, щоб визначити вид кита. А види тут досить розмаїті.

Може, це один із справжніх китів, на яких переважно полюють китобої північних морів. У них немає спинного плавця, і здебільшого вони бувають шістдесят футів завдовжки, а деякі сягають до вісімдесяти. Під шкурою в них товстий шар жиру. З одного такого велета-кита беруть близько ста бочок жиру.

А може, це горбач — представник своєрідних, так би мовити, "плавцекрих", — така назва завоювала б неабияку пошану в ентомологів. У цих китів великі білі грудні плавці сягають половини довжини тіла й схожі на крила — чим не летючий кит!

А найімовірніше, це великий смугач. У нього теж в грудні плавці, а завдовжки він такий, як звичайний кит.

Капітан Халл та команда не відводили очей від кита.

Якщо годинник, побачивши годинника, відчував непереборну спокусу завести його, то чи може китобій, дивлячись на кита в морі, не перейнятися владним бажанням його загарпунити? Кажуть, що мисливці, які полюють на великого звіра, захоплені своєю справою більше, аніж ті, які полюють на дрібну дичину. Тож коли мисливський запал тим більший, чим більший звір, то що вже казати про мисливців на слонів та про китобоїв? А в матросів "Пілігрима" цей запал посилювався ще й розчаруванням і невдоволенням: адже вони поверталися з напівпорожнім трюмом!

Капітан Халл пильно вдивлявся в далину, намагаючись визначити породу кита. На такий відстані того було ще погано видно. Однак досвідченим оком китобій уже вгледів деякі ознаки. Увагу капітана Халла привертали фонтани води, точніше, суміш води й пари, що вихоплювалися з ніздрів кита. З цього й можна було визначити, до якої породи він належить.

— Це не справжній кит! — вигукнув капітан. — У справжнього фонтани були б вищі

й тонші. І, гадаю, не горбач, бо в того вони вилітають із шумом, подібним до гуркоту далекої канонади. А в цього шум зовсім інший. Що ти скажеш, Діку? — спитав він, повертаючись до молодого матроса.

— Як на мене, капітане, — відповів Дік Сенд, — перед нами смугач. Погляньте, з якою силою вихоплюються в повітря фонтани. І чи не здається вам, що в них більше води, ніж пари? Якщо не помиляюся, це головна ознака смугача.

— Так воно й є, Діку, — підтвердив капітан Халл.

— Як гарно! — вигукнув малий Джек.

— Еге ж, мій хлопчику! Подумати тільки — ця велетенська тварина обідає собі й гадки не мав, що за нею стежать китобої

— Я б сказав — це досить великий смугач, — зауважив Дік Сенд.

— Безперечно, — відповів капітан Халл, переймаючись чимдалі більшим мисливським запалом. — Він — щонайменше сімдесят футів завдовжки!

— Оце сила! — докинув боцман. — Півдюжини отаких китів вистачило б, щоб заповнити бочками з жиром трюм "Пілігрима".

— Еге ж, півдюжини було б досить! — сказав капітан Халл і виліз на бушприт, щоб краще роздивитися кита.

— А цього одного вистачило б, — вів далі боцман, — щоб ми заповнили жиром не менше половини наших двохсот порожніх бочок.

— Воно-то правда, — зауважив Дік Сенд, — однак полювати на цих велетенських смугачів — не зовсім безпечно.

— Навіть дуже небезпечно! — підтвердив капітан Халл. — У цих китоподібних страшний хвіст; до них треба підходити обережно! Найміцніша шлюпка не витримав удару такого хвоста. Проте варто ризикнути!

— Атож! — озвався один із матросів. — Добрячий смугач — то гарна здобич!

— І вигідна! — докинув інший.

— Шкода пройти мимо, не привітавшись з ним! — мовив ще один.

Хоробрі моряки запалиювалися чимдалі дужче, дивлячись на кита. Як їх послухати, до ста бочок жиру — рукою подати. Залишається тільки підігнати "Пілігрим" ближче й довантажити бочками трюм!

Деякі матроси вилізли на реї бізань-щогли і стежили за китом, збуджено перегукуючись. Капітан Халл мовчав, замислено гризучи нігті.

— Мамо! Мамо! — вигукнув раптом малий Джек. — Я б дуже хотів подивитися ближче, який із себе кит!

— Ти хочеш подивитися ближче на цього кита, мій хлопчику? Що ж, це можна, чи не так, друзі? — відказав капітан Халл, врешті піддавшись непереборному бажанню. — Щоправда, нам бракує людей... Та спробуємо впоратись самі...

— Упораємось! — вигукнули матроси.

— Мені не раз доводилося бути гарпунером, — додав капітан Халл. — Подивимось, чи я ще годен метати гарпуна.

— Ура! Ура! Ура! — відповіли матроси.

Розділ VII

ПРИГОТУВАННЯ

Зрозуміло, чому поява цього кита так схвилювала команду "Пілігрима". Смугач і справді здавався велетенським. Уполювати його і в такий спосіб довантажити трюм — неабияка принада! Чи ж могли китобої знехтувати таку нагоду?

Однак місіс Уелдон спитала капітана Халла, чи не наразяться він і його команда на небезпеку, напавши на кита з такими малими силами.

— Аж ніяк, місіс Уелдон, — відповів капітан Халл. — Мені, не раз доводилося полювати на китів з однією шлюпкою, і я завжди мав здобич. Повторюю, ніяка небезпека не загрожує нам, отже і вам.

Заспокоївшись, місіс Уелдон більше ні про що не питала і одійшла вбік.

Капітан Халл, не марнуючи часу, віддав необхідні розпорядження. З досвіду він знав, що полювання буде нелегке, тож вирішив підготуватися якомога краще, вживши всіх застережних заходів.

А нелегке воно мало бути ще й тому, що невеличкій команді шхуни-брига довелося би полювати тільки з одного човна. Всього ж на "Пілігримі", крім звичайної шлюпки, що стояла між грот-щоглою й бізань-щоглою, були ще три китобійні, підвішені одна з лівого, одна з правого борту, та одна зовсім скраю на кормі. Звичайно, полюючи на кита, на воду спускали й ці три шлюпки. Але то бувало, як уже відомо читачеві, в китобійний сезон, коли матросам "Пілігрима" допомагали люди, на вербовані в портах Нової Зеландії.

Тепер же з "Пілігрима" могли вийти тільки п'ятеро матросів, тобто саме стільки, щоб упоратись з однією китобійною шлюпкою. Про те, щоб скористатися з послуг Тома та його товаришів, не могло бути й мови. Керування китобійною шлюпкою вимагає неабиякого досвіду. Досить одного хибного повороту стерна або недоладного змаху весла під час нападу, щоб згубити шлюпку.

Але капітан Халл не хотів кидати свого судна, не залишивши замість себе бодай одного досвідченого моряка. Всяке може статися.

І він, добираючи найдужчих моряків на шлюпку, змушений був хоч-не-хоч полишати "Пілігрим" на Діка Сенда.

— Діку, — мовив каштан, — залишаю тебе замість себе на кораблі на час полювання, яке, сподіваюсь, не забере багато часу.

— Слухаюсь, капітане! — відповів молодий моряк. — Я робитиму все, що треба.

Дік Сэнд сам би хотів узяти участь у полюванні, про яке мріяв оддавна, проте розумів, що з одного боку на шлюпці потрібен досвідченіший моряк, ніж він, а з іншого — що тільки він може заступити капітана Халла. Тим-то й скорився наказові.

Отже в китобійну шлюпку сіла вся команда "Пілігрима" — четверо матросів і боцман Говік. Матроси мали сісти за весла, а Говік ставав за кормове весло, що правило за стерно на такий шлюпці. Звичайним стерном неможливо маневрувати так швидко, як кормовим веслом, а надто коли бокові весла зламаються. Тоді тільки, вправно орудуючи кормовим веслом, можна вивести шлюпку з-під ударів хвоста

морського чудовиська.

А що ж робитиме капітан Халл? Він стане на місце гарпунера, а це — як він частенько казав — йому не первина. Саме він метне гарпуна й буде стежити, як розмотуватиметься довга линва, а потім доб'є кита списом, коли той спливе на поверхню.

Деякі китобої послуговуються вогнепальною зброєю. На борту судна або на носі шлюпки встановлюється особлива маленька гармата, що стріляв або гарпуном на линві, або розривними снарядами, які тяжко ранять тварину.

Але на "Пілігримі" такої гармати не було. До того ж, вона коштує дорого, і нею важко користуватися; моряки, які не дуже любляють усякі такі новинки, воліють мати простіші знаряддя, якими вправно послуговуються, — гарпун і спис.

Отож і капітан Халл вирішив вийти на смугача з холодною зброєю.

Зрештою, погода для полювання була сприятлива. Стояв штиль, що мало полегшувати маневри шлюпки. Вітер був зовсім слабкий, і "Пілігрим" не віднесе далеко вбік.

Шлюпку з штирборту спустили на воду, й четверо матросів сіли в неї.

Говік скинув їм два гарпуни, схожі на великі дротики, і два довгі списи з гострими наконечниками. До цієї мисливської зброї він додав п'ять бухт44 гнучкої й міцної линви, або "мотуза", як кажуть китобої, по шістсот футів у кожній бухті. А її потрібно не менше, бо кит занурюється глибоко в воду, тягнучи за собою линву, і моряки сточують між собою бухти по черзі. Часто замало навіть п'яти бухт: так глибоко запливав кит.

Усе це розмаїте мисливське знаряддя склали на носі шлюпки, і Говік з матросами чекали тільки наказу відпливати. На носі залишалось іще одне місце — для капітана Халла.

"Пілігрим" поставили в дрейф. Для цього реї повернули так, щоб різні вітрила штовхали шхуну-бриг у протилежних напрямках і, протидіючи самі собі, утримували судно майже непорушно.

Перш ніж сісти в шлюпку, капітан Халл іще раз окинув поглядом своє судно. Все було гаразд: снасті гарно натягнені, вітрила наставлені, як годиться. Він залишав Діка Сенда самого на шхуні-бригу, отже потурбувався зробити все так, щоб тому не довелося без крайньої потреби переставляти вітрила.

На прощання капітан Халл дав юнакові останні настанови.

— Діку, прошу тебе, добре пильнуй! Якщо навіть усупереч усьому виникне необхідність рушити з місця й піти за нами — коли ми запливемо далеко, переслідуючи смугача, — Том і його товариші завжди допоможуть тобі впоратися з вітрилами. Ти їм тільки поясни до пуття, що та як робити, і, я певен, вони зроблять усе якнайкраще.

— Атож, капітане, — озвався старий Том, — містер Дік може цілком покластися на нас.

— Наказуйте, містере Дік! — вигукнув Бет. — А ми вже зуміємо стати вам у пригоді!

— За що тут тягти? — спитав Геркулес, закачуючи рукави куртки.

— Поки що ні за що, — відповів усміхаючись Дік Сенд.

— Завжди до ваших послуг! — мовив велет.

— Погода гарна, Діку, — вів далі капітан Халл. — Вітру майже немає. Однак, хоч хай там що, не спускай шлюпки на воду і не покидай корабля!

— Зрозуміло, капітане!

— Коли треба буде, щоб "Пілігрим" підійшов до нас, я тобі дам знати, піднявши жердину з вимпелом.

— Будьте спокійні, капітане, — відказав Дік Сенд, — я не випускатиму з ока вашої шлюпки.

— От і гаразд, мій хлопчику. Будь розважливий і хоробрий. Ти ж бо тепер помічник капітана! Тож будь гідний свого звання. Ще ніхто не діставав його в твоєму віці.

Дік Сенд не відповів, а тільки всміхнувся й почервонів. Капітан Халл зрозумів цю усмішку і цей рум'янець.

"Славний хлопчина! — подумав він. — Скромність і рішуча вдача — оце і є Дік Сенд!"

Однак з останніх розпоряджень капітана Халла, який відпливав буцімто на зовсім безпечну справу всього на кілька годин, було видно: він неохоче покидає "Пілігрим". Та непереборний мисливський інстинкт, а надто владне бажання довантажити трюм, щоб якомога краще виконати свої зобов'язання перед Джеймсом Уелдоном, — все це спонукало його до ризику. Зрештою, й тихе море мало сприяти їм у полюванні. Тож ані його команда, ані він сам не могли встояти перед такою спокусою. Китобійний сезон було б урешті закінчено, і ця думка брала гору над усіма іншими міркуваннями капітана Халла. Він рішуче попрямував до мотузяної драбинки, щоб спуститися в шлюпку.

— Щастя вам! — побажала місіс Уелдон.

— Дякую", місіс Уелдон!

— Прошу вас, не бийте дуже боляче цього бідного кита! — вигукнув малий Джек.

— Не буду, мій хлопчику! — відповів капітан Халл.

— Беріть його обережно!

— Еге ж... ми його братимемо в рукавичках!

— Часом на спині у них велетенських ссавців знаходять вельми цікавих комах, — зауважив кузен Бенедікт.

— Ну що ж, містере Бенедікт, — сміючись, відповів капітан Халл, — коли ми пришвартуємо смугача до борту "Пілігрима", ви матимете змогу влаштувати на його спині грандіозні "комахолови".

І, повернувшись до Тома, додав:

— Сподіваюсь, Томе, що ви і ваші товариші допоможете нам розітнути кита, коли ми припнемо його до корми... а за цим затримки не буде!

— До ваших послуг, містере капітан! — відповів старий негр.

— От і добре! — мовив капітан Халл. — Діку, ці славні люди допоможуть тобі наготувати бочки. Поки ми полюватимемо, нехай вони повикочують їх на палубу. Коли

ми повернемося, робота піде швидко.

— Буде зроблено, капітане!

Необізнаним людям треба пояснити, що вбитого смугача мали прибуксирувати до "Пілігрима" й міцно пришвартувати до штирборту. Потім матроси, взувши чоботи із шипами на підосвах, мали вибратися на спину кита й розрізати шар жиру, що вкривав його, на паралельні смуги від голови до хвоста. Тоді порізати смуги на шматки по півтора фута завдовжки, а шматки покряяти на ще дрібніші шматочки і, поскладавши в бочки, опустити в трюм.

Звичайно, закінчивши полювання, китобійне судно відразу якнайкоротшим шляхом прямує до землі, щоб там докінчити обробку туш. Команда висідав на берег і приступав до перетоплювання жиру. З жиру добувають його найцінніший складник — ворвань.

Однак за обставин, які склалися, капітан Халл не мав наміру повертатися назад і виконати на березі цю роботу. Він розраховував перетопити додатково здобутий жир аж у Вальпараїсо. Зрештою, от-от мали повіяти західні вітри, і капітан "Пілігрима" сподівався дістатися до американського берега за три тижні, а за цей час здобич не могла б зіпсуватися.

Пора було відчалювати. Перш ніж лягти в дрейф, "Пілігрим" устиг трохи наблизитись до місця, звідки смугач давав про себе знати фонтанами пари та води. Кит усе плавав посеред широченного червоного поля, раз у раз розтуляючи велетенського рота й втягуючи міріади рачків. На думку досвідчених китобоїв, що стежили за ним, він і не думав тікати. Безперечно, то був саме той кит, що його китобої прозвали "бойовим".

Капітан Халл переліз через борт і мотузкою драбинкою спустився на ніс шлюпки.

Місіє Уелдон, Джек, кузен Бенедікт, Том і його товариші ще раз побажали їм удачі.

Навіть Дінго, зіп'явшись на задні лапи й вихилившись за борт, ніби прощався з командою.

Потім усі перейшли на ніс, щоб не пропустити жодної подробиці небезпечного полювання.

Шлюпка відчалювала й, гнана вперед чотирма веслами в дужих руках, стала швидко віддалятися од "Пілігрима".

— Пильнуй, Діку, добре пильнуй! — востаннє гукнув до юнака капітан.

— Можете покластися на мене, капітане.

— Стеж одним оком за "Пілігримом", а другим — за шлюпкою! Не забувай про це!

— Буде, як кажете, капітане!

Легка шлюпка вже відпливла на кількасот футів од шхуни-брига. капітан Халл стояв на носі й далі давав свої настанови. Однак годі було розібрати слова, і зміст угадувався хіба що з виразних жестів.

Саме тут Дінго, що й досі стояв, спершись лапами на борт, жалібно завив. Марновірні люди напевно мали б це за лихий знак.

Від цього виття здригнулася навіть хоробра місіє Уелдон.

— Дінго, Дінго! Ай-ай-ай! — мовила вона. — І оце та так підбадьорюєш своїх друзів?

Ану-бо гавкни гарно, як ти вмієш: дзвінко, радісно!

Але собака більше не надавав голосу; він звільна підійшов до місіс Уелдон і лизнув їй руку.

— Він не махав хвостом! — пошепки мовив Том. — Лихий знак! Лихий знак!

І майже тієї самої миті Дінго наїжився й люто загарчав. Місіс Уелдон озирнулася. З камбузу вийшов Негору і попрямував на ніс, мабуть, щоб подивитися на полювання.

Дінго метнувся назустріч кокові. Собака аж нестямився від люті.

Негору схопив із палуби вимбовку й став в оборону.

Дінго намірився схопити його за горлянку.

— Назад, Дінго, назад! — закричав Дік Сенд, залишивши на мить свій спостережний пост і кинувшись на бак. Місіс Уелдон теж силкувалась спинити собаку

Дінго неохоче послухався й з глухим гарчанням повернувся до юнака.

Негору не мовив і слова, тільки на якусь мить зблід. Відтак, кинувши вимбовку⁴⁵, подався до своєї каюти.

— Геркулесе, — мовив Дік Сенд. — Доручаю вам пильно стежити за цим чоловіком!

— Стежитиму якнайпильніше! — відповів Геркулес, стискаючи, мовби на підтвердження, двоє здоровенних кулачисьок.

Місіс Уелдон і Дік Сенд знов перевели погляди на шлюпку, що швидко віддалялася.

Тепер вона видніла маленькою цяткою серед морського обширу.

Розділ VIII

СМУГАЧ

Досвідчений китобій, капітан Халл ніколи не покладався на щасливий випадок. Полювання на смугача — важка справа. Тут не слід легковажити жодною пересторогою. І капітан Халл не легковажив.

Насамперед він наказав стерновому підходити до кита проти вітру, щоб не виказати шумом свого наближення.

Тож Говік скеровував шлюпку по видовженій кривій, щоб у такий спосіб обійти червонясте поле, посеред якого плавав смугач, і опинитися з протилежного боку.

Боцман Говік, старий бувалий моряк, відзначався неабиякою витримкою. Капітан Халл у всьому довіряв йому і міг цілком покластися на нього у найвідповідальнішу мить.

— Увага, Говіку! — мовив капітан Халл. — Спробуймо заскочити смугача зненацька^ Постарайтеся тихенько підійти до нього на відстань, звідки його можна дістати гарпуном.

— Ясно, капітане, — відповів боцман. — Я йтиму краєм червонястого поля так, щоб вітер увесь час віяв у наш бік.

— От і гаразд! — сказав капітан Халл. І докинув, звертаючись до матросів: — Тепер веслуйте якнайтихіше, хлопці.

Весла, позолочені сонячними блищиками, тихо опускались у воду.

Шлюпка, вміло керована боцманом підійшла до поля червоних рачків. Весла штирборту ще занурювались в зелену й прозору воду, а по тих, що з бакборту, вже

стікала краплями червона, схожа на кров, рідина.

— Вино і вода! — зауважив один матрос.

— Так, — відповів капітан Халл. — Але вода така, що її не можна пити, а вино — і в рот не візьмеш. А тепер тихо, хлопці, і наляжмо на весла!

Керована боцманом шлюпка безшумно ковзала по поверхні цих ніби аж масних вод, як по шарові жиру.

Смугач не ворухився й, здавалось, не помічав шлюпки, що обходила його.

Йдучи по цьому колу за наказом капітана Халла, шлюпка віддалялася від "Пілігрима", який здавався чимраз меншим у далечині.

Всі предмети в морі, коли від них одпливаєш, дуже зменшуються — так, мовби дивишся на них з протилежного кінця підзорної труби. Цей обман зору пояснюється, певно, тим, що серед морських просторів нема з чим порівняти предмет, який віддаляється. Отак було із "Пілігримом", котрий меншав на очах і, здавалося, стояв набагато далі, ніж насправді.

Через півгодини після того, як капітан Халл з командою залишили судно, вони обпливли смугача, вийшовши на нього проти вітру; тварина була тепер на півдорозі між шлюпкою й "Пілігримом".

Настав час наблизитись до кита, і це слід було зробити якомога тихіше. Може, вдасться підійти до нього майже впритул, не привернувши уваги, й загарпунити його.

— Тихіше, хлопці! — наказав капітан Халл.

— Межі вдасться, — озвався Говік, — що наша рибинка щось почула! Вона вже не сопе так гучно, як досі

— Тихіше! Тихіше! — повторив капітан Халл.

Через п'ять хвилин шлюпка перебувала за кабельтов од смугача.

Стоячи на кормі, боцман спрямовував човна до лівого боку кита, водночас стараючись триматися на певній відстані від його страшного хвоста, одного удару якого було б досить, аби розтрощити надрузки їхню шлюпку.

А на носі стояв капітан Халл в гарпуном у руці, яким він мав завдати першого удару. З усієї його постави було видно: гарпун неодмінно влучить у товстелезну спину, що горбом виступала в води.

Поряд з капітаном у цебрі лежала перша з п'яти бухт линви, міцно прив'язаної до гарпуна. До цієї линви можна буде по черзі доточити інші чотири, якщо кит пірнатиме на велику глибину.

— Приготуватись! — стиха скомандував капітан Халл.

— Єсть! — відповів Говік, міцніше стискаючи весло в своїх широких руках.

— Підходь! Підходь!

Боцман став виконувати команду, і шлюпка порівнялася з китом, ідучи повз нього на відстані якихось десяти футів.

Смугач уже не рухався й, здавалось, заснув. Кити, що їх заскакують отак зненацька під час сну, — дуже легка здобич. Часто їх удається забити першим ударом.

"Дивно, що він не ворухиться! — подумав капітан Халл. — Не може бути, щоб цей

мамула спав, і все ж... Тут щось не те!"

Те саме подумав і боцман, намагаючись роздивитися другий бік тварини, хоч і намарне.

Однак розмірковувати було ніколи — настав час діяти.

Тримаючи гарпун посередині держака в піднятій руці, капітан Халл кілька разів змахнув ним туди й назад, щоб краще прицілитись смугачеві в бік. Відтак із силою метнув гарпун.

— Назад, назад! — тут же крикнув він.

Матроси, налігши на весла, рвонули шлюпку назад, щоб вчасно уникнути удару смугачевого хвоста.

Раптом пролунав вигук боцмана, й усі зрозуміли, чому кит лежав на воді так довго і непорушно.

— Китеня! — гукнув боцман.

Поранена гарпуном самиця перекинулась набік, і моряки побачили китеня, яке вона саме годувала.

Капітан Халл знав: якщо поблизу китеня — полювати ще небезпечніше. Мати, напевно, люто захищатиметься, рятуючи себе й своє "маля", якщо так можна назвати тварину футів двадцять завдовжки. Проте, всупереч побоюванням, смугачиха не напала відразу на шлюпку й не довелося чимскоріше рубати линву, прив'язану до гарпуна, та рятуватися втечею. Як це теж часто буває, вона спершу пірнула, потім велетенським стрибком вихопилася з води й неймовірно швидко попливла геть. Китеня не відставало від матері.

Але перш ніж вона пірнула, капітан Халл і боцман встигли її роздивитися, а отже, й оцінити, чого вона варта.

Це була велетенська тварина — щонайменше вісімдесят футів од голови до хвоста. Її жовтаво-брунатна шкура була поцяткована численними темно-коричневими плямами.

Було б справді жаль після щасливого початку відмовитись од такої багатії здобичі.

І почалася погоня — точніше, катання на буксирі. Шлюпка в піднятими веслами стрілою мчала по хвилях.

Говік холоднокровно правував кормовим веслом, утримуючи шляшку попри всі її жахливі ривки та повороти.

А капітан Халл, не зводячи очей із здобичі, повторював:

— Увага, Говіку, увага!

Але боцман і так ані на мить не послабляв пильності.

Шлюпка значно відставала від кита, і линва розмотувалася з такою швидкістю, що виникало побоювання, коли б вона не спалахнула від тертя об борт. Тож капітан Халл весь час вмочував линву, наливаючи води в цебро з бухтою.

Однак смугачиха ніби не збиралась ані спинятись, ані стишувати гону. До першої линви доточили другу, й вона розмоталась так само швидко. Через п'ять хвилин довелося в'язати третю, і вона теж хутко помчала під воду.

Смугачиха не спинялася. Мабуть, гарпун не зачепив жодного важливого для життя органу. Ось вона пірнула під воду, і з чимдалі крутішого нахилу линви було видно, що тварина, замість вертатись на поверхню, забирається чимраз глибше.

— Хай йому біс! — гукнув капітан Халл. — Ця бестія зжере усі наші п'ять бухт.

— І відтарабанить нас бозна-куди від "Пілігрима"! — докинув боцман Говік.

— Однак їй колись та доведеться виплисти на поверхню, щоб дихнути, — мовив капітан Халл. — Кит — не риба; повітря йому потрібно, як і людині.

— Вона затамувала подих, щоб швидше плисти! — зауважив, сміючись, один із матросів.

І справді, линва розмотувалася дуже швидко.

До третьої бухти невдовзі довелося доточити четверту, і це вже занепокоїло матросів, кожен з яких подумки прикидав, скільки саме припаде йому від улову.

— От бісова тварюка! — бурмотів капітан Халл.

Нарешті дійшла черга й до п'ятої бухти. Вона теж швидко розмоталася до половини. Аж тут линва ніби послабла.

— Чудово! — вигукнув капітан Халл. — Линва слабне: смугачиха стомилася!

Вони перебували миль за п'ять од "Пілігрима".

Капітан Халл, піднявши жердину з вимпелом на кінці, подав Дікові Сенду знак підійти ближче.

Він тут же побачив, як Дік Сенд за допомогою Тома та товаришів почали брасопити⁴⁶ реї, щоб наповнити вітром вітрила⁴⁷.

Однак вітер був слабкий і нестійкий. Він повівав короткими подувами. Напевне, "Пілігримові" буде важко, якщо взагалі можливо підійти до шлюпки.

Тим часом, як і передбачав капітан Халл, смугачиха спливла на поверхню подихати. Гарпун стирчав у неї в боці. Вона майже непорушно лежала на воді, мабуть, дожидаючи китеняти, яке відстало під час цього несамовитого гону.

Капітан Халл наказав налягти на весла, і незабаром вони знов підпливли до смугачихи.

Два матроси за наказом капітана склали весла й озброїлись довгими списами, якими добивають пораненого кита. Узяв списа й капітан.

Говік сторожко правував шлюпкою, не відводячи очей від смугачихи.

— Увага! — крикнув капітан Халл. — Бийте влучно, хлопці, не схибте! Ви готові, Говіку?

— Готовий, капітане, — відповів боцман, — однак мене турбує одна річ. Дивно, що після таких несамовитих перегонів ця тварюка виляглась на воді й не ворухиться.

— Мені це теж здається підозрілим, Говіку.

— Треба діяти обережніше.

— Так, обережніше. Але ми мусимо взяти її будь-що!

Капітан Халл розходився чимдалі дужче.

Шлюпка ще ближче підійшла до смугачихи, яка повільно крутилася на місці. Китеняти не було видно, і, можливо, вона шукала його.

Раптом смугачиха змахнула хвостом і відпливла футів на двадцять.

Невже вона знов тікатиме і знову доведеться її наздоганяти?

— Бережись! — закричав капітан Халл. — Зараз вона візьме розгін і кинеться на нас. Бери вбік, Говіку, вбік!

Смугачиха й справді повернулася головою до шлюпки. Потім, ударивши по воді своїми велетенськими плавцями, кинулась уперед.

Боцман Говік, який точно визначив напрямок нападу, рвонув шлюпку вбік, і смугачиха проскочила мимо, не зачепивши її.

Капітан Халл і два матроси встигли вдарити тварину списами, намагаючись влучити в якийсь важливий для життя орган.

Смугачиха спинилася й, пустивши високо вгору два струмені забарвленої кров'ю води, знов кинулась на шлюпку. Величезна тварина посувалася стрибками й здавалася ще страхітливою.

Треба було мати неабияку мужність, щоб не розгубитися, побачивши такого велета. Говік і цього разу зумів уникнути удару, відвівши шлюпку вбік.

Коли смугачиха мчала мимо, їй знов завдали три глибокі рани списами. Пливучи, тварина так сильно била по воді своїм страшним хвостом, що піднялася велетенська хвиля, неначе зненацька схопився шторм. Шлюпка мало не перекинулася й, зачерпнувши бортом води, заповнилася до половини.

— Відра! Відра! — закричав капітан Халл.

Два матроси, кинувши весла, заходились швидко вичерпувати воду. Тим часом капітан Халл перерубав линву, в якій уже не було потреби. І то слушно: розлючена від болю тварина й не думала тікати. Тепер нападала вона, і її агонія несла з собою страшну загрозу.

Вона втретє повернулася носом до шлюпки і пішла в атаку.

Але напівзатоплена шлюпка вже не могла маневрувати так легко, як досі. Тепер вона навряд чи уникла б удару, переставши слухатись керма; тим паче не могла вона втекти. Хоч хай як матроси налягали на весла, прудка смугачиха наздогнала б їх кількома змахами плавців. Треба було думати вже не яро напад, а про самооборону.

Капітан Халл розумів це дуже добре.

За третьою атакою вдалося тільки послабити удар. Промчавши мимо, смугачиха зачепила шлюпку одним з передніх плавців з такою силою, що Говік упав.

Жоден з трьох списів, як на лихо, підбитих поштовхом, не влучив у ціль.

— Говіку! Говіку! — гукнув капітан Халл, ледве встоявши на ногах.

— Я тут, капітане! — відповів боцман, підводячись. — У мене все в порядку!

Раптом він побачив, що його кормове весло зламалось навпіл.

— Візьми друге весло! — сказав капітан Халл.

— Єсть! — відповів Говік.

Цієї миті всього за кілька метрів од шлюпки вода ніби закипіла — й на поверхню виплигло китеня.

Смугачиха побачила своє маля й чимдуж кинулась до нього.

Це зробило боротьбу ще запеклішою: смугачиха мала битися за двох.

Капітан Халл глянув у бік "Пілігрима" й відчайдушно замахав жердиною з вимпелом на кінці.

Але чим міг зарадити Дік Сенд, який зробив усе можливе на перший капітанів сигнал?

Вітрила на "Пілігримі" вже наставили, й вітер став наповнювати їх. Та, на жаль, на шхуні-бригу не було парової машини з гвинтом, щоб прискорити хід. Спустити на воду шлюпку з неграми і поквапитись на підмогу капітанові? Однак це б забрало хтозна-скільки часу, до того ж юнак мав од капітана наказ — не покидати судна, хоч би що там сталося. Він усе ж наказав спустити на воду кормову шлюпку й вести її на буксирі, щоб капітан і команда могли скористатися з неї, коли б виникла така потреба.

Тим часом смугачиха, прикриваючи собою маля, знов кинулась в атаку. Цього разу вона йшла так, ніби твердо постановила собі не схибити.

— Пильнуйте, Говіку! — востаннє крикнув капітан Халл. — Пильнуйте!

Але боцман був тепер обеззброєний. Замість довгого кормового весла, що діяло як важіль, він тримав у руках коротке гребне весло.

Він спробував повернути шлюпку.

Та всі його зусилля були марні.

Матроси зрозуміли — вони загинули. Підхопившись на ноги, вони відчайдушно закричали, і крик цей, можливо, почули на "Пілігримі".

Морське чудовисько вдарило по шлюпці своїм страшним хвостом.

Підкинута догори неймовірною силою, шлюпка розлетілася на три частини, що попадали у вир, серед якого вертілася смугачиха.

Нешасні матроси, хоча й усі тяжко поранені, ще б змогли втриматися на воді, якби їм удалося схопитися за уламки шлюпки.

З "Пілігрима" встигли побачити, як капітан Халл допомагав це зробити боцманові Говіку...

Але смугачиха, конаючи в страшній агонії, борсалась як навіжена, підстрибуючи, крутилася на місці й несамовито біла хвостом по воді.

Протягом кількох хвилин годі було щось розібрати в цім воднім смерчі, що розлітався бризками та піною, розкочуючи на всі боки велетенські хвилі.

Коли Дік Сенд із неграми кинулись у шлюпку й за чверть години підпливли до місця побоїща, то не застали там уже нікого живого.

На поверхні червоної від крові води плавали самі тільки уламки шлюпки.

Розділ IX

КАПІТАН СЕНД

Скорбота і жах — такі почуття охопили пасажирів, свідків цієї катастрофи. Всі були приголомшені смертю капітана Халла й матросів.

Страшна сцена розігралася в них майже на очах, а вони були безсилі бодай щось зробити для порятунку товаришів! Вони навіть не встигли вчасно підплисти на шлюпці, щоб підібрати поранених, не встигли заступити судном шлях смугачисі з її страшним

хвостом. І капітан Халл з командою навіки зникли в морській безодні...

Коли шхуна-бриг підійшла до місця катастрофи, місіс Уелдон упала навколішки, звівши руки до неба.

— Помолімося! — мовила набожна жінка. — Помолімося за нещасних!

Поруч з нею, плачучи, став навколішки малий Джек. Бідний хлопчик усе зрозумів. Дік Сенд, Нен, Том та інші негри стояли зі схиленими головами, проказуючи молитву за місіс Уелдон.

— А тепер, друзі мої, — мовила до супутників місіс Уелдон, — попрохаймо у Всевишнього сили й відваги для нас самих!

Атож! Їхнє становище було таке важке, що їм залишалося тільки чекати порятунку від Всевишнього.

На "Пілігримі" не було ні капітана, щоб командувати, ні матросів, щоб виконувати команди. Судно перебувало серед безкраїх просторів Тихого океану, за сотні миль до найближчого берега, віддане на ласку вітру та хвиль.

Яка ж то лиха доля послала цього смугача назустріч "Пілігримові"? Яка ще лихіша доля спонукала нещасного капітана Халла, такого обережного й завбачливого, вирушити на полювання заради того, щоб довантажити трюми? І яка жахлива — хоч хай і поодинокі в історії китового промислу — катастрофа: загинула вся команда китобійної шлюпки!

Так, лихо було страшне.

На борту "Пілігрима" не залишилося жодного моряка!

Ні, один усе ж залишився: Дік Сенд! Але він — молодий матрос, п'ятнадцятирічний юнак! Однак тепер він — капітан, боцман, матрос, одне слово, уособлює собою всю команду.

На борту є пасажери — мати з сином та їхні супутники, і це ще дужче ускладнювало становище.

Правда, є ще п'ятеро негрів. Це славні, хоробрі, сумлінні люди, готові виконувати його накази, однак вони анічогісінько не тямлять у морській справі!

Дік Сенд, схрестивши руки, непорушно стояв на палубі й дивився на хвилі, що поглинули капітана Халла, якого він любив, мов батька. Потім окинув зором обрій, силкуючись нагледіти судно, що в нього міг би попросити допомоги або хоч пересадити на нього місіс Уелдон.

Юнак ні в якому разі не збирався покинути "Пілігрим", не довівши його до найближчого порту! На іншому судні місіс Уелдон і Джек були б у більшій безпеці, і він би принаймні не боявся за цих двох людей, що стали йому як рідні.

Але океан був пустельний. Круг "Пілігрима", скільки сягало око, були тільки небо та вода.

Дік Сенд надто добре знав, що вони перебувають далеко осторонь від морських торгових шляхів, а всі китобійні судна плавають іще далі, в південніших широтах, тримаючись місць свого промислу.

Доводилось дивитися небезпеці просто в вічі, бачити все так, як воно було. Що й

робив Дік, щиросердно благаючи у Всевишнього допомоги й захисту. "Що робити? — думав він. — Яке рішення прийняти?"

Цієї миті на палубі знов з'явився Негору. Він пішов до камбуза відразу після катастрофи. Ніхто б не міг сказати, яке враження справила трагедія на цього загадкового чоловіка. Він дивився на згубне полювання, не зробивши жодного жесту, не мовивши жодного слова. Та ніхто в ті хвилини не звертав уваги на кока. Проте якби хто й подивився на португальця, то помітив би, що хоч він жадібно стежив за всіма подробицями полювання, обличчя його було незворушне. Він не підійшов до місіс Уелдон, коли та молилася за загиблих.

Негору попрямував на корму, де непорушно стояв Дік Сенд. Кок спинився за три кроки від юнака.

— Ви хочете поговорити зі мною? — ввічливо спитав Дік Сенд.

— Ні, я хотів би поговорити з капітаном Халлом, — холодно відповів Негору, — а якщо його немає, то з боцманом Говіком.

— Але ж вам добре відомо, що обидва вони загинули! — вигукнув юнак.

— То хто тепер командує на кораблі? — зухвало кинув Негору.

— Я, — не вагаючись, мовив Дік Сенд. — Капітан "Пілігрима" тепер я.

— Ви?! — Негору здвигнув плечима. — П'ятнадцятирічний капітан?

— Так. П'ятнадцятирічний капітан! — відповів юнак, підступаючи до кока.

— Так, — сказала місіс Уелдон. — На судні є капітан — капітан Дік Сенд! Прошу це пам'ятати. І знайте — він зуміє добитись послуху від кожного!

Негору вклонився, насмішкувато промимривши кілька слів, що їх годі було розчути, й неквапливо повернувся до себе в камбуз.

І Дік нарешті прийняв рішення!

Тим часом вітер дедалі дужчав; шхуна-бриг, набравши ходу, вже покинула поле рачків.

Дік Сенд оглянув вітрила, потім обвів уважним поглядом людей на палубі. Юнак розумів, яку велику відповідальність бере на себе, проте ухилитись від неї не хотів. Очі всіх супутників були звернеш на нього. І, прочитавши в цих очах беззастережну довіру, Дік Сенд у кількох словах сказав, що люди можуть цілком покластися на нього.

При цьому Дік Сенд не переоцінював своїх можливостей. Юнак міг залежно від обставин ставити чи прибирати вітрила з допомогою Тома та інших негрів, однак йому ще бракувало знань, потрібних для того, щоб визначати місцеперебування корабля в океані.

За чотири-п'ять років Дік Сенд досконало оволодів би прекрасним і водночас важким фахом моряка. Він навчився б послуговуватись секстантом — приладом, яким капітан Халл щодня визначав висоту небесних світил. За хронометром, що показував час Грінвічського меридіана, він би визначав довготу. Сонце б стало його повсякденним порадиником. Місяць і планети говорили б йому: "Твій корабель тут, у цій точці океану!" Небесне склепіння — цей найдосконаліший і найточніший годинник із зірками-стрілками, що його не годен вивести з ладу ніякий удар, — показувало б йому

години й пройдених відстані. Шляхом астрономічних спостережень він би визначав — як щодня визначав і капітан Халл — місцеперебування свого корабля з точністю до однієї милі, нинішній та подальший правильний курс.

А поки що Дік Сенд міг робити це тільки приблизно, вимірюючи пройдений шлях лагом⁴⁸, визначаючи напрямком компасом та вносячи поправки на дрейф.

Проте він не злякався.

Місіс Уелдон зрозуміла все, що відбувалося в душі сміливого й рішучого хлопця.

— Дякую, Діку, — мовила вона твердим голосом. — З нами вже немає капітана Халла. Вся команда загинула разом з ним. Доля корабля в твоїх руках! Я певна, Діку, що ти врятуєш корабель і всіх нас.

— Так, місіс Уелдон, — відповів Дік Сенд, — я постараюсь це зробити.

— Том і його товариші — славні люди; ти можеш на них покластися.

— Я знаю. Я навчу їх морської справи, й ми разом керуватимемо "Пілігримом". У гарну погоду це легко. А в погану... ну що ж, поборемося з негодою і врятуємо вас, місіс Уелдон, вашого малого Джека і всіх інших! Я відчуваю, що здатен це зробити.

— А ти можеш сказати, Діку, де перебуває "Пілігрим" тепер? — спитала місіс Уелдон.

— Це дуже просто дізнатись, — відповів юнак. — Мені треба тільки глянути на карту, де капітан Халл учора позначив наше місцеперебування.

— А ти зможеш повести корабель у потрібному напрямку?

— Так. Я триматиму курс на схід, до того місця на американському узбережжі, де ми повинні пристати.

— Однак, Діку, — мовила місіс Уелдон, — ти, мабуть, і сам розумієш, що ця катастрофа може та й має змінити наші попередні плани? Звісно, відпадає всяка необхідність вести "Пілігрим" до Вальпараїсо. Тепер треба плисти до ближчого порту на американському узбережжі.

— Безперечно, місіс Уелдон, — відповів Дік Сенд. — Можете не боятись. Американський берег сягає так далеко на південь, що ми до нього десь неодмінно та пристанемо.

— А де він, коли дивитися звідси? — спитала місіс Уелдон.

— Он там, — відповів Дік Сенд, показуючи рукою на схід.

— Ну що ж, Діку, прийдемо ми до Вальпараїсо чи до якогось іншого порту — байдуже. Головне для нас — дістатись до берега.

— Ми до нього обов'язково дістанемось, місіс Уелдон, і я вас висаджу в безпечному місці, — впевнено відказав юнак. — Сподіваюсь, неподалік од берега ми зустрінемо яке-небудь каботажне судно. А норд-вест дужчає, місіс Уелдон! Коли він протримається, ми пройдемо чималий шлях і швидко дістанемось до берега. Напнемо всі вітрила — від грота до клівера!

Дік Сенд говорив з упевненістю бувалого моряка, котрий чув під ногами палубу надійного корабля — корабля, який не повинен підвести його. Він уже був зібрався з допомогою негрів поставити вітрила й стати за стерно, аж тут місіс Уелдон нагадала

йому, що насамперед він має визначити місцеперебування "Пілігрима".

І справді, це належало зробити передусім. Дік Сенд пішов до капітанської каюти і приніс звідти карту, де звечора капітан Халл позначив крапкою їхнє місцеперебування. Він показав місіс Уелдон, що шхуна-бриг перебуває на $43^{\circ}35'$ південної широти і $164^{\circ}13'$ західної довготи, бо за останні двадцять чотири години судно майже не зрушило з місця.

Місіс Уелдон схилилася над картою. Вона вдивлялася в коричневу пляму, що нею позначено землю, праворуч од цього широкого океану. То був берег Південної Америки, велетенський бар'єр між Тихим і Атлантичним океанами — від мису Горн аж до берегів Колумбії. Розглядаючи, отак як вона, недосвідченими очима карту, де вміщався цілий океан, можна було подумати, що берег зовсім недалеко й довести туди пасажирів на "Пілігримі" — легка й незабарна справа. Ця ілюзія незмінно виникає у кожного, хто незнайомий з масштабами морських карт. Місіс Уелдон і справді здавалося, що до землі рукою подати, як і на оцьому клапті паперу.

Та коли б хто зобразив "Пілігрим" на цьому папері, витримавши точний масштаб, то судно було б куди менше за найдрібнішу з мікроскопічних інфузорій! І тоді ця математична точка, позбавлена відчутних розмірів, так само б загубилася на карті, як і сама шхуна-бриг серед безкраїх тихоокеанських просторів!

Дік Сенд уявляв собі все це не так, як місіс Уелдон. Він знав, що до землі далеко, що до неї плисти чимало сотень миль. Але він уже прийняв рішення. Відповідальність, яку він узяв на себе, робила його дорослим.

Настав час діяти. Треба було скористатися з цього норд-веста, що дужчав і дужчав, пересилуючи супротивний вітер, який повівав досі. Табунці пір'ястих хмар високо в небі вказували на те, що він віятиме досить тривалий час.

Дік Сенд покликав Тома і його товаришів.

— Друзі мої, — мовив він. — На нашому судні немає іншої команди, крім вас. Я не можу керувати "Пілігримом" без вашої допомоги. Ви не моряки, але у вас дужі руки. Тож коли ви ними як слід попрацюєте, ми зможемо повести "Пілігрим" належним курсом. А від цього залежатиме наш загальний порятунок.

— Капітане Дік, — відповів Том, — мої товариші і я — віднині ваші матроси. Доброї волі нам не бракує. Все, що ми здатні зробити за вашими наказами, зробимо!

— Чудові слова, Томе, — зауважила місіс Уелдон.

— Так, чудові слова, — повторив Дік Сенд. — Проте нам слід діяти обережно. Я не хочу ризикувати, тож не буду ставити водночас усіх вітрил. Краще йти трохи повільніше, зате з більшою безпекою. Цього вимагають обставини. Я покажу кожному з вас, друзі мої, що він має робити. Сам я стоятиму за стерном, доки стане снаги. Вряди-годи я лягатиму на дві-три години відпочити — цього мені буде досить. Однак треба, щоб на дві-три години хтось із вас заступав мене. Я вам, Томе, покажу, як керувати, послуговуючись компасом. Це зовсім неважко, і ви швидко навчитесь тримати правильний курс.

— Постараюсь навчитися, капітане Дік, — відповів старий негр.

— От і гаразд, — сказав юнак. — Постійте зі мною біля стерна до вечора, і, якщо я геть стомлюся, ви вже сьогодні заступите мене.

— А я? — спитав малий Джек. — Невже я ні в чому не зможу допомогти моєму другові Діку?

— Звичайно, зможеш, любий мій хлопчику, — відповіла місіс Уелдон, пригортаючи Джека. — Тебе також навчать керувати судном, і я певна: коли ти стоятимеш за стерном, вітер буде супутний.

— Звичайно, мамо, звичайно! Обіцяю тобі! — вигукнув хлопчик, плещучи в долоні.

— Так, — сказав усміхаючись юнак. — Добрі юнги приносять кораблеві супутний вітер. Це знають старі моряки.

І докинув, звертаючись до Тома та інших негрів:

— А зараз, друзі мої, треба підняти грот. Будемо брасопити реї. Всі повинні точно виконати все, що я скажу.

— До ваших послуг, капітане Дік! — відповів Том. — Ми до всього готові.

Розділ X

НАСТУПНІ ЧОТИРИ ДНІ

Отже, Дік Сенд став капітаном "Пілігрима". Не гаючи жодної хвилини, він поклопотався підняти вітрила.

Пасажири жили одним-єдиним бажанням — якомога швидше добутись до "Вальпараїсо або хоч до першого-ліпшого американського порту. Дікові Сенду належало визначати напрямок і швидкість "Пілігрима", вираховувати середню швидкість і щодня наносити пройдений шлях на карту. Для цього, як уже говорилося, досить було мати лаг і компас. На судні був гвинтовий патент-лаг, що його стрілка показувала на циферблаті точну швидкість за певний проміжок часу. Цей корисний, простий у користуванні прилад міг їм неабияк знадобитися. Ним могли послуговуватись навіть негри.

Залишилось єдине джерело помилок — океанські течії. Ці помилки можна було точно визначити тільки астрономічними спостереженнями. Та молодий капітан іще не вмів проводити таких спостережень.

Спершу Дік Сенд хотів одвести "Пілігрим" назад до Нової Зеландії. Цей перехід був би коротший, і він би напевно його здійснив, якби супротивний вітер не змінився на супутний. Тепер стало легше плисти до Америки. І справді, вітер змінився на зовсім протилежний. Повіяв норд-вест, котрий потроху дужчав. З цього треба було скористатися й пройти під ним скількимога далі.

Дік Сенд мав намір іти в повний бакштаг⁴⁹.

На шхуні-бригові фок-щогла несе на собі чотири прямих вітрила: фок — на нижньому коліні щогли; вище — марсель на стеньзі⁵⁰; ще вище — брамсель⁵¹ на брам-стензі і врешті бом-брамсель⁵² на бом-брам-стензі.

Грот-щогла, навпаки, несе на собі менше вітрил. На нижньому коліні в неї тільки скісний грот, а над ним — топсель⁵³.

Між цими двома щоглами на штангах, що зміцнюють щогли спереду, можна

поставити третій ярус трикутних вітрил.

І врешті на бушприті — похилій щоглі на носі — піднімають три клівери: зовнішній, внутрішній і бом-клівер.

Кліверами, стакселем, скісним гротом, топселем та вітрилами третього ярусу легко керувати з палуби, і не треба здиратись на реї, бо жоден з них не прилаштований до них.

Зате обслуговування вітрил на фок-щоглі вимагав більшої вправності. Тут уже слід здиратись по вантах на стеньгу, брам-стеньгу або бом-брам-стеньгу — і то не тільки щоб підняти вітрило, а й щоб зменшити його площу з навітряного боку — "взяти риф". Тим-то матроси повинні вміти лазити по пертах — канатах, вільно підв'язаних під реями, — і працювати однією рукою, а другою триматись за канат. Це дуже небезпечно, а надто для новачків. Крім кільової та бортової хитавиці, яка відчувається тим дужче, чим вище здається матрос, раптовий подув вітру може викинути його за борт. Справді небезпечна робота для Тома і його товаришів.

На щастя, вітер віяв помірний. Море ще не встигло розхвилюватися, й хитавиця була невелика.

Коли Дік Сенд, за сигналом капітана Халла, повів "Пілігрим" до місця побоїща, на судні було піднято тільки скісний грот, клівер, фок і марсель. Щоб вийти з дрейфу, досить було ввести в дію вітрила фок-щогли. Негри легко впоралися з цією роботою.

Тепер же треба повернути судно, щоб пустити його в повний бакштаг, а для цього слід підняти брамсель, бом-брамсель, топсель і стакселі.

— Друзі мої, — мовив молодий капітан до негрів, — робіть усе так, як я вам скажу, і все буде гаразд.

Він став за стерно.

— Томе! Травіть шкот!⁵⁴

— Травити? — спантеличено перепитав Том.

— Так! Тобто послабте шкот! І ви, Бете, робіть те саме! От і гаразд! А тепер витягайте! Тягніть, Бете!

— Отак?

— Так, так! Дуже добре! А тепер ви, Геркулесе! Тут треба добре потягти! З усієї сили!

Казати Геркулесові тягти "з усієї сили" було вельми необачно. Велет так рвонув за канат, що мало не порвав снастей.

— Не так сильно! — крикнув, усміхнувшись, Дік Сенд. — Так ви звалите щоглу!

— Таж я тільки трішечки потяг! — винувато відповів Геркулес.

— Ну гаразд, тоді тільки вдавайте, що тягнете, цього досить! Так... потравіть ще... Іще! Тепер швартуйте... тобто в'яжіть! Отак! Добре! А тепер потягніть гуртом з того боку!

І всі вітрила фок-щогли, що їх браси було послаблено з бакборту, звільна повернулись. Вітер наповнив їх, і "Пілігрим" швидко рушив з місця.

Потім Дік наказав послабити шкоти клівера. Далі зібрав негрів на кормі.

— Маневр виконано, друзі мої, і виконано добре! — похвалив він. — А зараз займімося грот-щоглою. Тільки глядіть, Геркулесе, нічого не рвіть!

— Постараюсь, — відповів велет, який тепер орудував канатами надто обережно.

Другий маневр удався легше. Послабили шкот, і могутній скісний грот швидко наповнився вітром, відчутно посиливши дію передніх вітрил.

Потім над скісним гротом підняли топсель, а що його просто взяли на гітови⁵⁵, то досить було опустити й пришвартувати снасті. Але Геркулес зі своїм приятелем Актеоном — не кажучи вже про малого Джека, котрий теж допомагав їм, — так постарались, що порвався гордень.

Усі троє попадали навznak, але, на щастя, не забилися. Джек аж нестямився від захвату.

— То пусте! — закричав молодий капітан. — Зв'яжіть кінці й тягніть далі, тільки легше!

Дік Сенд командував усіма цими маневрами, жодного разу не відійшовши від стерна. "Пілігрим" швидко йшов курсом на схід, і тепер доводилось тільки утримувати його на цьому курсі. Нічого не було легшого за це, бо вітер віяв помірний і судно не відхилялося від курсу.

— Чудово, друзі мої! — сказав Дік Сенд. — З вас будуть гарні моряки ще перш, ніж ми допливемо до порту.

— Постараємось робити все якнайкраще, капітане Сенд, — відповів старий Том.

Місіс Уелдон також похвалила цих славних людей. Навіть малий Джек дістав похвалу — адже він теж гарно попрацював.

— Містере Джек, — мовив усміхаючись Геркулес, — мені здається — то ви перервали гордень. Яка у вас дужа рука! Що б ми тільки без вас робили!

Малий Джек почервонів, запишавшись, і міцно потис руку своєму другові Геркулесу.

Однак "Пілігрим" поки що йшов не під усіма вітрилами. Йому ще бракувало вітрил горішнього ярусу, які при ході в бакштаг — аж ніяк не дрібниця. Брамсель, бом-брамсель і стакселі значно збільшують швидкість корабля, тож Дік Сенд вирішив підняти й ці вітрила.

Цей маневр мав бути важчим од попередніх, і то не через вітрила горішнього ярусу, якими легко орудувати просто з палуби, а через прямі вітрила фок-щогли. Щоб підняти ці вітрила, треба здертися на реї. Це небезпечно, і Дік Сенд, не бажаючи піддавати ризикові нікого зі своєї недосвідченої команди, сам узявся за це діло.

Отож він покликав Тома, поставив його за стерно й показав йому, як вести судно. Потім, поставивши Геркулеса, Бета, Актеона й Остіна біля горденів бом-брамселя і брамселя, поліз на щоглу. Лазити по вантах фок-щогли та марса на реї було юнакові заіграшки. Він умить здерся по пертах⁵⁶ брам-реї й розв'язав вузли шкотів, що стягували брамсель.

Далі переліз на бом-брам-рею⁵⁷ і там теж вивільнив вітрило.

Упоравшись з цією справою, Дік ковзнув по одному з фордунів⁵⁸ штирборту вниз на

палубу.

Тут, за його настановами, матроси розтягли обидва вітрила, тобто підтягли їх за нижні кути до ноків⁵⁹ й закріпили реї блоками. Врешті підняли стакселі між грот-щоглою і фок-щоглою й на цьому впоралися з вітрилами.

Цього разу Геркулес нічого не порвав.

Тепер "Пілігрим" ішов майже під усіма вітрилами. Безперечно, Дік Сенд підняв би на додачу ще й ліселі⁶⁰, однак їх було важко ставити, а ще важче опускати, коли б схопився шквал. Тож молодий капітан вирішив обмежитися вже піднятими вітрилами.

Тома звільнили від стерна, і Дік Сенд знову став на своє місце.

А вітер чимдалі дужчав. Злегка накренившись на правий борт, "Пілігрим" неквапливо линував по воді, залишаючи за кормою плоский кильватер⁶¹, що свідчив про високі, морехідні якості судна.

— Ось ми і йдемо належним курсом, місіс Уелдон, — сказав Дік Сенд. — Тільки б утримався якомога довше супутний вітер!

Місіс Уелдон потисла руку юнакові. А потім, відчувши велику втому, викликану хвилюваннями останніх годин, пішла до себе в каюту й, упавши на койку, поринула у важку напівдрімоту.

Нова команда шхуни-брига залишилася на палубі, несучи вахту на носі. Негри були готові виконати перший-ліпший наказ Діка Сенда, тобто переставити вітрила. Та ні сила, ні напрямок вітру не змінювались, тож роботи не було ніякої.

А що ж поробляв увесь цей час кузен Бенедікт? Кузен Бенедікт вивчав крізь лупу комаху, яку врешті знайшов на борту "Пілігрима". То був представник простих прямокрилих, чия голова майже ховалася під передньогруддям, довговуса комаха з плоскими м'якими надкриллями, які перетворилися в передні крила, досить довгими задніми крильми й закругленим черевцем. Належала вона до родини тарганових, до виду американських тарганів.

Цю дорогоцінну знахідку кузен Бенедікт здобув у камбузі, і саме тієї миті, коли корабельний кок намірився безжально розчавити ногою таргана. Кузен Бенедікт напався на Негору, однак той з холодною байдужістю пустив його гнівні слова повз вуха.

Та чи знав кузен Бенедікт про зміни, що відбулися на борту, відтоді як капітан Халл і його команда вирушили на злощасне полювання за смугачем? Безперечно, знав. До того ж, він стояв на палубі, коли "Пілігрим" підійшов до місця катастрофи, де на хвилях погойдувались рештки розбитої шлюпки. Команда шхуни-брига загинула в нього на очах.

Сказати, що ще лихо не завдало кузену Бенедікту болю, означало б звинуватити його в жорстокості. Звісно, він, як і всі, шкодував за нещасливими мисливцями. Він також брав близько до серця становище, в якому опинилась його кузина. Саме тоді він підійшов до місіс Уелдон і потис їй руку, ніби кажучи: "Не бійтеся! Я тут!"

Потім він пішов до своєї каюти, безперечно, щоб обміркувати наслідки цієї трагічної події й визначити енергійні заходи, що їх належало вжити далі.

Та по дорозі він надібав уже згаданого таргана й умить забув про те, що на "Пілігримі" був капітан Халл і що цей нещасний загинув разом з командою! Тарган поглинув усю увагу кузена Бенедікта! Адже він плекав честолобну мету: довести — всупереч твердженням деяких ентомологів, — що певні таргани, знамениті своїми барвами, дуже відрізняються способом життя від звичайних тарганів. Він так захоплено милувався тарганом, неначе ця бридка комаха була золотим скарабеем!

Життя на борту "Пілігрима" знову пішло своїм звичним плином, хоч кожен його пасажир іще довго перебував під враженням несподіваної і такої страшної катастрофи.

Того першого дня Дік Сенд просто-таки розривався на шматки, силкуючись дати всьому лад на борту, щоб бути готовим до будь-яких несподіванок. Негри старанно виконували всі його накази. На "Пілігримі" панував повний порядок. Можна було сподіватись, що й далі все йтиме гаразд.

Негору більше не поривався ставити під сумнів авторитет Діка Сенда. Здавалося, він мовчки визнав нового капітана. Він, як завжди, порався з ранку до вечора в своєму тісному камбузі, і його бачили на палубі дуже рідко. Зрештою, Дік Сенд вирішив замкнути кока у трюм, аж до кінця подорожі, якщо той бодай у чомусь його не послухається. На перший його знак Геркулес схопив би Негору на оберемок і відніс у трюм. Це не забрало б у дужого велета багато часу. Нен, яка вміла добре куховарити, заступила б Негору в камбузі. Кок, мабуть, розумів, що без нього могли б обійтися, і, тим паче, помітив; що за ним пильно стежать, тож поводився бездоганно.

Вітер чимдалі дужчав, однак не змінював свого напрямку, й аж до ночі не виникало потреби переставляти вітрила. Міцні щогли, добряче залізне кріплення дозволили б йому витримати й набагато дужчий вітер.

На ніч на багатьох кораблях звичайно зменшують площу вітрил: опускають горішні вітрила — брамселі, бом-брамселі, топселі тощо. Це обачно, бо тоді кораблю не страшні несподівані шквали. Але Дік Сенд не вдався до цього застережливого заходу: погода не віщувала жодних неприємностей, до того ж, молодий капітан вирішив провести першу ніч на палубі, щоб добре за всім пильнувати. В такий спосіб "Пілігрим" мав іти швидко і вночі: юнакові кортіло чим скоріше вибратися з цієї пустельної частини океану.

Як уже сказано, компас і лаг були єдиними приладами, якими міг послуговуватися Дік Сенд, щоб визначити напрямок і пройдений шлях. Цього дня молодий капітан наказував щопівгодини опускати в воду лаг і сам записував дані.

На борту "Пілігрима" було два компаси. Один висів у стерновій рубці перед очима стернового, його картушка, освітлювана вночі двома лампочками, о будь-якій порі показувала напрямок ходу судна.

Другий компас був укріплений на стелі в каюті, що її колись займав капітан Халл. Завдяки цьому капітан, не виходячи з каюти, міг завжди бачити, чи стерновий правильно веде судно, а чи, може, через недосвідченість або ж недбальство дозволяє йому відхилитися від курсу.

До речі, на кожному судні, яке ходить у далекі плавання, щонайменше по два компаси і по два хронометри. Треба мати змогу порівнювати їхні дані, щоб упевнитись у

їх справності.

На "Пілігримі" теж були ці прилади, і Дік Сенд просив команду обережно поводитися з компасами, які були йому вкрай необхідні.

Та, як на лихо, в ніч проти 13 лютого, коли Дік Сенд стояв на вахті біля стерна, з компасом у каюті сталася біда.

Міцне кільце, за яке було почеплено компас, переломилося, і він упав на підлогу. Помітили це тільки вранці.

Ніхто не міг пояснити, чому зламалося кільце. Припускали, що мідь роз'їв окис, і кільце зламалося від хитавиці. Адже море було таке бурхливе тієї ночі. Та хоч хай там як, а компас розбився.

Дікові Сенду було дуже прикро. Тепер доведеться обходитись тільки компасом на рубці. Ніхто, очевидно, не винен у тому, що розбився компас, однак це могло мати неприємні наслідки. І молодий капітан вжив усіх застережливих заходів, аби вберегти єдиний, що залишився, компас од усяких випадковостей.

За винятком цієї прикрої події, на борту "Пілігрима" досі все йшло гаразд.

Дік Сенд розподілив вахту так, що йому випадало стояти за стерном уночі. Спав він по п'ять-шість годин удень, і цього йому, здавалося, було досить, бо втоми він не відчував. На цей час Том і його син Бет заступали Діка біля стерна. Завдяки його порадам вони потроху ставали путящими стерновими.

Місіс Уелдон бачила спокій Діка Сенда, й до неї повернулася впевненість. Звісно, як і всі люди, вона часом впадала у відчай, але швидко себе переборювала. Насамперед вона часом покладалася на божу волю. Щира і віддана католичка, вона черпала душевний спокій у молитвах. Місіс Уелдон часто розмовляла з Діком Сендом. Юнак дуже цінував поради цієї розумної і сміливої жінки. Він щодня показував їй на карті пройдений шлях, що його наносив приблизно, керуючись напрямком руху й швидкістю корабля.

— Як бачите, місіс Уелдон, — часто казав Дік, — при цьому супутному вітрі ми неодмінно, і то скоро, добудемось до берегів Південної Америки. Не стану говорити напевно, проте сподіваюсь, що коли ми побачимо землю, то це буде неподалік од Вальпараїсо!

Місіс Уелдон не сумнівалася, що "Пілігрим" іде правильним курсом, а надто при супутному норд-весті. Але як ще вони далеко від американського берега! І скільки небезпек чекав на них по дорозі до омріяної землі: задосить самих тільки небезпечних змін у небі й на морі!

Безтурботний, як і всі діти в його віці, малий Джек знову взявся до своїх забав: бігав по палубі, бавився з Дінго. Він, безперечно, помічав, що його приятель Дік приділяє йому менше уваги, однак мати пояснила йому, що не можна заважати Дікові в роботі. Малий Джек послухався і більше не турбував "капітана Сенда".

Отак і йшли справи на "Пілігримі". Негри старанно виконували свою роботу, з кожним днем удосконалюючись у матроському ремеслі. Том став боцманом — товариші одностайно обрали його на цю посаду. Він був старшим по вахті, поки молодий капітан

відпочивав. З ним стояли його син Бет і Остін. Актеон і Геркулес відбували другу вахту під керівництвом Діка Сенда. Отже, поки один стояв за стерном, інші два несли вахту на носі.

Молодий капітан, дарма що ця частина океану була далеко поза морськими шляхами, вимагав од нічної вахти якнайсуворішої пильності. Він ніколи не забував засвічувати бортові вогні: лівий — зелений, правий — червоний. І чинив вельми слушно.

Стоячи всю ніч за стерном, Дік Сенд подеколи відчував непереборну знемогу. Тоді його рука орудувала стерном майже механічно. То давалася взнаки втома, але Дік зовсім на неї не зважав. В ніч проти 14 лютого молодий капітан, украй стомившись, врешті дав собі перепочинок на кілька годин. Його заступив біля стерна старий Том.

Небо заснували густі хмари, які надвечір опустилися зовсім низько разом з масами холодного повітря. Зробилось так темно, що було годі роздивитися горішні вітрила. Геркулес і Актеон несли вахту на бакові.

А на кормі з нактоуза⁶² сочилось слабке світло, м'яко відбиваючись від металевого обруча стерна. Бортові вогні світили десь збоку, й палубу вкривав густий морок.

Під третю годину ранку старого Тома стало хилити на сон. Ніч він простояв, утупившись в освітлену картушку компаса, тож очі його врешті втратили здатність бачити, і він заснув стоячи. Якби тієї миті хтось торкнувся його або навіть ущипнув, він навряд би щось відчув.

Тим-то він і не помітив, що по палубі прослизнула людська тінь.

То був Негору.

Прокравшись на корму, кок підклав під нактоуз якийсь важкий предмет. Потім він подивився на освітлену картушку і, ніким не бачений, пірнув у пітьму.

Якби вранці Дік Сенд помітив підкладений Негору предмет, то негайно забрав би його з-під нактоуза. Адже то була залізьяка, під впливом якої стрілка компаса, замість того щоб показувати напрямок магнітного полюса, тобто майже на північ, відхилялася на північний схід. Це відхилення становило чотири румби⁶³, тобто половину прямого кута.

Том незабаром прокинувся від своєї важкої дрімоти. Він глянув на компас. І подумав — бо інакше подумати й не міг, — що "Пілігрим" од хилився від правильного курсу. Чому він одхилився?..

Том повернув стерно, скеровуючи корабель на схід. Так він принаймні гадав...

Але через відхилення стрілки на чотири румби, якого Том навіть не підозрював, ніс судна тепер був, повернутий на південний схід.

Отак при супутному вітрі під усіма вітрилами "Пілігрим" мчав уперед, відхилившись від правильного курсу на цілих 45 градусів.

Розділ XI

БУРЯ

Протягом наступного тижня, від 14 по 21 лютого, на "Пілігримі" не сталося нічого, вартого уваги. Норд-ост дужчав, і судно швидко йшло вперед, роблячи миль по сто

шістдесят на добу. Більшого від нього не можна було вимагати.

Як вважав Дік Сенд, шхуна-бриг уже мала б підійти до тих районів океану, куди частіше навідуються трансокеанські пароплави, здійснюючи рейси між обома півкулями. Однак він не полишав надії зустріти один з таких пароплавів, маючи намір або пересадити на нього пасажирів, або ж попросити звідти на поміч кількох матросів, а то, може, й офіцера. Та хоч як пильно оглядала вахта обрій — не помітила жодного корабля, і море знай було пустельне.

Це дивувало Діка Сенда. Він уже тричі перетинав цей район Тихого океану, бравши участь у промислових полярних плаваннях. І вони майже завжди зустрічали тут англійський чи американський пароплав, який або піднімався від мису Горн до екватора, або ж спускався до цієї крайньої південної точки Америки.

Дік Сенд не знав і не міг навіть підозрювати, що "Пілігрим" забрався в набагато вищі широти, куди південніше від тієї точки, де, як він гадав, мав би перебувати.

Це пояснювалося двома причинами.

По-перше, течії в цих місцях, що їх швидкість молодий капітан міг вирахувати тільки приблизно, непомітно для нього, але постійно зносили судно з правильного курсу.

По-друге, компас, зіпсований злочинною рукою Не-гору, показував напрямок неправильно, однак Дік не міг його звірити з другим компасом, що розбився. Отож, гадаючи, що веде судно на схід, юнак вів його на південний схід! Компас постійно був у нього перед очима. Лаг опускали в воду щопівгодини. Ці два прилади давали змогу молодому капітанові, визначаючи напрямок і вираховуючи пройдений шлях, вести судно за курсом. Але ж чи можна покладатися на такі приблизні дані й розрахунки? Аж ніяк.

Проте Дік Сенд повсякчас заспокоював і підбадьорював місіс Уелдон, чиє серце через усякі злощасні пригоди повнилося лихими передчуттями.

— Ми дійдемо, неодмінно дійдемо до американського берега! — повторював Дік Сенд. — Байдуже де, на тиждень раніше чи пізніше, а ми все ж вийдемо на нього й висадимося на суходіл.

— Яв цьому й не сумніваюся, Діку!

— Звісно, місіс Уелдон, я почував би себе спокійніше, якби вас не було на борту й доводилось відповідати тільки за команду. Проте...

— Проте якби на борту не було мене, — відказала місіс Уелдон, — тобто якби кузен Бенедікт, Нен та ми з Джеком не сіли пасажирами на "Пілігрим" і якби ви не підібрали в морі Тома та його товаришів, то тепер на судні залишились би тільки ти та Негору. Що б ти робив, опинившись сам на сам з оцим злим чоловіком, до якого виявляєш таку недовіру? Як би ти тоді повівся, мій хлопчику?

— Я б почав із того, — рішуче відповів Дік Сенд, — що позбавив би Негору змоги шкодити мені.

— І ти б упорався з судном сам?

— Так, сам!

Його тверда й рішуча мова підбадьорила місіс Уелдон. І все ж, дивлячись на свого малого Джека, вона раз у раз переймалась лиховісним передчуттям. Хоч зовні ця смілива жінка нічим не виявляла свого неспокою, однак не могла притлумити в своєму серці неясної тривоги.

Хоч молодий капітан не дуже добре знав теорію навігації, щоб визначити місцеперебування "Пілігрима" в морі, проте у нього було "відчуття погоди", як у досвідченого моряка.

Падіння барометра підготувало Діка до будь-яких несприятливих змін. капітан Халл, котрий умів чудово завбачати погоду, навчив його розумітись на барометрі. Ось коротко основні настанови, як завбачати погоду за барометром⁶⁴.

1. Якщо після досить довгого періоду ясної погоди барометр почне різко й безперервно падати, неодмінно піде дощ. Проте якщо ясна погода стояла дуже довго, то після падіння барометра може минути дві-три доби, перш ніж в атмосфері стануться зміни. В такому разі чим більше часу мине між падінням барометра й початком негоди, тим довше йтимуть дощі.

2. Навпаки, якщо під час тривалого дощового періоду барометр почне повільно й безперервно підніматися, то напевно настане ясна погода і триватиме тим довше, чим більше часу мине між першим погідним днем і початком підняття барометра.

3. Якщо в обох цих випадках погода зміниться відразу по піднятті або падінні барометра, то нова погода втримається недовго.

4. Якщо барометр повільно й безперервно піднімається протягом двох-трьох діб і довше, це провіщав ясну погоду навіть тоді, коли б дощ лив усі ці дні. Але якщо барометр піднімається протягом двох і більше діб у дощ, а як розгодиниться, відразу починав падати, ясна погода триватиме недовго.

5. Навесні й восени різке падіння барометра провіщав вітер, а влітку, якщо погода дуже жарка, — грозу. Взимку, надто після тривалих морозів, різке падіння барометра показує на зміну напрямку вітру, що супроводиться відлигою й дощем. І навпаки — підняття барометра під час тривалих морозів провіщав сніг.

6. Часті коливання барометра не слід тлумачити як певні ознаки наближення тривалої сонячної чи дощової погоди. На тривалу погоду можуть показувати тільки повільні й безперервні зміни барометра.

7. Якщо наприкінці осені, після тривалих дощів або вітрів, барометр починав підніматись, це провіщає північний вітер і морози.

Ось які основні висновки можна зробити з показань цього цінного приладу.

Дік Сенд їх твердо знав і досконало послуговувався барометром, щоразу впевнюючись у правильності своїх прогнозів під час морської служби. Завдяки барометрові він завжди був готовий до всяких несприятливих змін погоди.

20 лютого зміни барометра, що їх Дік ретельно занотовував протягом дня, занепокоїли його. Барометр повільно, але безперервно падав, провіщаючи дощ. А що цей дощ довго не починався, то Дік Сенд дійшов висновку: негода буде тривала. Однак дощ у цю пору року мав супроводитись сильним вітром. І справді, згодом вітер

подужчав, і врешті швидкість повітряної течії досягла миль тридцяти на годину⁶⁵.

Дік Сенд мусив ужити деяких застережливих заходів, щоб вітер не порвав вітрил, а то й не зламав щогл на "Пілігримі".

Він наказав спустити бом-брамсель, топсель і зовнішній клівер, а згодом вирішив прибрати ще й брамсель і взяти два рифи⁶⁶ на марселі.

Останній маневр дався досить важко з такою недосвідченою командою. Однак виконати його було конче треба, і всі працювали не покладаючи рук.

Дік Сенд у супроводі Бета й Остіна піднявся на рею фок-щогли і, — хоч не без труднощів, — згорнув брамсель. Якби барометр не провіщав такої загрозливої негоди, він би залишив обидві реї на щоглі. Однак, передбачаючи, що доведеться не тільки згортати на ній вітрила, а й зовсім обходитись без цієї щогли, молодий капітан відчепив обидві реї й опустив їх на палубу. Коли вітер переходить у штормовий, треба не тільки зменшити площу вітрил, а й навантаження на щогли. Це велике полегшення для судна: що менше воно навантажене вгорі, то краще витримує хитавицю.

Скінчивши цю роботу за дві години, Дік Сенд з товаришами заходився зменшувати площу марселя, беручи на ньому рифи. На відміну від більшості сучасних суден, на "Пілігримі" не було подвійного марселя, багато легшого для маневрів. Тож команді довелося працювати, як у давніші часи: бігати по реях, ловити й підтягувати до себе вільний край вітрила, що лопотів на вітрі, і потім міцно прив'язувати його лінями⁶⁷. Це була важка, забарна й небезпечна робота, та врешті площу марселя було значно зменшено, й шхуна-бриг пішла рівніше.

Дік Сенд, Бет і Остін спустилися на палубу. Тепер "Пілігрим" був цілком підготований до плавання в штормову погоду, чи пак "під дуже свіжим вітром", як кажуть моряки.

Протягом трьох наступних днів — 20, 21 і 22 лютого — ні сила, ні напрямок вітру помітно не змінились. Проте барометр і далі падав; 22 лютого Дік Сенд відзначив, що стовпчик стоїть на двадцяти восьми й семи десятих дюйма⁶⁸.

Ніщо не вказувало на те, що барометр найближчим часом почне підніматися. Небо загрозливо супилось, віяв дужий вітер. Над морем навис густий туман. Сонце не проглядало крізь товщу хмар і туману, тож важко було визначити місце його сходу й заходу.

Дік Сенд занепокоївся. Він не залишав палуби й майже не спав. Однак завдяки витримці й силі волі він не показував своєї тривоги.

На ранок 23 лютого вітер ніби трохи вщух. Та Дік Сенд не довіряв цій незначній зміні. І слушно: пополудні вітер знов подужчав, і море ще більше забурхало.

Близько четвертої години Негору, який тепер рідко виходив з камбуза, з'явився на палубі. Дінго, мабуть, спав десь у закутку, бо не загавкав на кока.

Як завжди, мовчазний, Негору простояв з півгодини на палубі, уважно вдивляючись у обрій.

Одна за одною котилися довгі хвилі; вони ще не стикались між собою. Проте вони були вищі, ніж од вітру такої сили. З цього слід було зробити висновок, що десь

неподалік, на заході, бушував сильний шторм і що він незабаром захопить їх.

Негору окинув зором розбурхане море довкола "Пілігрима". Потім перевів свої холодні й незворушні очі на небо.

Хмари мовби наздоганяли одна одну. Верхні рухались набагато швидше від тих, що сунули нижче. Можна було чекати, що бистрі потоки повітря от-от опустяться донизу й "дуже свіжий вітер" перейде в шторм або і в ураган, який мчатиме зі швидкістю сорока трьох миль на годину.

Чи то Негору був дуже безстрашний чоловік, чи не розумів, яка загрозна насувається негода, але він не виказав найменшого неспокою. Тільки уста його скривились у злий усміщці. Могло здатися, що він радіє негоді.

Раптом кок сів верхи на бушприт і поповз до бом-утлегара⁶⁹. Піднявшись вище, він ніби силкувався розгледіти щось на обрії. Потім спустився на палубу й спокійно, не мовивши й слова, пішов до себе в камбуз.

Проте всі, хто плив на "Пілігримі", усвідомлювали, що одна обставина була сприятлива: судно ішло під супутним вітром — хай навіть ураганим, — який мав швидко домчати його до американського узбережжя. Зрештою, буря не становила особливої загрози для "Пілігрима"; справжні небезпеки почнуться тоді, коли доведеться причалювати до незнайомого берега.

Дік Сенд не на жарт цим турбувався. Як він вестиме судно до безлюдного берега, де не можна буде знайти лоцмана чи бодай когось, хто б знав фарватер? Що він робитиме, коли в негоду доведеться шукати, де б пристати до невідомого узбережжя? Безперечно, ще рано було сушити собі цим голову. Однак колись та виникне потреба прийняти рішення. Ну що ж, Дік Сенд його прийме!

Протягом тринадцяти діб — від 24 лютого до 9 березня — погода майже не змінилася. Небо вкривали темні хмари. Вітер ущував на" кілька годин, потім знову дужчав. Двічі або тричі барометр піднімався на десять-дванадцять ліній, але відразу падав, а такі різкі коливання аж ніяк не провіщали зміни погоди та помірних вітрів, принаймні на ближчий час.

Зривалися також і сильні грози, які теж турбували Діка Сенда. Дві-три блискавки ударили в воду всього за кілька кабельтових од судна. Випадали зливи, й "Пілігрим" майже весь час ішов, оповитий густим туманом.

Бувало, що протягом цілих годин вахтовий нічого не бачив перед собою, і "Пілігрим" плив навмання.

Дарма що судно стійко трималося на хвилях, його все ж добряче гойдало. На щастя, місіс Уелдон витримувала хитавицю. Але малий Джек дуже страждав од морської хвороби, й мати не відходила від нього.

Що ж до кузена Бенедікта — хитавиця впливала на нього не більше, ніж на американських тарганів, його найближчого товариства. Цілими днями він вивчав свою колекцію, начебто сидів у своєму тихому кабінеті в Сан-Франціско.

На щастя, Тома і його товаришів морська хвороба теж не брала, і вони й далі старанно виконували накази молодого капітана. Сам він давно вже звик до всіх оцих

безладних погойдувань судна, гнаного вітром.

"Пілігрим" мчав уперед, незважаючи на малу площу вітрил, і Дік Сенд бачив, що доведеться ще її зменшити. Однак він із цим не квапився, доки судну не загрожувала безпосередня небезпека. За його розрахунками, берег був уже недалеко. Він наказав вахтовим ще пильніше вдивлятися в обрій. Проте молодий капітан не дуже вірив, що недосвідчені спостерігачі помітять землю. Хоч хай який у людини гострий зір, а коли вона недосвідчена, то не зможе вирізнити неясні, а надто оповиті туманом обриси берега. Тим-то Дік вдивлявся в обрій і часто забирався на щоглу, щоб краще бачити.

Та землі й досі не було видно.

Це дуже дивувало Діка Сенда, і з деяких його слів місіс Уелдон зрозуміла його подив.

9 березня молодий капітан, стоячи на носі, то дивився на море й на небо, то переводив погляд на щогли "Пілігрима", що аж гнулися під натиском дужого вітру.

— Нічого не видно, Діку? — спитала місіс Уелдон, коли він опустив підзорну трубу.

— Нічого, місіс Уелдон, анічогісінько, — відповів юнак. — Тільки обрій ніби трохи прояснюється: вітер дужчає, розвіює туман.

— То ти гадаєш, що до американського берега вже недалеко?

— Інакше й бути не може, місіс Уелдон. Тому мене й дивує, що його досі не видно!

— Але ж "Пілігрим" увесь час ішов правильним курсом?

— Так, відколи почав віяти норд-вест, тобто від того дня, коли загинув капітан Халл і команда. Це було 10 лютого. А сьогодні 9 березня: минуло вже двадцять сім днів!

— А як далеко ми були від берега тоді? — спитала місіс Уелдон.

— Десять за чотири тисячі п'ятсот миль, місіс Уелдон. Ця цифра не викликає в мене ніякого сумніву, і я можу припустити похибку щонайбільше в двадцять миль туди або сюди.

— А з якою швидкістю йшов "Пілігрим"?

— Відколи вітер подужчав, у середньому сто вісімдесят миль на добу. Тож мене й дивує, що ми досі не бачимо землі! А ще дивніше, що ми не зустріли жодного корабля, які часто курсують у цих водах!

— А ти не міг помилитися, Діку, обчислюючи швидкість "Пілігрима"?

— Ні, місіс Уелдон. Тут я вже не міг помилитися. Лаг закидали щопівгодини, і я точно записував дані. Стривайте, зараз я накажу його викинути знову, і ви побачите, що ми йдемо зі швидкістю десять миль на годину, тобто понад двісті миль на добу.

Дік Сенд покликав Тома й наказав йому закинути лаг. Старий негр уже добре вмів. Це робити.

Том приніс лаг, міцно прив'язаний до ліня, й опустив за борт. Але щойно він витравив ярдів із двадцять п'ять, як лінь послаб у його руках.

— Ой, містере Дік! — гукнув Том.

— Що таке, Томе?

— Лопнув лінь!

— Лопнув лінь! То, виходить, згубився лаг?

Старий Том мовчки показав кінець ліня, що залишився в його руках.

Так, лінь перервався посередині. А цей лінь було звито з найкращого манільського скрутня. Він би міг перерватися лише в тому разі, якби поперетирались волокнини. Вони й справді були поперетирані: Дік Сенд упевнився в цьому, взявши лінь у руки. "Чому вони поперетирались? Невже лагом так часто користувалися?" — з деяким сумнівом питав себе молодий капітан.

Та лаг потонув, і Дік Сенд не мав тепер чим визначати точно швидкість "Пілігрима". З приладів у нього залишився тільки один компас. Але юнак не знав, що й компас показує неправильно!

Бачачи, що Діка дуже засмутив випадок із лагом, місіс Уелдон ні про що більше його не спитала і з важким серцем пішла до себе в каюту.

І хоч відтепер стало неможливо точно визначити швидкість "Пілігрима", отже й пройдений шлях, усе ж по кільватеру неважко було побачити: швидкість не зменшується.

Назавтра, 10 лютого, барометр упав до двадцяти восьми й двох десятих дюйма⁷⁰. Це провіщало ураганний вітер, що мчить зі швидкістю майже шістдесят миль на годину⁷¹.

Задля безпеки належало негайно зменшити площу вітрил.

Дік Сенд вирішив згорнути марсель, фок і йти лише під бом-клівером та зарифленим скісним гротом.

Він покликав Тома і його товаришів: тільки гуртом вони могли виконати цю важку і, як на лихо, досить забарну роботу. А буря чимдалі шаленіла.

Дік Сенд, Остін, Актеон і Бет подерлися на реї. Том став за стерно, а Геркулес залишився на палубі, щоб, коли буде потрібно, травити шкоти.

Щогли страшенно гойдалися і гнулися, вітер налітав скаженими поривами, й сміливці сотні разів ризикували зірватися в розбурхані хвилі. Доклавши неабияких зусиль, вони врешті згорнули фок і марсель. Далі вони взяли рифи у скісного грота й згорнули внутрішній клівер. Тепер шхуна-бриг ішла тільки під зарифленим скісним гротом і бом-клівером.

Незважаючи на вкрай зменшену площу вітрил, "Пілігрим" і далі мчав уперед з надмірною швидкістю.

12 березня погода ще погіршала. Поглянувши вранці на барометр, Дік Сенд жахнувся: ртутний стовпчик упав до двадцяти семи й дев'яти десятих дюйма⁷².

Заповідалося на сильний ураган, і "Пілігрим" не міг іти навіть під тими небагатьма вітрилами, які ще були підняті на щоглах.

Дік Сенд, бачачи, що от-от зірве скісний грот, наказав згорнути його.

Та запізно: страшний шквал⁷³ налетів на судно й зірвав вітрило. Остіна, який саме стояв на брам-реї, вдарило об брам-стенюгу. Діставши легке поранення, він сам спустився на палубу.

Діка Сенда охопила неймовірна тривога: за його розрахунками, ось-ось мав з'явитися берег, і тоді "Пілігрим", що його несе з такою швидкістю, розіб'ється об

прибережні рифи! Юнак кинувся на ніс і прикипів очима до обрію. Та не побачивши перед собою нічого бодай трохи схожого на землю, він повернувся до стерна.

А за якусь хвилину на палубу вийшов Негору. Зненацька його рука мовби мимоволі випросталася, показуючи на якусь точку над обрієм. Складалося враження, що він помітив у тумані високий берег...

І знову зла усмішка ледь скривила губи португальця. Не мовивши жодного слова, він повернувся до камбуза.

Розділ XII

ОСТРІВ НА ОБРІЇ

Того дня буря перетворилася на ураган. Скажений зюйд-вест мчав тепер зі швидкістю дев'яносто миль на годину⁷⁴.

Так, це був справжній ураган, один із тих жахливих вітровіїв, що жбурляють на берег кораблі, зриваючи їх з якоря в порту, й руйнують навіть найміцніші будівлі на землі. Якщо важкі двадцятичотирьохсантиметрові гармати скидає з лафетів, — таке сталося в Гваделупі 25 липня 1825 року, — то можна собі уявити, як кидає судно, котре не має іншої точки опори, крім розбурханого моря! Та саме ця рухливість і рятує судно. Воно піддається шквальним поривам вітру, а коли ще й міцно збудоване, то його не розіб'ють найнесамовитіші удари хвиль.

Отак було і з "Пілігримом".

Пошматувавши скісний грот, вітер за кілька хвилин зніс і бом-клівер. Дік Сенд не став піднімати навіть стакселя — цього маленького вітрильця з міцної парусини, яке б полегшило керування судном.

Отже "Пілігрим" ішов тепер зовсім без вітрил, проте вітер віяв у корму, в щогли, в такелаж, тож судно, як і перше, пливло з надмірною швидкістю. Подеколи здавалося, що воно вихоплюється з хвиль і мчить по самих тільки їхніх гребенях.

Хитавиця була жахлива. До того ж, хвиля могла завдати "Пілігримові" страшного удару ззаду. Адже велетенські хвилі котили швидше, ніж ішла шхуна-бриг, загрожуючи захлюпнути корму. В цьому криється неабияка небезпека для суден, що втікають од бурі.

Як запобігти небезпеці? Прискорити хід "Пілігрима" не можна — адже вітер зривав вітрила. Залишалось тільки маневрувати з допомогою стерна, і то це не завжди вдавалося.

Дік Сенд не відходив од стерна. Він прив'язався мотузкою, щоб хвиля не змила його в море. Том і Бет, також прив'язані, стояли поряд, готові щомиті прийти йому на допомогу. Геркулес і Актеон несли вахту на носі, почіплявшись за бітенг⁷⁵.

Місіс Уелдон, малий Джек, кузен Бенедікт і Нен за наказом Діка Сенда сиділи по своїх каютах на кормі. Місіс Уелдон радше залишилась би на палубі, але Дік Сенд був категорично проти: навіщо їй ризикувати життям?

Всі люки були щільно задраєні. Юнак сподівався, що вони витримають навіть тоді, коли велетенська хвиля навалиться на судно. Якщо ж люки не витримають, не минути лиха: "Пілігрим" набере води й потоне. Та, на щастя, шхуна-бриг була завантажена

правильно: незважаючи на жахливу хитавицю, вантаж у трюмі не рухався.

Дік Сенд спав тепер іще менше. Місіс Уелдон навіть побоювалась, аби він не захворів од перевтоми. І вона наполягла, щоб Дік бодай трохи поспав.

У ніч проти 14 березня, саме коли Дік Сенд перепочивав, стався ще один випадок.

Том і Бет несли вахту на кормі; старий Том стояв за стерном. У цей час Негору, який рідко з'являвся на кормі, підійшов до них і навіть спробував зав'язати з ними розмову. Проте ні Том, ні його син нічого йому не відповіли.

Раптом судно рвучко накренилось. Негору впав і напевно був би полетів за борт, якби вчасно не вхопився за нактоуз.

Том закричав, злякавшись за компас.

Дік Сенд, почувши цей крик крізь сон, миттю вискочив з каюти й побіг на корму.

Негору тим часом підвівся, тримаючи в руках залізяку, що її витяг з-під нактоуза. Він устиг схвати залізяку, перше ніж Дік Сенд щось помітив.

Виходить, кок тепер хотів, щоб стрілка компаса показувала правильний напрямок?

— Що сталося? — спитав молодий капітан.

— Та цей клятий кок упав на компас! — відповів Том.

Дік Сенд, не на жарт занепокоївшись, нахилився над нактоузом. Нактоуз був цілий; компас, освітлений двома лампочками, лежав на двох своїх концентричних кругах.

У молодого капітана відлягло від серця. Якби розбився і цей компас, це б обернулось для них непоправним лихом.

Але Дік Сенд не міг знати того, що Негору вийняв залізяку з-під нактоуза і що стрілка компаса знову зайняла нормальне положення та показувала точно на магнітний полюс.

Негору годі було звинуватити в тому, що він навмисне впав на компас, бо таке могло статись і випадково. Проте Дік Сенд здивувався, заставши кока на кормі в таку пізню годину.

— Що ви тут робите? — спитав він.

— Те, що мені подобається, — відповів Негору.

— Що ви сказали? — закричав Дік Сенд, не в силі стримати гніву.

— А те, що немає правила, яке б забороняло гуляти на кормі, — відповів кок.

— Так, цього правила досі не було, але віднині я його запроваджую, — заявив Дік Сенд. — Забороняю вам ходити на корму!

— Ти ба! — відказав Негору.

І цей чоловік, що так добре вмів володіти собою, зробив загрозливий жест.

Молодий капітан вихопив з кишені револьвер і наставив на кока.

— Затямте собі, Негору, — мовив він, — що я ніколи не розлучаюся з цим револьвером і при першому ж порушенні дисципліни прострелю вам голову!

В цю мить Негору відчув, що якась могутня сила пригинає його до палуби.

Це Геркулес поклав йому своє ручисько на плече.

— Капітане Сенд, — мовив велет, — дозвольте викинути цього негідника за борт! Ото зрадіють риби: адже вони не гидливі!

— Ще не час, — відповів Дік Сенд.

Кок випростався, коли негр забрав руку з його плеча. Проходячи повз Геркулеса, він пробурмотів:

— Ну, клятий негре, начувайся: я ще з тобою поквитаюся!

Тим часом вітер змінився: принаймні компас показував стрибок аж на сорок п'ять градусів. Однак молодого капітана вразило, що така різка зміна ніяк не відбилася на морі. "Пілігрим" ішов тим самим курсом, шле хвилі, замість ударяти в корму, били тепер у лівий борт. Це було вкрай небезпечно: судно ніби підставляло себе під найстрашніші удари. Тим-то Дік Сенд мусив змінити курс на чотири румби, і "Пілігрим" і далі втікав од бурі.

Дік Сенд насторожився більше, ніж будь-коли досі. Він питав себе подумки, чи немає зв'язку між падінням Негору й утратою першого компаса. Чого корабельний кок приходив на корму? Може, він зацікавлений у тому, щоб і другий компас вийшов з ладу? Дік Сенд не міг цього зрозуміти. Невже Негору не бажав — як бажали всі пасажери "Пілігрима" — чимшвидше дістатися до американського берега?

Коли юнак розповів про цей випадок місіс Уелдон, та сказала, що хоч вона не дуже довіряє Негору, однак не має поважних підстав підозрювати його в якихсь злочинних замірах.

І все ж, про всяк випадок, Дік Сенд установив за коком пильний нагляд. Але португалець пам'ятав заборону молодого капітана і більше не потикався на корму, де йому не було чого робити. До того ж, Дінго переселили на корму, а кок не наважувався підходити до пса.

Буря не влягалась цілісінкй тиждень. А барометр і далі падав. З 14 по 26 березня вітер жодного разу не вщух так, щоб можна було знову поставити вітрила. "Пілігрим" утікав од бурі на північний схід зі швидкістю щонайменше двісті миль на добу, а земля не з'являлася. Тим часом ця земля — американський континент — простяглася, мов велетенський бар'єр, між Тихим і Атлантичним океанами в секторі понад сто двадцять градусів; її неможливо було минути.

Дік Сенд питав себе подумки, чи він, бува, не збожеволів, не допустився ненароком жахливої помилки, через яку "Пілігрим" ось уже стільки діб іде неправильним курсом. Але ж ні, він не міг так помилитися. Сонце, хоч і приховане туманами, щоранку сходило перед носом судна і щовечора заходило за кормою. То що — земля взагалі десь зникла? Куди ж поділась оця Америка, об яку міг би навіть розбитися "Пілігрим"? До Північної чи то до Південної — адже всього можна було сподіватись у цьому хаосі, — а до якоїсь із Америк судно неодмінно та мало пристати. Що ж трапилося під час цієї страшної бурі? І що коїлося далі, коли берег — їхній порятунок або загибель! — ніяк не з'являвся? Чи не слід припустити, що компас показує не той напрямок, а перевірити нема за чим — адже другий компас розбився. Дік Сенд чимдалі дужче побоювався, що так воно і є, бо тільки цим можна пояснити зникнення цілого материка.

Коли юнак не стояв за стерном, він уважно вивчав карту. Та хоч як пильно він вдивлявся, карта не давала відповіді на загадку, яку загадав йому Негору.

А 26 березня, близько восьмої години ранку, сталася надзвичайно важлива подія.

Геркулес, що ніс вахту на носі, раптом вигукнув:

— Земля! Земля!

Дік Сенд кинувся на ніс. Геркулес не був моряком, тож міг і помилитися.

— Де земля? — закричав Дік Сенд.

— Там! — відповів Геркулес, показуючи на ледь помітну цяточку на північно-східній частині обрію.

Їхні голоси ледве було чути в дикому реві моря та вітру.

— Ви бачили землю? — знов спитав Дік Сенд.

— Так, — відповів Геркулес, киваючи головою.

І знов простяг руку в бік лівого борту — на північний схід.

Юнак пильно вдивлявся в обрій, але нічого не бачив.

Аж тут, порушивши свою обіцянку, на палубу вийшла місіс Уелдон, яка також почула Геркулесів крик.

— Місіс Уелдон! — вигукнув Дік Сенд.

Місіс Уелдон не відповіла юнакові й собі почала шукати очима землю. Здавалось, все життя її зосередилося в очах.

Мабуть, Геркулесова рука не зовсім точно показувала на точку на обрії, бо ні місіс Уелдон, ні Дік Сенд нічого не побачили.

Раптом Дік Сенд простяг руку.

— Так! Так! Земля! — вигукнув він. В просвітку між хмарами він набачив щось схоже на гірську вершину, його очі моряка не могли помилитися.

— Нарешті! Нарешті! — кричав він, учепившись у поручні.

Місіс Уелдон, яку підтримував Геркулес, не відводила очей від землі, що її вже й не сподівалася побачити.

Берег у вигляді цієї високої вершини виднівся за десять миль під вітром по лівому борту. Просвіток між хмарами побільшав, і вершина вималювалась чіткіше проти неба. Безперечно, це якийсь мис американського континенту. "Пілігрим" без вітрил не міг тримати курс прямо на нього, проте до землі мав підійти неодмінно. Це було справою кількох годин. Зараз восьма ранку. Отож іще до полудня "Пілігрим" підійде до берега.

На знак Діка Сенда Геркулес одвів місіс Уелдон до її каюти на кормі: сама б вона не пройшла по палубі під час такої жахливої хитавиці.

Постоявши на носі, молодий капітан вернувся до стерна, за яким стояв старий Том.

Нарешті він побачив цю таку довгождану, омріяну землю! Однак замість бурхливої радості серце його сповнилося жахом.

Просто перед "Пілігримом", що втікав од бурі, лежала земля під вітром — а це вже була катастрофа з усіма її страшними наслідками...

Минуло дві години. Гористий мис лежав уже на траверсі⁷⁶. Тут Негору знову вийшов на палубу. Він пильно подивився на землю, кивнув головою, мов людина, що дістала підтвердження якихось своїх сподівань, промимрив якесь слово, що його ніхто не розчув, і повернувся до камбуза.

Дік Сенд шукав очима низьку лінію узбережжя, що мала б простягтися за мисом.

Минуло дві години. Мис височів уже по лівому борту за кормою, а берега й досі не було видно.

Тим часом обрій прояснився, й високий берег, тобто американський континент, облямований ланцюгом Анд, неодмінно було б видно на відстані понад двадцять миль.

Дік Сенд узяв підзорну трубу й звільна продивився весь східний обрій.

Ніякої землі далі не видно!

А о другій годині пополудні помічена вранці земля розтанула вдалині. Попереду в підзорну трубу не було видно жодних обрисів ані низького, ані високого берега.

Дік Сенд закричав і кинувся з палуби вниз до каюти, де перебувала місіс Уелдон, малий Джек, Нен і кузен Бенедікт.

— То був острів! — вигукнув він. — Не що інше, як острів!

— Острів, Діку? — спитала місіс Уелдон. — Але який?

— Зараз побачимо на карті!

Дік побіг до своєї каюти і приніс карту.

— Ось, місіс Уелдон, ось! — мовив він. — Земля, яку ми бачили, може бути тільки оцією точкою, загубленою серед Тихого океану. Це острів Пасхи! Ніяких інших островів у цих місцях немає!

— І ми вже його пройшли? — спитала місіс Уелдон.

— Так, його вже не видно.

Місіс Уелдон пильно вдивлялася в острів Пасхи — ледь помітну цяточку на карті.

— А чи далеко він од американського берега?

— За тридцять п'ять градусів.

— Скільки це?

— Десять тисяч миль.

— То, виходить, "Пілігрим" не зрушив з місця, якщо ми ще так далеко від континенту?

— Місіс Уелдон, — мовив Дік Сенд, проводячи рукою по чолю, ніби для того, щоб зосередити свої думки. — Я не знаю... Я ніяк не можу пояснити таку неймовірну затримку! Не можу нічого придумати... Хіба що компас вийшов з ладу. Проте цей острів може бути тільки островом Пасхи — адже ми весь час ішли під вітром на північний схід. Так, це острів Пасхи, і, дякуючи йому, ми дізнались про те, де перебуваємо. Але від нього ще дві тисячі миль до берега. Зате тепер я знаю, куди нас занесло бурею. А коли вона вляжеться, ми безпечно підійдемо до американського берега! Принаймні наш корабель уже не блукає неозорими просторами Тихого океану.

Упевненість молодого капітана передалася всім, хто був у каюті, навіть місіс Уелдон. Бідним людям здавалося, що настав кінець їхнім поневірянням, що "Пілігрим" підійшов під супутним вітром до свого порту і тільки чекає припливу, щоб зайти в нього!

Острів Пасхи — його справжня назва Вай-гу, Вая-ху або ще Рап-Нуї — відкрив Девід 1686 року; його відвідали також Кук і Лаперуз. Острів розташований під 27° південної

широти й 112° східної довготи. Якщо шхуна-бриг ухилилася від курсу аж на п'ятнадцять градусів, то, на думку Діка, її заніс сюди південно-західний штормовий вітер.

Отже, "Пілігрим" усе ще перебував за дві тисячі миль од землі. Однак коли й далі віятиме цей ураганний вітер, то судно домчить до якоїсь точки на південноамериканському узбережжі днів за десять.

"Та невже немає надії на те, що погода встановиться? — питав себе Дік Сенд. — Невже не можна буде підняти вітрила, коли вахтовий побачить землю?"

Дік Сенд сподівався, що ураган, який лютує ось уже стільки днів, кінець кінцем стихне. Появу острова Пасхи юнак мав за добру ознаку — адже тепер він точно знав, де йде "Пілігрим". Це повернуло йому впевненість у тому, що він доведе судно до берега. Хоч він і досі залежить од примх урагану, та принаймні вже не пливе навмання.

Зрештою, міцно збудований і добре оснащений "Пілігрим" мало постраждав од бурі. Він втратив тільки скісний грот і бом-клівер, але без цих вітрил можна було обійтися. Жодна крапля води не просочилася крізь шви корпусу й палуби. Помпи були справні. У цьому відношенні шхуні-бригові не загрожувала небезпека.

Але ураган і досі шаленів. Здавалося, ніяка сила не годна його приборкати. Дік Сенд міг налаштувати "Пілігрим" проти бурі, але він не міг наказати вітрові вщухнути, хвилям улягтися, а небу прояснитися.

Розділ XIII

"ЗЕМЛЯ! ЗЕМЛЯ!"

Сподіванням Діка Сенда начебто судилося частково справдитись.

Наввечір, 28 березня, барометр пішов угору. Зрушення було повільне й незначне — всього на кілька ліній, — проте обіцяло бути безперервним. Буря, очевидно, вщухала, і, хоч море й далі залишалося бурхливим, вітер слабнув, повільно змінюючись на західний. Годі було й думати напнути вітрила. Дік Сенд із досвіду знав, що зірве й найменше вітрильце. І все ж він був певен, що найпізніше за добу зможе поставити бодай один стаксель.

За ніч вітер значно ослаб проти вчорашнього, й хитавиця вже не стрясала так "Пілігрим", погрожуючи розтрощити його.

Пасажири повиходили на палубу. Вони вже не боялися, що їх змив в море.

Місіс Уелдон перша вийшла із своєї каюти, де, за порадою Діка Сенда, просиділа замкнувшись, доки бушувала буря. Вона хотіла поговорити з Діком. Завдяки своїй справді надлюдській силі волі цей юнак подолав небачені труднощі. Він схуд, зблід на виду, засмаг од вітру, та найдужче давався йому взнаки брак сну, такого необхідного в його віці. Однак його мужня натура вистояла. Можливо, колись він дорого за це заплатить, але тепер не час було згортати руки. Дік Сенд не раз повторював собі це. Місіс Уелдон застала його бадьорим і енергійним.

До того ж, у бравого капітана Сенда знову з'явилася впевненість у собі, яка завжди додає сили.

— Діку, любий мій хлопчику, мій дорогий капітане! — мовила місіс Уелдон,

простягаючи руку юнакові.

— Ай-ай, місіс Уелдон! — вигукнув усміхаючись Дік Сенд. — Ви все-таки не послухались свого капітана! Вийшли на палубу... Я ж просив вас...

— Так, я тебе не послухалась, — відповіла місіс Уелдон. — Але в мене було передчуття, що буря стихає.

— Вона й справді стихає, місіс Уелдон. Ваше передчуття вас не підмануло. Барометр почав підніматися ще звечора. Вітер ущухає, і, гадаю, найважчі випробування вже минули.

— Твої слова та до бога, Діку! Ти так перемучився, бідний мій хлопчику! Ти ж...

— Я виконував свій обов'язок, місіс Уелдон.

— Сподіваюсь, тепер ти врешті трохи відпочинеш.

— Відпочину? Мені відпочинок не потрібен, місіс Уелдон. Я почуваю себе добре і повинен витримати до кінця. Ви мене призначили капітаном "Пілігрима", і я залишуся ним доти, доки всі пасажери будуть у повній безпеці!

— Діку! Ні мій чоловік, ні я ніколи не забудемо того, що ти зробив!

— Ну, не тільки я... — скромно відповів Дік Сенд.

— Мій хлопчику, я повторюю: ти виявив неабияку мужність і завзяття, показав себе справжнім мужчиною, гідним звання капітана. І коли ти скінчиш навчання, тебе буде призначено капітаном одного з кораблів Джеймса Уелдона!

— Я... я... — пробурмотів Дік, і його очі налилися слізьми.

— Діку, — вела місіс Уелдон, — відтепер ти наш син! Ти рятівник твоєї матері й твого братика Джека! Любий мій Діку, дай-но я тебе поцілую за себе й за чоловіка!

Відважна жінка не могла приховати хвилювання, її серце було переповнене ніжністю. Що ж до Діка Сенда, то годі описати його почуття! Він був ладен піти у вогонь і в воду за своїх благодійників.

По цій бесіді Дік Сенд відчув себе ще певніше. Хай би тільки трохи вщух вітер, щоб поставити бодай якесь вітрило! Він доведе судно до безпечного порту і врятує пасажирів!

29 березня вітер ослаб іще більше, й Дік Сенд налагодився поставити грот і фок, щоб прискорити хід "Пілігрима" та вести його точніше за курсом.

— Увага, Томе! Увага, друзі мої! — гукнув він, вийшовши вранці на палубу. — Мені потрібна ваша допомога!

— Ми готові, капітане Сенд, — відповів старий Том.

— Готові до всього, — докинув Геркулес. — У бурю не було чого робити, і я вже почав іржавіти!

— А ти б дмухав на вітрила своїм великим ротом, — озвався малий Джек. — Адже ти можеш дмухнути так сильно, як і вітер!

— Чудова думка, Джеку! — засміявся Дік Сенд. — Коли настане повний штиль, ми попросимо Геркулеса наповнити вітром наші вітрила.

— Чекаю вашого наказу, капітане Сенд! — вигукнув велет-негр, надимаючи щоки, мов Борей⁷⁷.

— Для початку, друзі мої, — сказав Дік Сенд, — прив'яжемо до реї новий грот, бо старий зірвала буря. Робота буде нелегка, однак виконати її конче треба.

— Попрацюємо! — відповів Актеон.

— А мені можна вам допомогти? — спитав малий Джек, завжди готовий працювати разом з матросами.

— Звісно, Джеку, — відповів Дік Сенд. — Ти станеш за стерно з нашим приятелем Бетом і допоможеш йому правувати.

Джек, звичайно, запишався, почувши, що він тепер — помічник стернового.

— Ну, друзі, до роботи! — мовив Дік Сенд. — І не важити життям без надоби!

Під керівництвом молодого капітана негри негайно взялися до діла. Справді, праця передбачалась нелегка. Насамперед треба було підняти згорнуте вітрило на щоглу й прив'язати його до реї.

Проте Дік Сенд так вправно керував роботою, а матроси слухались його так охоче, що за годину вітрило було прив'язане, напнуте й зарифлене на два рифи.

Фок і клівер, згорнуті ще перед бурею, поставили без особливих труднощів, незважаючи на дужий вітер. А о десятій годині ранку "Пілігрим" уже мчав під скісним гротом, фоком і одним клівером.

З обережності Дік Сенд не став піднімати всіх вітрил. Уже підняті вітрила при такому вітрі мали забезпечити швидкість не менше двохсот миль на добу; такої швидкості було досить, щоб днів за десять добутися до американського континенту.

Молодий капітан повернувся на корму й, подякувавши "помічників стернового", малому Джекові, став за стерно. Він був задоволений: "Пілігрим" уже не залежав од ласки вітру та хвиль і швидко йшов правильним курсом. Всяк, хто бодай трохи знається на морській справі, зрозуміє радість Діка Сенда.

Назавтра хмари мчали з тією самою швидкістю, але між ними вже поробилися широкі розриви, крізь які пробивалось сонячне проміння, розсипаючись по хвилях золотими лелітками. Подеколи й "Пілігрим" потрапляв у таку смугу сонячного проміння. Яке ж бо благо — оце життєдайне сяйво! Часом воно згасало, затулене темною хмарою на сході, потім знову з'являлося, щоб іще раз зникнути, проте погода дедалі кращала.

На "Пілігримі" відкрили всі люки, щоб провітрити приміщення. Свіже морське повітря пішло в трюм, у кубрик, у кают-компанію. Розвісили сушитися вологі вітрила, порозстилавши їх на роствах⁷⁸. Палубу теж почали прибирати. Дік Сенд не міг допустити, щоб його судно прийшло в порт брудним. Двох-трьох годин вистачить, щоб, не перевтомлюючи команди, навести повний лад.

Лага на "Пілігримі" не було, але Дік Сенд умів визначати швидкість корабля за кильватером. Він не сумнівався, що побачить землю якнайпізніше за тиждень, і переконав у цьому місіс Уелдон, показавши їй на карті те місце, де, на його думку, вже перебував "Пілігрим".

— Гаразд, мій любий Діку, — мовила місіс Уелдон. — А де саме ми вийдемо до американського берега?

— Десь отут, місіс Уелдон, — відповів молодий капітан, показавши на довгу смугу узбережжя між Перу й Чілі. — Показати точніше я не можу. Осьде острів Пасхи, який ми залишили на заході. А що відтоді вітер не змінив напрямку, то ми маємо побачити землю на сході. На цьому узбережжі чимало портів, однак у який ми врешті зайдемо, сказати напевне важко.

— То байдуже, Діку. Аби тільки дістатися до будь-якого порту!

— Звичайно, місіс Уелдон. Хоч у якому порту ми висадимося, ви зумієте швидко повернутися звідти до Сан-Франціско. "Тихоокеанська мореплавна компанія" гарно обслуговує це узбережжя. Її кораблі заходять у всі головні порти, і вам буде дуже легко відплисти звідти до Каліфорнії.

— А хіба ти не думаєш вести "Пілігрим" до Сан-Франціско?

— Звісно, думаю. Але тільки після того, як ви сядете на якийсь пароплав, місіс Уелдон. Якщо нам вдасться знайти капітана й команду, ми вирушимо до Вальпараїсо, щоб там розвантажитись — так би, безперечно, зробив капітан Халл. А вже потім візьмемо курс на Сан-Франціско. Це б вас неабияк затримало, і хоч мені дуже сумно розлучатися з вами...

— Гаразд, Діку. Ми подивимось згодом, як діяти далі. А зараз скажи мені: ти, здається, боявся підходити до незнайомого берега?

— Так, бо цього й слід боятись, — відповів юнак. — Проте я все-таки сподіваюся зустріти в прибережних водах якесь судно. Ми б зв'язалися з ним і дізнались би точно, де ми є, а потім сміливо пристали б до берега.

— Хіба в цих місцях немає лоцманів, які проводять судна до берега? — спитала місіс Уелдон.

— Повинні бути, — відповів Дік Сенд. — Але вони плавають тільки неподалік од берега. Тож нам доведеться підійти якомога ближче до землі.

— А коли ми не зустрінемо лоцмана? — вела далі місіс Уелдон: вона розпитувала так докладно, бо хотіла знати, як діятиме молодий, зовсім ще недосвідчений капітан у тому чи в іншому випадку.

— В такому разі, місіс Уелдон, якщо погода буде гарна, а вітер помірний, я плистиму попід самісіньким берегом, доки знайду місце, де пристати. Якщо ж вітер подужчає, тоді...

— Що ти робитимеш, Діку?

— Ну, якщо вітер приб'є "Пілігрим" до берега і неможливо буде вийти в море...

— Що тоді?

— Тоді я буду змушений викинути судно на берег, — відповів молодий капітан, на якусь мить спохмурнівши. — Та це вже в крайньому разі. Краще до цього не вдаватися! Ви не лякайтесь, місіс Уелдон. Гадаю, до цього не дійде. Небо провіщає гарну погоду: до того ж, не може бути, щоб ми не зустріли судна або лоцманського катера. "Пілігрим" тримає курс на землю, і ми незабаром її побачимо!

Так, викинути "Пілігрим" на берег — це була б крайність, на яку і найвідважніший моряк зважується не без страху! Дік не хотів про це думати, поки бачив хоч якусь

можливість цього уникнути.

Протягом кількох наступних днів погода була мінлива, і це непокоїло молодого капітана. Барометр падав, і це свідчило про те, що вітер подужчає. Дік Сенд питав себе, чи не доведеться знов утікати від урагану зі згорнутими вітрилами. Треба було залишити бодай одне вітрило, бодай фок, і Дік вирішив його не згортати, поки не виникло загрози, що його зірве. А щоб зміцнити щогли, наказав понатягати ванти. Про всяк випадок, годилося підготуватись; це був перший застережливий захід. Адже якби "Пілігрим" позбувся рангоута⁷⁹, це мало б небезпечні наслідки. Разів два барометр піднімався, і Дік Сенд побоювався, що вітер зміниться, тобто повіє зі сходу. Отоді клопоту не збудешся! Що вони робитимуть, коли вітер повіє навпроти? Лавіруватимуть? Якби справді довелося, це — нова затримка, а також загроза, що їх однесе назад у відкритий океан!

На щастя, побоювання Діка Сенда виявились даремними. Кілька днів вітер змінювався ривками — то на північний, то на південний, та кінець кінцем знову повіяв із заходу. Це був той самий "дуже свіжий вітер", що розхитував рангоут.

Настало 5 квітня. Минуло вже два місяці, відколи "Пілігрим" залишив Нову Зеландію. Двадцять днів супротивні вітри та тривалі штилі затримували судно. А потім раптом знявся попутний вітер і чимдуж помчав судно до землі. Особливо швидко йшов "Пілігрим" під час урагану. На думку Діка Сенда, середня швидкість досягала двохсот миль на добу. Чому ж вони досі не допливли до берега? Може, берег утікав од "Пілігрима"?

Так чи інакше, а берега не було видно, хоча один з матросів повсякчас оглядав обрії із бом-брам-реї.

Часто Дік Сенд піднімався туди сам. Приставивши до очей підзорну трубу, він вдивлявся вдалечінь, чи не замріють там обриси гір. А що вершини Анд здебільшого дуже високі, то їх треба було шукати над обрієм, серед хмар.

Не раз Том і його товариші помилялися, начебто побачивши землю. Але то була якась хмара чудернацької форми, що виглядала з-за інших далеких хмар. Траплялося, вони вперто твердили, ніби бачать землю, але за якийсь час доводилося визнати, що то їм тільки здалося. "Земля" починала рухатись, змінювати свої обриси і врешті зливалася з довколишніми хмарами.

Проте 6 квітня сумнівів уже не залишилося.

Була восьма година ранку. Дік Сенд тільки-но виліз на рею. Перші сонячні промені розганяли туман, і лінія обрію проглядала чітко. Раптом з уст юнака вихопився довгожданий вигук:

— Земля! Перед нами земля!

Всі пасажери повибігали на палубу: малий Джек, цікавий, як і всі діти в його віці; місіс Уелдон, чиї тяжкі випробування мали скінчитися, коли вона зійде на землю; Том і його товариші, які врешті мали ступити на американський континент; навіть кузен Бенедікт, що сподівався зібрати багату колекцію комах.

Тільки Негору не вийшов на палубу.

Всі тепер бачили землю, що її перший помітив Дік Сенд: одні, далекозорі, досить чітко, інші, вглядаючись у обрій жадібними очима, тільки гадали, що бачать її. Однак молодий капітан з його при звичаєним до морських обріїв оком не міг помилитися, і справді, за якусь годину всі переконалися: перед ними земля.

Десять миль за чотири на сході тягся низький берег — принаймні таким він здавався. Трохи далі за ним мало б височіти пасмо Анд, але за густими хмарами не було видно їхніх високих вершин.

"Пілігрим" швидко мчав до берега, що виростав на очах.

Через дві години до землі залишалось миль три.

На північному сході берег завершувався височеньким мисом, під яким видніло щось на взірць відкритого рейду. А на південному сході він сягав у море довгою тонкою косою.

Берег ішов невисокими уступами, на яких росло кілька дерев.

Судячи з ландшафту, це було передгір'я високого гірського пасма Анд.

І ніде жодної оселі, жодного порту, жодного гирла річки, що могло б правити за безпечне пристановище для шхуни-брига.

Отож "Пілігрим" мчав просто до берега. При отих двох-трьох вітрилах та при дужому вітрі, що гнав судно до землі, годі було й думати втриматись у морі.

Попід берегом вимальовувалась довга смуга рифів, над якими бурхало й пінилося море. Прибій був дуже сильний: велетенські хвилі злітали ледве не до краю високого берега.

Дік Сенд побув якийсь час на носі, вдивляючись у берег, далі, не мовивши й слова, вернувся на корму й став за стерно.

А вітер чимраз дужчав. Шхуна-бриг була вже за якусь милю від берега.

Невдовзі Дік Сенд нагледів невеличку бухту й вирішив скерувати туди "Пілігрим". Однак шлях до бухти перегороджувала смуга рифів, що між ними нелегко буде пройти. Прибій свідчив про те, що море всюди над рифами мілке.

Враз Дінго, який бігав туди й сюди по палубі, кинувся на ніс й, утупившись у землю попереду, жалібно завив. Здавалося, пес упізнав це місце, і воно пробудило в ньому якісь болісні спогади.

Негору, мабуть, почув виття, бо вийшов з камбуза і, хоча слушно побоювався собаки, став, спершись на борт. Проте Дінго, виючи на берег, зовсім не зважав на португальця.

Негору дивився на лютий прибій, не виказуючи ніякого страху. Проте місіс Уелдон, яка спостерігала за ним, здалося, ніби кок злегка почервонів і його обличчя напружилося.

Може, Негору впізнав цей берег, до якого вітер гнав шхуну-бриг?

Дік Сенд передав стерно старому Томові й пішов на ніс, щоб востаннє подивитися на бухту, вхід до якої потроху ширшав перед ними. Далі твердим голосом промовив:

— Місіс Уелдон, у мене немає надії знайти безпечне пристановище для "Пілігрима". Найпізніше через півгодини, попри всі мої зусилля, ми опинимось серед рифів!

Доведеться викинутись на берег. Я не зміг довести "Пілігрим" до порту. І я змушений згубити судно, щоб урятувати вас. Коли йдеться про ваш порятунок, вагання неприпустимі.

— Ти зробив усе, що від тебе залежало, Діку? — спитала місіс Уелдон.

— Усе! — відповів юнак.

І відразу почав готуватися до майбутньої небезпечної операції.

Насамперед він сказав місіс Уелдон, Джекові, кузенові Бенедікту й Нен, щоб вони надягли рятувні пояси. Хоч Дік Сенд і негри були чудові плавці, проте й вони вжили певних заходів на той випадок, коли б довелося впасти у воду.

Геркулес мав допомагати місіс Уелдон. Молодий капітан узяв на себе турботу про малого Джека. Кузен Бенедікт, напрочуд спокійний, вийшов на палубу, несучи на паску через плече свою бляшанку з комахами. Дік Сенд доручив дивитися за ним Бетові й Актеону. Ну, а Негору всім своїм незворушним виглядом показував, що не потребує нічийої допомоги. Про крайній випадок, Дік Сенд наказав викотити на палубу десяток бочок з китовим жиром.

Якщо вилити на воду китовий жир — саме тоді, коли "Пілігрим" опиниться на мілководді, — то він на мить заспокоїть море, зв'язавши хвилі, й судну буде легше пробратися між рифами.

Дік Сенд не хотів нехтувати жодну можливість урятувати пасажирів.

Уживши всіх застережних заходів, молодий капітан вернувся на корму до стерна.

"Пілігрим" перебував кабельтових за два від берега, тобто майже підійшов до рифів. Його правий борт уже купався в білій піні. Щомиті молодий капітан чекав, що судно вдариться кілем у якусь підводну скелю.

Побачивши спереду темнішу смугу води, Дій Сенд здогадався: то прохід між рифами. Треба було сміливо йти в нього, щоб викинутись на мілину якомога ближче до землі.

Молодий капітан ані на мить не завагався. Крутий поворот стерна — і "Пілігрим" зайшов у вузький звивистий прохід.

У цьому місці море люто бурхало, й хвилі заливали палубу.

Негри стояли на носі біля бочок з китовим жиром, чекаючи наказів капітана.

— Лийте жир! Лийте мерщій! — закричав Дік Сенд.

Під шаром жиру море одразу, мовби якимись чарами, заспокоїлося, щоб за мить забурхати ще дужче.

Та "Пілігрим" устиг просковзнути по змащеній водній поверхні між рифами і вже мчав просто до берега.

Страшний поштовх струсонув судно. Величезна хвиля підняла його й кинула на прибережне каміння; щогли з тріском повалилися, на щастя, нікого не зачепивши.

Від удару в корпусі утворилася пробоїна, й крізь неї гинула вода. Однак до берега залишалося з півкабельтова, й туди легко було дістатись низкою чорних каменів, що виступали над водою.

Через десять хвилин всі пасажири "Пілігрима" вже стояли під стрімким берегом.

Розділ XIV

ЩО РОБИТИ?

Отак після подорожі, що тривала сімдесят чотири дні, з її штилями, північно-західними й південно-західними вітрами, "Пілігрим" викинувся на берег і розбився об рифи.

Місіс Уелдон і її супутники дякували долі, тільки-но опинилися в безпеці. Адже буря винесла їх на континент, а не на якийсь лиховісний острів Полінезії. І хоч хай де на узбережжі Південної Америки вони опинилися, повернутись звідси додому, здавалося, буде неважко.

Ну, а "Пілігрим" загинув. Від нього залишився тільки дерев'яний каркас; за кілька годин прибіг розкидає його уламки на всі боки. Годі й думати щось врятувати із судна...

Хоч Дікові Сенду й не поталанило довести "Пілігрим" до порту призначення, він міг пишатися бодай тим, що перепровадив на берег живими і здоровими всіх, хто був на його борту, а серед них дружину та сина Джеймса Уелдона.

Де ж саме розбився "Пілігрим"? На узбережжі Перу, як гадав Дік Сенд? Можливо, бо, як визначив молодий капітан, орієнтуючись на острів Пасхи, вітри й екваторіальні течії віднесли "Пілігрим" на північний схід. Тим-то із сорок третього градуса південної широти судно могло потрапити аж на п'ятнадцятий.

Отже, треба якомога скоріше визначити, де саме розбився "Пілігрим". Коли це справді Перу, то тут чимало портів, містечок і селищ; звідси неважко дістатись до якогось поселення.

Проте узбережжя здавалося безлюдним. Побіля води, під не дуже високим берегом, тяглася вузька піщана смуга, всяяна чорними уламками скель. Де-не-де стрімкі скелясті схили перетинались широкими тріщинами, а подекуди по більш пологістому схилу можна було видертись і на гребінь.

За чверть милі на північ між скелями видніло гирло маленької річки, зовсім непомітної з боку моря. Над річкою схилялись численні ризофори⁸⁰, які відрізнялись від своїх індійських родичів.

На гребені починався густий ліс. Його зелені хвилі сягали аж до сизих гір на обрії. Якби кузен Бенедікт був ботаніком, з яким би захватом він одкривав безліч нових порід дерев!

Тут росли височенні баобаби з корою, схожою на єгипетський сієніт⁸¹, що їх колись безпідставно вважали незвичайно довголітніми; латанії, приморські сосни, тамаринди, перечники особливого виду й багато інших рослин, яких немає на півночі Нового Світу.

Однак здавалося дивним те, що серед цього розмаїття не було бодай одного представника численної родини пальмових, яка має понад тисячу видів і поширена майже на всій земній кулі.

Над берегом ширяли зграї крикливих птахів — здебільшого ластівок з чорним пір'ям, що мінилося синювато-сталевим вилиском, та світлішими, голівками. Подекуди літали куріпки, сірі з блакитними шийками.

Місіс Уелдон і Дік Сенд помітили, що птахи зовсім не полохливі. Вони підпускали людей близько до себе, не виказуючи страху. Невже вони досі їх не бачили і не навчились боятися? Невже цей берег зовсім безлюдний, і тишу його ніколи не порушували рушничні постріли?

Попід берегом між камінням походжало кілька дрібних пеліканів. Вони заклопотано набивали дрібною рибою шкіряні мішки, що висіли в них під нижньою половинкою дзьоба.

А над уламками "Пілігрима" вже кружляли чайки, що прилетіли з океану.

Птахи, здавалось, були єдині живі істоти на цій частині узбережжя — якщо, звісно, не рахувати сили-силенної цікавих для кузена Бенедікта комах. Проте ні у птахів, ні в комах не питаєш, як зветься берег. Дізнатися про це можна тільки в когось із місцевих жителів.

Але жителів тут не було, принаймні жоден досі не показувався. Жодного будинку, жодної хатини, жодної оселі — ні на півночі, по той бік річки, ні на півдні, ані врешті на гребені, де починався густий ліс. Жодного димку в повітрі. Жодних ознак того, що тут є люди.

Діка Сенда дуже це здивувало.

"Де ми? Куди нас закинуло? — питав він себе подумки. — І спитати нема в кого!"

Справді, спитати не було в кого, бо якби до них наближався тубілець, Дінго б напевне почув його й загавкав. А собака тим часом гасав туди й сюди берегом, опустивши ніс, метучи хвостом землю, і глухо гарчав. Він поводився по-чудному, однак видно було, що не чув ні людини, ні тварини.

— Глянь-но на Дінго, Діку! — мовила місіс Уелдон.

— Дивно! — відповів юнак. — Він нюшить так, наче розшукує чийсь слід.

— Справді дивно! — прошепотіла місіс Уелдон. І враз, похопившись, додала: — А що робить Негору?

— Те саме, що й Дінго! Нишпорить берегом. Зрештою, тут він може робити, що хоче. Я вже не маю права йому наказувати. Його служба скінчилася, коли розбився "Пілігрим".

Негору й справді міряв кроками піщану смугу, оглядаючи косу й стрімкі схили, як людина, що потрапила в знайомі, але забуті місця. Може, він уже тут бував? Він би, мабуть, нічого не відповів, якби його про це спитали. Проте найкраще було не зважати на цього похмурого чоловіка.

Незабаром Дік Сенд побачив, що Негору попрямував до річки, та тільки-но той зник за скелею, хлопець кинув про нього думати.

Дінго загавкав, коли корабельний кок видерся на гребінь, але майже відразу замовк.

Настав час подумати, що робити. Насамперед треба було знайти якесь пристановище, якийсь захисток, де вони могли б перепочити й попоїсти. А потім вони вже порадяться й вирішать, як діяти далі.

Про харчі вони не турбувалися. Крім плодів та дичини, що їх було повно довкола,

потерпілі могли використати запаси з "Пілігрима". Прибій повикидав на обмілілі після відпливу рифи чимало всякої всячини з розбитого судна. Том і його товариші підібрали кілька барилець із сухарями, бляшанки з консервами, ящики із сушеним м'ясом. Вода ще не встигла їх попсувати. Тож маленький загін був забезпечений провіантом на час, потрібний, щоб дістатися до найближчого поселення. Всі запаси склали в безпечному місці, куди не досягав приплив.

Питної води так само не бракувало. Дік Сенд попросив Геркулеса принести трохи води з річки. Дужий негр приніс на плечі повне барило. В години відпливу вода в гирлі була прісна й придатна для пиття. Розкласти вогонь теж неважко: сухого палива — здебільшого коріння мангового дерева — було вдосталь. Старий Том, затятий курець, завжди мав при собі трут у герметично закритій коробці і коли завгодно міг викресати іскру з кременя, підібраного на березі.

Залишалось знайти якийсь притулок, де б невеличкий загін міг прихиститися на ніч, перш ніж вирушити в дорогу.

Цей, так би мовити, готель знайшов малий Джек. Бавлячись під скелястим берегом біля повороту до річки, він набачив один із отих просторих, гладенько відполірованих гротів, що їх вимивав бурхливе море високо в скелях під час припливів.

Джек нестямився від захвату. Він покликав матір і урочисто показав їй грот.

— Який же ти молодець, мій любий Джеку! — похвалила сина місіс Уелдон. — Якби ми були Робінзонами, змушеними на тривалий час оселитися на цьому березі, то назвали б грот твоїм іменем!

Грот був десять-дванадцять футів завдовжки й стільки ж завширшки, але малому Джекові він видався величезним. У всякому разі, тут могли розміститися всі потерпілі. До того — це з особливим задоволенням відзначили місіс Уелдон і Нен — тут було сухо. Місяць саме перебував у першій чверті, тож боятися, що приплив досягне підніжжя скель, а тим паче грота, не доводилось.

Отже, потерпілі мали все необхідне для кількогодинного перепочинку.

Через десять хвилин усі вже лежали в гроті на підстилці з морських водоростей. Навіть Негору виявив бажання приєднатися до гурту й дістати свою частку сніданку. Він, безперечно, не наважився мандрувати сам густим лісом, через який текла звивиста річка.

Було близько першої години дня. Снідали м'ясними консервами з сухарями, запиваючи прісною водою, присмаченою кількома краплями рому — Бет серед іншого харчу знайшов пляшку рому.

Негору, хоч і снідав з усіма, не втручався в загальну розмову, під час якої обговорювалися плани подальших дій. Однак, залишаючись байдужим на виду, він уважно дослухався й напевно робив із розмови якісь висновки. Тим часом Дінго, якого теж не обділили сніданком, стеріг вхід до грота. Тут уже можна було не турбуватися. Жодна жива істота не з'явилася б непоміченою — вірний пес відразу б загавкав.

Посадивши собі на коліна сонного Джека, місіс Уелдон озвалася першою.

— Мій друже Дік, — мовила вона, — від усіх нас я дякую тобі за ту відданість, яку ти

виявляв досі. Проте ми ще не можемо звільнити тебе від відповідальності. Ти маєш бути нашим провідником на суші, як був капітаном на морі. Ми всі тобі довіряємо. Що нам робити далі?

Місіс Уелдон, Нен, старий Том і його товариші не зводили очей з юнака. Навіть Негору пильно дивився на нього. Видно, кока дуже цікавило, що відповість Дік Сенд.

Поміркувавши якийсь час, Дік Сенд сказав:

— Насамперед, місіс Уелдон, треба з'ясувати, де ми. Гадаю, "Пілігрим" розбився біля перуанського берега. Вітри й течії мали б занести його саме в ці широти. Можливо, ми перебуваємо в якійсь малозаселеній південній провінції Перу, що межує з пампасами. Я гадаю, це ймовірно: адже берег зовсім безлюдний і, мабуть, рідко хто тут буває. Якщо моє припущення слушне, то ми висадилися дуже далеко від найближчого поселення, а це досить кепська обставина.

— То що ж нам робити? — спитала місіс Уелдон.

— На мою думку, — відповів Дік Сенд, — не слід залишати цього грота доти, доки ми не з'ясуємо, де ми. Завтра, відпочивши, двоє з нас вирушать на розвідку. Не відходячи далеко вони спробують знайти тубільців, розпитають їх про все й повернуться назад. Не може бути, що в радіусі десяти — дванадцяти миль немає людей.

— То нам доведеться розлучитися? — вигукнула місіс Уелдон.

— Так треба, — відповів юнак. — Якщо ж ми нічого не довідаємося, якщо, всупереч усім сподіванням, цей край безлюдний... тоді ми придумаємо щось інше.

— А хто ж піде на розвідку? — спитала трохи згодом місіс Уелдон.

— Це ми зараз вирішимо, — відповів Дік Сенд. — Але ви, місіс Уелдон, Джек, містер Бенедікт і Нен не повинні залишати грота. Бет, Геркулес, Актеон і Остін залишаться біля вас, а Том і я підемо. Негору, мабуть, теж волітиме зостатися? — докинув він, дивлячись на португальця.

— Мабуть, — ухильно відповів Негору.

— Ми візьмемо з собою Дінго, — вів далі Дік Сенд. — Він може стати нам у великій пригоді.

Почувши своє ім'я, Дінго з'явився біля входу в грот і кілька разів гавкнув, ніби погоджуючись з Діком Сендом.

Місіс Уелдон замислилася. Серце її повнилось тривогою при думці про розлуку, бодай навіть на короткий час. Чутка про судно, що розбилося, вже, мабуть, рознеслася серед поближких тубільних племен, тож чи не краще триматися гуртом на той випадок, коли б раптом з'явилися мисливці за здобиччю з потонулого судна?

Це заперечення місіс Уелдон вимагало докладного обговорення.

Однак воно відпало після доказів Діка Сенда. За його словами, індіанців не можна порівнювати з африканськими чи полінезійськими дикунами; можна не боятися, що вони нападуть. А вирушати в глиб південноамериканського материка, не знаючи навіть, скільки миль до найближчого поселення, — то марна витрата сил. Безперечно, розлука — кепська справа, однак це краще, ніж усім гуртом брести навмання через дикий ліс, що сягає аж до гір на обрії.

— Зрештою, — сказав наприкінці Дік Сенд, — я не думаю, що ми розлучаємось надовго; я навіть упевнений, що ми швидко побачимося знову. Коли протягом двох днів Том і я не знайдемо ні поселення, ні тубільця, ми повернемося до грота. Але я цього не припускаю! Гадаю, ми не пройдемо й двадцяти миль у глиб країни, як уже визначимо її географічне положення. Зрештою, я міг помилитись у своїх розрахунках — адже не мав чим провадити астрономічних спостережень. Ймовірно, що "Пілігрим" розбився вище або нижче по широті!

— Так... ти, звісно, маєш рацію, мій хлопчику! — відповіла місіс Уелдон, і серце в неї стислося.

— А як ви дивитесь на мій план, містере Бенедікт? — спитав Дік Сенд.

— Я? — перепитав кузен Бенедікт.

— Так. Яка ваша думка?

— Я нічого про це не думаю, — відповів кузен Бенедікт. — Для мене добре все, що мені запропонують, і я робитиму все, що від мене вимагатиметься. Схочете ви залишитись тут на день-два — мені це дуже до речі: я вивчатиму берег, звісно, як ентомолог.

— Роби все на свій розсуд, — сказала місіс Уелдон Дікові Сенду. — Ми залишаємось тут, а ти підеш на розвідку зі старим Томом.

— Чудово! — зауважив кузен Бенедікт спокійнісіньким тоном. — Тоді я піду навідаюсь до тутешніх комах.

— Тільки не заходьте далеко, містере Бенедікт, — сказав Дік Сенд. — Дуже вас просимо!

— Не турбуйся, мій хлопчику.

— А надто — не наженіть на нас москітів! — докинув старий Том.

Через кілька хвилин, повісивши через плече свою дорогоцінну бляшанку, ентомолог вийшов з грота.

Майже водночас із ним вийшов і Негору. Здавалось, цей чоловік вважав цілком природним опікуватись тільки власною особою. Проте поки кузен Бенедікт здирався скелястим схилом, щоб дістатися до узлісся, португалець неквапом спустився до річки й, рушивши вгору її берегом, невдовзі зник з очей.

Малий Джек солодко спав. Місіс Уелдон поклала хлопчика на коліна Нен, а сама пішла на піщаний берег. За нею рушили Дік Сенд і негри. Вони хотіли спробувати, скориставшись з відпливу, дістатися до розбитого "Пілігрима", де ще було чимало речей, які б могли стати їм у пригоді.

Рифи, що на них розбилася шхуна-бриг, повиступали з води. Посеред усяких уламків височів каркас судна. Під час припливу він сидів глибоко в воді, а тепер стояв майже на суші. Це дуже здивувало Діка Сенда: він знав, що припливи й відпливи на американському узбережжі Тихого океану незначні. Та, зрештою, це можна було пояснити сильним вітром, що віяв до берега.

Коли місіс Уелдон і її супутники знов побачили "Пілігрим", серця в них защеміли. Адже на ньому вони перебули стільки днів, стільки перестраждали! Боляче було

дивитися на це покалічене — без щогл, без вітрил — судно, що лежало на боці, мов нежива істота.

І все ж треба відвідати "Пілігрим", перш ніж море зруйнує його до решти.

Дік Сенд і негри легко піднялися на палубу, чіпляючись за снасті, що звисали з бортів. Том, Геркулес, Бет і Остін заходились виносити з камбуза продукти та напої, а Дік Сенд пішов до кают-компанії. На щастя, вода сюди не проникла.

Дік Сенд знайшов чотири чудові карабіни, виготовлені на заводі Парді й К°, та близько сотні набоїв у патронташах. Тепер його невеликий загін добре озброєний і може оборонитися від індіанців, коли б ті раптом напали на них.

Дік Сенд не забув узяти і кишеньковий ліхтарик. Проте географічні карти, що зберігалися в носовій каюті, розмокли й користуватися ними було неможливо.

Із арсеналу "Пілігрима" Дік Сенд узяв також шість великих ножів, що ними розтинали китові туші. Ці ножі мали доповнити озброєння загону. Взяв він іще іграшкову рушницю, що належала малому Джекові.

Решта корабельного майна або затонула, або ж була попсована водою й не годилася для вжитку. Зрештою, нема чого перевантажувати людей ношею на кілька днів переходу до найближчого поселення. Провіанту, зброї та боєприпасів їм не бракує.

Під кінець Дік Сенд на прохання місіс Уелдон забрав з корабля й гроші. Він знайшов усього п'ятсот доларів. Це було далеко не все; сама тільки місіс Уелдон везла набагато більшу суму. Однак решти юнак не знайшов.

Тільки Негору міг випередити Діка і забрати заощадження капітана Халла та гроші місіс Уелдон. Ні на кого більше не падала підозра — тільки на нього. І все ж молодий капітан завагався. Адже він нічого не знав про Негору, що могло б служити приводом для побоювань чи підозр, — крім того, що він злий і відлюдний на вдачу і що чуже горе викликає в нього посмішку. Та хіба цього досить, щоб вважати Негору злочинцем? Розсудливий Дік Сенд не міг прямо звинуватити кока. На кого ж тоді думати? На когось із негрів? Ні, всі вони — чесні люди, до того ж вони не відходили від грота, тимчасом як Негору блукав піщаним берегом. Отже злодій — він і ніхто інший. Дік Сенд вирішив допитати португальця і навіть обшукати. Він мусить з'ясувати цю справу!

Сонце хилилося до заходу. О цій порі року воно ще не перейшло екватора, несучи з собою тепло й світло Північній півкулі, але вже наближалось до нього. Воно спускалося майже прямовисно до тієї лінії, що відокремлювала море від неба. Присмерк тривав недовго, майже відразу його заступила чорна пільма. Це підтверджувало думку Діка Сенда про те, що вони висадилися десь між тропіком Козерога й екватором. Місіс Уелдон, Дік Сенд і негри повернулися до грота.

— Вночі буде буря, — мовив Том, вказавши на обрій, де громадилися темні хмари.

— Так, — сказав Дік Сенд, — вітер буде буйний. Та нам те байдуже! Наш бідний "Пілігрим" загинув, і буря нас тут не дістане!

— Що буде, те й буде! — зітхнула місіс Уелдон.

Вирішили, що цієї ночі, яка мала бути дуже темною, негри вартуватимуть по черзі біля входу в грот. До того ж, можна цілком покластися на Дінго — невсипущого

сторожа.

Аж тут помітили, що кузен Бенедікт іще не повернувся.

Геркулес гукнув його на всю силу своїх могутніх легенів, і ентомолог майже відразу став квапливо спускатися стрімким схилом, ризикуючи скрутити собі в'язи.

Кузен Бенедікт був дуже лихий. Він не знайшов жодної комахи, гідної його колекції! Скорпіонів, сколопендр і всяких інших багатоніжок там не бракувало, але ж відомо — кузен Бенедікт багатоніжками не цікавився.

— Чи варто було проплисти п'ять або й шість тисяч миль, — нарікав він, — пережити ураган, розбитись об прибережні рифи — і не знайти жодного з тих американських шестиногих, що ними може пишатися будь-який ентомологічний музей! Ні, не варто!

Кінець кінцем кузен Бенедікт зажадав негайно йти звідси. Він, мовляв, жодної години не хоче лишатися на цьому жалюгідному березі.

Місіс Уелдон заспокоїла цю велику дитину. Вона запевнила кузена Бенедікта, що завтра йому пощастить більше. Потім усі пішли в грот, щоб відпочити до схід сонця.

Тут Том зауважив, що Негору й досі немає, хоч уже настала ніч.

— Куди він міг запропаститись? — спитала місіс Уелдон.

— А що нам до того! — відказав Бет. — Навпаки, — відповіла місіс Уелдон. — Я б воліла, щоб цей чоловік завжди був біля нас.

— Безперечно, місіс Уелдон, — сказав Дік Сенд, — але якщо він кинув наш загін доброхитів, то я не бачу способу примусити його повернутися до нас. Хтозна, може, в нього є підстави уникати нас.

І, відвівши місіс Уелдон убік, Дік Сенд розповів їй про свої підозри. Як він і гадав, вона також підозрювала португальця, однак не схвалювала наміру Діка Сенда допитати його.

— Якщо Негору повернеться, — мовила місіс Уелдон, — то це значить, що він добре заховав украдені гроші. А що ми не зможемо викрити його з допомогою доказів, то, на мою думку, краще всього нічим не виказувати підозри: нехай собі думає, що ми нічого не помітили.

Місіс Уелдон говорила слушно. Дік Сенд погодився з нею.

Геркулес кілька разів кликав Негору. Але кок не озивався. Або він зайшов далеко і не чув, або не хотів повертатися.

Негри анітрохи не жалкували, що позбулися португальця. Проте, як слушно зауважила місіс Уелдон, Негору слід було більше остерігатися зоддалеки, ніж зблизька.

Але як португалець наважився вирушити сам у мандри по цій незнайомій місцевості? А може, він заблукав і марно шукає дорогу до грота в непроглядній пільмі? Місіс Уелдон і Дік Сенд не знали, що й думати. Однак вони не могли позбавити себе такого необхідного їм відпочинку, чекаючи на Негору.

Раптом Дінго, що бігав по піщаному березі, голосно загавкав.

— Чому це гавкає Дінго? — спитала місіс Уелдон.

— Треба неодмінно дізнатись, — відповів Дік Сенд. — Може, то повернувся Негору.

Дік Сенд, Геркулес, Остін і Бет вийшли з грота й попрямували до річки. Вони пройшли аж до гирла, але нічого не побачили й не почули. Дінго теж більше не подавав голосу.

Дік і негри повернулися до грота.

Негри домовились між собою про чергування біля входу, і всі почали лаштуватися до сну. Тільки місіс Уелдон не могла заснути: на душі в неї було неспокійно. Їй здавалося, що ця така довгождана земля не виправдає покладених на неї надій: не принесе їм ні безпеки, ані спокою.

Розділ XV

ГАРРІС

Вранці 7 квітня Остін, який стояв на варті, побачив, що Дінго, загавкавши, побіг до річки. Ту ж мить із грота повибігали місіс Уелдон, Дік Сенд, Том та інші негри.

Певно, собака гавкав даремно.

— Дінго почув якусь живу істоту — людину або тварину, — сказав Дік Сенд.

— У всякому разі, не кока, — зауважив Том, — бо на того Дінго гавкає страх як люто.

— Якщо це не Негору, то де він зараз? — спитала місіс Уелдон, кинувши на Діка Сенда погляд, який зрозумів тільки він. — І якщо це не він, то хто б це міг бути?

— Зараз дізнаємось, місіс Уелдон, — відповів юнак. І, звертаючись до Бета, Остіна та Геркулеса, додав:

— Беріть зброю, друзі мої, і йдіть за мною. Негри взяли рушниці й позасовували за пояс ножі.

Потім вони позаряджали карабіни, й усі четверо рушили до річки.

Місіс Уелдон, Том і Актеон залишилися при вході до грота, де спав малий Джек.

Вже сходило сонце. Воно ледь виткнулося з-за високих гір на сході, але його промені ще не діставали піщаного берега попід скелястим урвищем. А трохи далі й аж до західного обрію море іскрилося в сяєві ранку.

Дік Сенд і його супутники йшли піщаною смугою, що завертала до річки.

А там непорушно, ніби роблячи стійку, стояв Дінго і гавкав. Було ясно — він бачить або чує когось.

І справді, цього разу собака гавкав не на Негору — свого заклятого ворога з "Пілігрима".

Якийсь чоловік спускався із скелястого урвища. Ставши на пісок, він обережно пішов берегом, намагаючись жестами заспокоїти Дінго. Він, очевидно, побоювався цього лютого здоровенного пса.

— Це не Негору, — сказав Геркулес.

— Ми нічого не втрачаємо від такої заміни, — зауважив Бет.

— Анічогісінько, — погодився Дік Сенд. — Видно, це якийсь тубілець. Він позбавить нас необхідності розлучатися. Нарешті ми дізнаємось, де ми.

І всі четверо, перекинувши рушниці за спину, швидко попрямували до незнайомця.

Побачивши їх, незнайомиць дуже здивувався. Мабуть, він не сподівався зустріти

людей на цій частині узбережжя. Очевидно, він іще не бачив розбитого "Пілігрима", бо інакше б йому відразу стало ясно, що перед ним люди, які зазнали корабельної катастрофи. До речі, вночі прибій зруйнував до решти корпус судна, і тільки де-не-де біля берега плавали його уламки.

Побачивши, що люди, які йдуть до нього, озброєні, незнайомиць спинився й позадкував. За спиною в нього висіла рушниця. Він її швидко зняв і, взявши в руки, приклав до плеча. Усім своїм виглядом він виказував невпевненість.

Дік Сенд привітно змахнув рукою, і незнайомиць, зрозумівши, що на нього не збираються нападати, після недовгого вагання пішов до них.

Дік Сенд міг тепер добре роздивитися незнайомця.

Це був середнього зросту, міцно збудований чоловік років під сорок. Жваві очі, посріблені сивиною чуприна й борода, засмагле, аж чорне, обличчя, мов у того кочовика, що все своє життя мандрує на вільному повітрі по лісах та рівнинах. Шкіряна куртка, крилатий капелюх, чоботи на високих підборах з халявами до колін, на закаблуках великі остроги, які дзвеніли при кожному кроці.

Дік Сенд відразу зрозумів — і так воно було насправді, — що перед ними не корінний житель пампасів — індіанець, а скоріше один з тих чужоземців-авантюристів, часто сумнівної слави, яких нерідко можна зустріти в цих глухих краях. Його манери, а також рудувата борода наводили на думку, що він англосакс за походженням. У всякому разі, він не був ні індіанцем, ані іспанцем.

Дік Сенд упевнився в цьому, коли на його привітання "Ласкаво просимо!", сказане по-англійськи, незнайомиць відповів тією ж мовою без будь-якого акценту:

— Я також ласкаво прошу вас, мій юний друже!

Підступивши ближче, він потис юнакові руку, а неграм тільки кивнув головою.

— Ви англієць? — спитав він Діка Сенда.

— Американець, — відповів юнак.

— З півдня?

— Ні, з півночі.

Незнайомиць ніби зрадів і енергійно, чисто по-американському, ще раз потис хлопцеві руку.

— Дозвольте у вас спитати, мій юний друже, — сказав він, — яким чином ви опинились на цьому березі?

І перше ніж Дік устиг відповісти, незнайомиць зірвав з голови капелюха й низько вклонився.

Бо саме тієї миті перед ним стала місіс Уелдон, яка нечутно підійшла до гурту.

Вона й відповіла на запитання:

— Ми зазнали катастрофи, містере: наше судно розбилося вчора об ці рифи.

На обличчі незнайомця відбилосся співчуття; він повів очима, шукаючи при березі розбитого судна.,

— Від нашої шхуни-брига нічого не залишилося, — мовив Дік. — Прибій потрощив її за цю ніч.

— І насамперед, — вела далі місіс Уелдон, — ми б хотіли спитати у вас, де ми.

— Ви на південноамериканському узбережжі, — відповів незнайомець, якого начебто дуже здивувало запитання місіс Уелдон. — Невже у вас був щодо цього якийсь сумнів?

— Саме так, — відповів Дік Сенд, — адже буря могла відхилити судно від курсу, а я не мав змоги визначити, де ми. І я попрошу вас точніше сказати це. Певно, на березі Перу?

— Е ні, мій юний друже! Трохи далі на південь. Ваш корабель розбився біля болівійського берега.

— Ти ба! — мовив Дік Сенд.

— Ви — в південній частині Болівії, неподалік од чилійського кордону.

— А як зветься цей мис? — спитав Дік Сенд, показуючи на північ.

— Це мені важко сказати, — відповів незнайомець. — Я досить добре знаю центральні області країни, де я частенько бував. А на цьому березі я вперше.

Дік Сенд обмірковував те, що почув од незнайомця. Він не дуже здивувався: не знаючи сили морських течій, легко помилитися в обчисленнях. Але помилка вийшла зовсім незначна. Він гадав, що вони розбилися десь між двадцять сьомим і тридцятим градусами південної широти, коли брати від острова Пасхи, а виявляється — на двадцять п'ятому градусі. Таке незначне відхилення від курсу протягом такого тривалого шляху цілком можливе.

Зрештою, ніщо не викликало сумніву в словах незнайомця. Вони — в Південній Болівії, тож нічого дивного, що берег такий порожній.

— Містере, — мовив Дік Сенд, — судячи з ваших слів, ми досить далеко від Ліми?

— О, Ліма справді далеко... ген там! На півночі! — відповів незнайомець, махнувши в той бік рукою.

Місіс Уелдон, що повсякчас була насторожі, відколи зник Негору, пильно приглядалась до цього чоловіка. Проте ні в його поведінці, ані в словах вона не помітила нічого підозрілого.

— Даруйте, містере, — мовила вона, — за моє, можливо, нескромне запитання... Ви, здається, не болівієць?

— Я такий самий американець, як і ви, місіс...

— Місіс Уелдон.

— А мене звуть Гарріс. Я родом з Південної Кароліни. Та ось уже скоро двадцять років, як я виїхав з батьківщини і проживаю в пампасах Болівії. Тож я невимовно радий бачити своїх земляків.

— Ви живете в цій частині Болівії, містере Гарріс? — спитала місіс Уелдон.

— Ні, місіс Уелдон, я живу на півдні, біля чилійського кордону, а зараз їду на північний схід, в Атакаму.

— Виходить, ми перебуваємо поблизу Атакамської пустелі? — спитав Дік Сенд.

— Саме так, мій юний друже, і ця пустеля починається за гірським пасмом, що височіє на обрії.

— Пустеля Атакама? — перепитав Дік Сенд.

— Так, — відповів Гарріс. — Ця пустеля — своєрідний край Південної Америки, від якої вона багато чим відрізняється. Це найцікавіша й найменш вивчена область материка.

— І ви ідете сам-один? — спитала місіс Уелдон.

— Я вже не вперше отак їду! За двісті миль звідси є велика ферма — асьєнда Сан-Фелісе, яка належить моему братові. Я частенько в нього буваю в торгових справах. Коли ви схочете завітати туди зі мною, вас там приймуть якнайгостинніше, а також допоможуть дістатися до міста Атаками. Мій брат буде радий прислужитися вам.

Ця начебто щира пропозиція говорила тільки на користь американця. А він, не чекаючи відповіді, знову звернувся до місіс Уелдон:

— Ці негри — ваші невільники?

І показав на Тома та його супутників.

— У нас у Сполучених Штатах вже немає рабів, — відповіла місіс Уелдон. — На Півночі рабство давно скасовано, й південним штатам довелось наслідувати їхній приклад.

— Так, цілком правильно, — сказав Гарріс. — Я забув, що війна 1862 року вирішила це серйозне питання. Прошу вибачення у цих добродіїв, — докинув він з ноткою іронії в голосі, як говорять американці з південних штатів, звертаючись до негрів. — Бачачи, що вони служать у вас, я подумав...

— Вони не служать і ніколи не служили в мене, містере, — з притиском мовила місіс Уелдон.

— Ми б уважали за велику честь служити вам, місіс Уелдон, — озвався старий Том. — Та хай буде відомо містерові Гаррісу: ми не належимо нікому! Щоправда, я був рабом. Коли мені минуло шість років, работорговці продали мене на африканському невільничому ринку в Америку. А мій син Бет народився, коли я вже став вільним. І всі мої товариші народилися в сім'ях вільних батьків.

— З чим вас і вітаю! — відказав Гарріс, як здалося місіс Уелдон, насмішуватим тоном. — Зрештою, Болівія — вільна країна, і в нас також немає рабства. Вам немає чого боятись: тут ви можете подорожувати так само безпечно, як по штатах Нової Англії.

В цю мить із грота в супроводі Нен вийшов, протираючи оченята, малий Джек.

Побачивши матір, він підбіг до неї. Місіс Уелдон ніжно поцілувала сина.

— Який милий хлопчик! — мовив американець, підходячи до Джека.

— Це мій син, — відповіла місіс Уелдон.

— О місіс Уелдон, ви, мабуть, перестраждали більше за всіх під час цих страшних випробувань: адже ви страждали за себе і за сина. — Він і всі ми щасливо вирятувалися з цієї напасті, містере Гарріс.

— Дозвольте мені поцілувати це любе хлоп'я!

— Охоче, містере Гарріс.

Та містер Гарріс, видно, не сподобався малому Джекові, бо хлопчик іще міцніше

пригорнувся до матері.

— Оце так! — здивувався Гарріс. — Ти не хочеш, щоб я тебе поцілував? Невже я здаюсь тобі страшним?

— Вибачте його, містере, — квапливо мовила місіс Уелдон. — Він у мене дуже несміливий.

— Гаразд, згодом ми познайомимося краще! Ось дістанемося до асьєнди, і ти там покатаєшся на гарному поні; гадаю, він замовить за мене добре слівце.

Але навіть згадка про "гарного поні" не задобрила малого Джека, й він не став прихильнішим до містера Гарріса.

Місіс Уелдон покvapно змінила тему розмови. Вона боялася чимось образити чоловіка, який так люб'язно запропонував їм свої послуги.

Тим часом Дік Сенд обмірковував пропозицію Гарріса дістатись до асьєнди Сан-Фелісе. Адже перехід у двісті з лишком миль лісами та рівнинами — дуже стомливий; жодних засобів пересування не було.

Юнак висловив свої міркування американцеві й чекав, що той скаже.

— Світ, звісно, не близький, — відповів Гарріс. — Але за кількaсот кроків од берега у мене стоїть прив'язаний кінь; я віддам його в розпорядження місіс Уелдон та її сина. Для нас, чоловіків, перехід пішки, як ви потім переконаєтесь, не буде ні надто важкий, ні стомливим. До речі, коли я казав двісті миль, я мав на увазі той шлях, що ним не раз уже ходив — уздовж звивистого берега цієї річки... Але рушивши навпростець через ліс, ми скоротимо собі шлях миль на вісімдесят. Проходячи по десять миль у день, ми любесенько добудемось до асьєнди.

Місіс Уелдон подякувала американцеві.

— Найкращою подякою буде ваша згода прийняти моє запрошення, — відповів Гарріс. — Дарма що я зроду не ходив через оцей ліс, все ж, гадаю, знайду в ньому дорогу: адже я звик мандрувати лісами. З провіантом справа складніша. Я взяв із собою стільки харчу, скільки потрібно мені одному.

— Містере Гарріс, — відповіла місіс Уелдон, — харч у нас є, і ми будемо раді поділитися з вами.

— От і гаразд, місіс Уелдон! Все начебто складається якнайкраще. То вирушаймо!

Гарріс уже був попрямував до лісу по коня, але Дік Сенд спинив його ще одним запитанням.

Юнакові не дуже хотілося залишати узбережжя й заглиблюватись у цей безкрайний ліс. Дік Сенд був моряк і на березі почував себе ближче до своєї стихії.

— Містере Гарріс, — спитав він, — навіщо йти сто двадцять миль Атакамською пустелею? Чом не побратися узбережжям? І так і так далеко, то чи не краще спершу дістатися до ближчого порту, байдуже якого — північного чи південного?

— Юний мій друже, — відповів Гарріс, злегка насупивши брови, — хоч як погано я знаю це узбережжя, проте мені здається, що ближче, ніж за триста або чотириста миль, немає жодного порту.

— Це на північ, — урвав Дік Сенд, — а на південь?

— Якщо йти на південь, то доведеться спускатись аж до Чілі. Отже перехід буде такий само довгий. До того, я на вашому місці не став би проминати пампаси Аргентинської республіки. На превеликий жаль, я не зміг би вас туди супроводити.

— А хіба не пропливають повз цей берег кораблі, що курсують між Чілі й Перу? — спитала місіс Уелдон.

— Ні. Вони пропливають набагато далі, у відкритому морі. Адже ви, мабуть, не зустріли жодного?

— Не зустріли, — відповіла місіс Уелдон. — Діку, в тебе є ще запитання до містера Гарріса?

— Тільки одне, місіс Уелдон, — сказав юнак, якому чомусь не хотілося погоджуватись. — Я хочу спитати містера Гарріса, в якому порту, на його думку, ми можемо сісти на судно, що йтиме до Сан-Франціско?

— Мій юний друже, мені важко це сказати, — відповів американець. — Я знаю тільки, що ми знайдемо спосіб доставити вас із асьєнди Сан-Фелісе до Атаками. А вже звідти...

— Тільки не подумайте, містере Гарріс, — урвала його, місіс Уелдон, — що Дік Сенд неохоче пристає на вашу пропозицію!

— Та ні, місіс Уелдон! — вигукнув юнак. — Повірте, я охоче і з вдячністю приймаю запрошення містера Гарріса. Але я жалкую, що ми не викинулись на берег на кілька градусів північніше або південніше. Ми б тепер були неподалік од порту, і нам було б легше вернутись додому; не довелося б зловживати люб'язністю містера Гарріса.

— Не подумайте тільки, що ви мене обтяжуєте, — мовив Гарріс. — Як я вам уже казав, мені дуже рідко випадає нагода зустріти тут своїх краян. Тож я справді залюбки зроблю для вас усе, що зможу.

— Ми приймаємо вашу пропозицію, містере Гарріс, — сказала місіс Уелдон. — Проте я не хочу забирати у вас коня. Я добре ходжу...

— А я ще краще, — відповів Гарріс. — Я звик до тривалих переходів у пампасах, тож якщо загін затримається, то тільки не через мене. Ні, місіс Уелдон, верхи поїдете ви і ваш синок. Зрештою, цілком можливо, що по дорозі ми зустрінемо когось із асьєнди, а що там усі їздять верхи, то вони охоче віддадуть нам своїх коней.

Дік Сенд бачив, що, заперечуючи далі, він тільки завдасть прикrostі місіс Уелдон.

— Коли ми вирушимо, містере Гарріс? — спитав він.

— Сьогодні ж, мій юний друже! — відповів американець. — На початку травня тут починаються дощі, тож до того часу нам треба неодмінно дістатися до асьєнди Сан-Фелісе. Дорога через ліс найкоротша і, мабуть, найбезпечніша. Кочовики-індіанці рідко заходять у ліс; вони воліють грабувати на березі.

— Томе, і ви, мої друзі, — сказав Дік Сенд, звертаючись до негрів, — треба негайно приготуватись до переходу. Відберімо з провіанту те, що найлегше нести, спакуймо й розподілімо поклажу між собою.

— Містере Дік, — сказав Геркулес, — якщо хочете, я сам понесу весь вантаж.

— Ні, славний мій Геркулесе! — заперечив юнак. — Краще поділімо вантаж між

усіма.

— А ви, Геркулесе, мабуть, дужий хлопчина, — зауважив містер Гарріс, оглядаючи негра, неначе того було виставлено на продаж. — На африканських невільничих ринках за вас дорого б заплатили!

— Та вже дали б мою ціну! — засміявшись, відповів Геркулес. — Однак покупцям довелось би добре по-побігати, щоб упіймати мене!

Всі взялися до роботи, щоб вирушити якомога швидше. Зрештою, не було особливо чого й складатися — самі харчі та й то лише стільки, щоб вистачило на дорогу від узбережжя до асьєнди Сан-Фелісе, тобто на десять днів.

— Містере Гарріс, — мовила місіс Уелдон, — перше ніж скористатися з-вашого запрошення, ми б хотіли, щоб ви прийняли наше й побули трохи нашим гостем.

— Охоче приймаю, місіс Уелдон, вельми охоче! — весело відповів Гарріс.

— За кілька хвилин сніданок буде готовий.

— От і гаразд, місіс Уелдон. А я тим часом приведу сюди коня. Хто-хто, а він уже добряче наснідався!

— Ви дозволите провести вас? — спитав Дік Сенд у американця.

— Коли ваша ласка, мій юний друже, — відповів той. — Ходімо, я вам покажу гирло цієї річки.

І вони пішли вдвох.

Місіс Уелдон послала Геркулеса по ентомолога. Кузена Бенедікта мало обходило те, що діялося довкола. Він блукав угорі на узліссі, шукаючи рідкісних комах, але поки що нічого не знаходив.

Геркулесові довелося забрати його звідти силою. Місіс Уелдон сказала кузенові Бенедікту, що вони вирішили йти в глиб країни і що перехід триватиме десять днів.

Кузен Бенедікт відповів, що він готовий вирушити будь-коли, ба навіть ладен перейти всю Південну Америку, аби тільки йому дозволили дорогою шукати комах.

Потім місіс Уелдон і Нен приготували добрий сніданок. Перед дорогою годилося добре попоїсти.

Тим часом Гарріс і Дік Сенд повернули за скелі до гирла річки, а потім пройшли вгору берегом метрів триста. Там стояв прив'язаний до дерева кінь, який радісно заіржав, побачивши свого хазяїна.

Це був чудовий кінь невідомої Дікові Сенду породи. Та маленька вигнута голова, тонка шия, довгий круп виказали б знавцеві арабського скакуна.

— Бачите, мій юний друже, — сказав Гарріс, — який це сильний кінь. На нього можна цілком покластися в дорозі.

Гарріс одв'язав коня, взяв його за вуздечку й повів униз берегом. Дік Сенд ішов слідом, пильно оглядаючи ліс та береги. Проте він не помітив нічого підозрілого. Трохи згодом, наздогнавши американця, юнак звернувся до нього з несподіваним запитанням:

— Містере Гарріс, ви часом не зустрічали вночі португальця на ймення Негору?

— Негору? — здивовано перепитав Гарріс. — А хто він, цей Негору?

— Він був у нас коком на "Пілігримі", — відповів Дік Сенд. — І десь пропав.

— Може, потонув?

— Та ні. Ще вчора ввечері він був із нами, а вночі пішов геть, — мабуть, попрямував угору берегом річки. Ви йшли згори, тому я й питаю вас, чи ви не бачили Негору?

— Ні, я нікого не бачив, — відповів американець. — Якщо ж ваш кок наважився забрести сам у цей ліс, то він ризикує заблудитися. Може, ми його ще наздоженемо дорогою.

— Так... можливо, — пробурмотів юнак.

Коли вони підійшли до грота, сніданок був уже готовий. Снідали тим самим, чим учора вечеряли — консервами й сухарями. Гарріс жадібно допався до їжі.

— Ну, — сказав він, — я бачу — ми не пропадемо з голоду дорогою! Але що буде з отим бідолашним португальцем, про якого говорив мені наш юний друг?..

— А! — мовила місіс Уелдон. — Дік Сенд уже розповів вам, що Негору зник?

— Так, місіс Уелдон, — відповів юнак. — Я хотів дізнатися, чи містер Гарріс не зустрів Негору.

— Ні, я його не зустрів, — сказав Гарріс. — Та не варто думати про цього дезертира; краще займімося останніми приготуваннями. Вирушимо, коли ви забажаєте, місіс Уелдон!

Кожен узяв свою ношу. Геркулес допоміг місіс Уелдон сісти в сідло. А малий Джек з іграшковою рушницею за плечима вмовився попереду неї, і не думаючи подякувати тому, хто віддав йому такого чудового коня.

Джек заявив матері, що сам правитиме "конем цього містера".

Малому дали в руки вуздечку, і він відчув себе справжнім начальником загону.

Розділ XVI

У ДОРОЗІ

Пройшовши кроків триста берегом річки, загін вступив у праліс. Не без страху — хоч і без жодної на те підстави — Дік Сенд поглядав на ці нетрі, що їх нелегкими стежками він і його супутники мандруватимуть протягом десяти днів.

А місіс Уелдон — жінка й мати, яку небезпеки, здавалося, мали б лякати вдвічі дужче, ніж чоловіків, — не почувала ніякої тривоги.

Її спокій ґрунтувався на двох вельми поважних причинах: по-перше, вона знала, що ні тубільці, ані звірі цього району пампасів для них не страшні; по-друге, вона була певна, що з таким провідником, як Гарріс, можна не боятися заблудитись.

Загін на марші витримував заздалегідь установлений порядок. На чолі його йшли Дік Сенд і Гарріс, один — з карабіном, другий — з довгоствольною рушницею.

За ними рухалися Бет і Актеон, озброєні карабінами й ножами.

Далі на коні їхали місіс Уелдон і малий Джек.

За ними посувалися Том і Нен.

В ар'єргарді йшли Остін, озброєний четвертим карабіном, і Геркулес із сокирою за поясом.

Дінго то забігав далеко вперед, то відставав. Як помітив Дік Сенд, пес начебто

шукав сліду. Дінго дуже змінився, відколи потрапив на цей берег після катастрофи "Пілігрима". Собака був збуджений і частенько глухо гарчав, щоправда, скоріше жалібно, ніж погрозливо. Це впадало в око всім, хоч ніхто не міг пояснити, чому Дінго так поводився.

Кузена Бенедікта, як і Дінго, було неможливо примусити йти з усіма. Для цього його треба було б тримати на мотузку. З бляшанкою на ремінці через плече, сіткою в руці й лупою на грудях ентомолог нишпорив довкола загону, забирався в хащі, пірнав у високу траву, не думаючи про звірів чи отруйних змій: він шукав комах.

Спочатку місіс Уелдон турбувалася і разів двадцять гукала його, прохаючи триматися ближче. Але кузен Бенедікт знов і знов зникав.

— Кузене Бенедікт, — врешті сказала вона. — Це вже занадто! Востаннє прошу вас не заходити далеко.

— Дозвольте, кузино, — відповів упертий ентомолог. — А якщо я побачу якусь комаху?

— Якщо ви побачите комаху, — рішуче мовила місіс Уелдон, — то не ловіть її, бо я буду змушена відібрати у вас коробку з колекцією!

— Відібрати мою коробку?! — вигукнув кузен Бенедікт так, ніби у нього збиралися вирвати серце.

— Так, коробку! І сітку! — додала місіс Уелдон.

— І сітку, кузино?! То, може, і окуляри? Ні! Ви не посмієте цього зробити! Не посмієте!

— І окуляри! Я й забула про них... Дякую, кузене Бенедікт, за те, що ви підказали, як я зможу зробити вас сліпим і в такий спосіб змушу поводитись розумно.

Ця потрійна погроза вгомонила неспокійного кузена на якийсь час. Потім він знову став відходити вбік. А що він напевно чинив би так і без коробки та сітки, ба навіть без окулярів, то довелось дати йому волю. Проте Геркулес сказав, що буде наглядати за ним, і це відтоді стало його обов'язком. Місіс Уелдон просила Геркулеса, щоб він поводився з кузенем Бенедіктом так делікатно, як той поводився б, скажімо, з рідкісним лускокрилим, тобто ловив, якщо це потрібно, й обережно повертав на місце.

Після цього на кузена Бенедікта вже не звертали уваги.

Маленький загін, як ми знаємо, був добре озброєний і тримався насторожі, хоч Гарріс запевняв, що тут нема чого боятися неприємних зустрічей, хіба що з індіанцями-кочовиками. Та й тих, мовляв, навряд чи доведеться зустріти.

В усякому разі, вжитих заходів було досить, щоб одлякувати можливих напасників.

Стежки в цьому густому лісі попрокладали скоріше звірі, аніж люди, і йти ними було нелегко. Гарріс гадав, що за дванадцять годин загін пройде не більше п'яти-шести миль.

Погода стояла чудова. Сонце підбивалося до zenіту, посилаючи на землю потоки майже прямовисного проміння. На рівнині спека була б нестерпна, але під цим непроникним зеленим шатром її майже не відчувалося.

Більшість дерев місіс Уелдон та її супутники бачили вперше. Проте знавець

насамперед помітив би, що то цінні породи.

Тут росла баугінія, або "залізне дерево"; молоді, близьке до індійського сандалового дерева, з легкої й міцної деревини якого роблять весла; по його стовбуру рясно стікала запашна камедь. Росла й сумаха — дерево, багате на фарбники. Траплялися й бакаути із стовбурами до дванадцяти футів у діаметрі з породи гваякових, але не такі цінні, як звичайні гваякові дерева.

Дік Сенд просив Гарріса, щоб той називав йому незнайомі дерева.

— А хіба ви ніколи не бували в Південній Америці? — спитав Гарріс.

— Ні, — відповів юнак. — Я вже кілька разів ходив у плавання, але досі мені не випадало побувати на цих берегах. Правду кажучи, я й не зустрічав людей, які б знали Болівію.

— То, може, ви відвідали Колумбію, Чілі або Патагонію?

— Ні.

— А ви, місіс Уелдон, знаєте цю частину континенту? — питав далі Гарріс. — Адже американці — такі безстрашні мандрівники, тож напевно...

— Ні, містере Гарріс, — відповіла місіс Уелдон. — Мій чоловік їздить у справах тільки до Нової Зеландії, тож і мені не випало побувати деінде. Ніхто з нас не знав Болівії.

— Що ж, місіс Уелдон, ви і ваші супутники побачи те дивовижний край, природа якого докорінно відрізняється від Перу, Бразилії й Аргентини. Тутешня флора й фауна просто приголомшують природознавця. Можна сказати, вам пощастило, що ваш корабель розбився саме біля берегів Болівії. І якби можна було радіти цьому випадку...

— Це залежало не від нас, містере Гарріс.

— Звичайно, не від вас, — відказав Гарріс тоном людини, яка не дуже покладається на випадок у життєвих справах.

Оскільки ніхто з маленького загону не бував у цій країні й не знав її див, то Гарріс залюбки називав їм найцікавіші дерева.

Шкода, що кузен Бенедікт, зятятий ентомолог, не був ще й ботаніком! Тут він, досі не знайшовши жодної рідкісної чи нової комахи, зробив би чимало знахідок і прекрасних відкриттів у ботаніці. Скільки було тут дерев і трав, що про їх існування в тропічних лісах Нового Світу вчені й гадки не мали! Кузен Бенедікт напевне уславив би своє ім'я. Але він не любив ботаніки і нічого сінько в ній не тямив. Гірше того: він відчував огиду до квітів: мовляв, деякі квіти ловлять комах своїми пелюстками і висмоктують їх!

Чимдалі частіше траплялися заболочені місця. Під ногами чвакала вода. Земля була густо помережана дрібними струмочками, які, зливаючись, живили притоки маленької річки. Деякі з струмочків були такі широкі та глибокі, що доводилось шукати броду, аби їх перейти.

Низькі багністі береги приток густо вкривала рослина, що її Гарріс назвав папірусом і не помилився назвою.

Мандрівники перейшли заболочені місця, і знов над ними напнулося зелене шатро.

Вузька стежина, як і раніше, звивалася в хащах.

Гарріс показав місіс Уелдон і Дікові Сенду прекрасні ебенові дерева, які відрізняються від звичайних дерев набагато більшими розмірами, а також чорнішою й твердішою деревиною.

Дарма що загін уже одійшов далеченько від моря, на його шляху все ще траплялися цілі мангові гаї. Стовбури цих дерев, вкриті товстим шаром лишайників, здавалися одягнутими в хутро. Мангові дерева дуже тіністі, їх цінують за напрочуд смачні й корисні плоди, і все ж, як розповідав Гарріс, жоден тубілець не наважиться розводити їх. "Хто посадить мангове дерево, той помре!" — таке тут існує повір'я.

Після обіду й короткого перепочинку маленький загін пішов угору горбастим схилом, що був ніби передгір'ям гірського пасма, яке тяглося понад берегом.

Дерева тут росли не так густо, тільки подекуди стояли купами, але йти не стало легше: земля поспіль заросла височенними травами. Мандрівники опинилися ніби в джунглях Східної Індії. Рослини тут буяли не так, як у гирлі річки, але були вищі й густіші, ніж у помірному поясі Старого й Нового Світів. Кругом росли індигоноски⁸². Як сказав Гарріс, індигоноска — найпоширеніша і найживучіша тутешня рослина: досить землеробові занедбати поле — і воно відразу заростає цим бур'яном, який тубільці шанують не більше, ніж європейці будяк або кропиву.

Проте мандрівникам жодного разу не трапилось таке поширене на американському континенті дерево, як каучуконос. Тим часом такі його різновиди, як *Ficus Prinoidea*, *Cistilloa Elastica*, *Cecropia Peltata*, *Collophora utilis*, *Camerania latifolia*, а надто *Syphonia elastica*, майже скрізь ростуть по лісах Південної Америки. А тут, на превеликий подив мандрівників, не було жодного каучуконоса.

Дік Сенд давно пообіцяв показати своєму другові Джеку каучукове дерево. Хлопчик, звісно, був дуже розчарований, коли почув, що з цього дерева добувають тільки каучук: він гадав, що м'ячі, повітряні кулі, ляльки, паяци ростуть просто на його гілках. І Джек почав нарікати.

— Зажди, мій хлопчику, — сказав Гарріс. — Ти ще надивишся на каучукові дерева: довкола асьєнди їх росте безліч.

— А вони справді гумові? — спитав Джек.

— Справді! А тим часом, щоб не так довго чекалося, хочеш з'їсти он ту грушку?

Гарріс зірвав з дерева кілька плодів, на вигляд таких же соковитих, як і персики.

— А ці плоди не отруйні, містере Гарріс? — спитала місіс Уелдон.

— Можете мені повірити, що ні, — відповів американець і вп'явся в один з плодів своїми гарними білими зубами. — Це плід мангового дерева.

Джека не довелося просити двічі, й він наслідував приклад Гарріса. Він заявив, що ці "грушки" дуже смачні, й Гарріс підійшов до мангового дерева, щоб нарвати ще. Манго цього сорту досягають у березні або квітні, а що інші дерева дають стиглі фрукти тільки у вересні, то манго були дуже до речі.

— Дуже смачно! Дуже смачно! — повторював малий Джек, наминаючи манго. — Але мій друг Дік обіцяв показати мені гумове дерево, якщо я добре поводитимусь, і я

хочу бачити гумове дерево!

— Побачиш, скоро побачиш, мій любий Джеку, — заспокоювала його місіс Уелдон.
— Адже містер Гарріс обіцяв тобі.

— Це ще не все, — вів далі Джек, — мій друг Дік обіцяв мені ще щось!

— Що ж іще обіцяв тобі твій друг Дік? — усміхаючись, спитав Гарріс.

— Пташок-мух!

— Побачиш і пташок-мух, мій хлопчику! Тільки не тут, а далі... далі... — відповів Гарріс.

Малий Джек мав право вимагати, щоб йому показали чарівних пташок-мух, тобто колібрі: адже він потрапив до країни, де їх сила-силенна. Індіанці, які так майстерно плетуть з їхнього пір'я прикраси, дали цим чарівним представникам пернатого світу найпоетичніші імена. Вони називають їх "сонячним промінням", "царицями квітів", "небесними квітами", "самоцвітами, що міняться у сяєві дня". Кажуть — і в це можна повірити, — що в індіанців є поетичні імена для кожного із ста п'ятдесяти видів колібрі.

Однак мандрівники поки що не бачили дивовижних пташок-мух, і малому Джекові доводилось вдовольнятися самими тільки Гаррісовими обіцянками. За словами американця, загін одійшов ще не дуже далеко від берега, а колібрі не полюбляють відкритих просторів біля океану. Зате людей вони не бояться, тож у асьєнді Сан-Фелісе цілісінський день тільки й чути їхній крик "тер-тер" та лопотіння крилець, що нагадує хурчання прядки.

— Ой, як мені хочеться бути вже там! — вигукнув малий Джек.

Щоб якнайшвидше дістатися до асьєнди Сан-Фелісе, треба було якомога рідше спинятися в дорозі. І місіс Уелдон та її супутники вирішили робити тільки вкрай необхідні для перепочинку зупинки.

Ліс почав змінюватися. Між деревами чимдалі частіше траплялися широкі галявини. Сонячне проміння пронизувало трав'яний килим, з-під якого рясно прозирали брили рожевуватого та синюватого каменю. Деякі пагорбки густо поросли сасапареллю⁸³. Пробиратись вузькими лісовими стежками було зручніше, і всі шкодували, що вони лишилися позаду.

До заходу сонця маленький загін відійшов од берега на вісім миль. В дорозі не трапилось ніяких пригод, і навіть ніхто дуже не втомився. Щоправда, це був тільки перший день переходу; безперечно, далі передбачались куди важчі етапи.

На відпочинок стали за загальною згодою. Вирішили не розташовуватись табором, а просто переночувати на траві. Одного вартового, якого змінював би інший через кожні дві години, було цілком досить, бо ні тубільців, ані хижих звірів боятися не доводилось.

Стали на ночівлю під величезним манговим деревом. Його розложисте, вкрите густим листям гілля витворювало природний навіс. У разі потреби серед цього гілля можна було й сховатися.

Тільки-но маленький загін спинився під деревом, як із його верховіття долинув оглушливий галас.

Як виявилось, на манговому дереві сиділа ціла зграя сірих папуг — цих балакучих, сварливих, хижих⁸⁴ пернатих. Було б великою помилкою судити про вдачу цих птахів по їхніх родичах, яких тримають у клітках в зоологічних садах Європи.

Папуги зняли такий галас, що Дік Сенд хотів сполохнути їх пострілом з рушниці. Та Гарріс одраяв його від цього, сказавши, що обачніше не виказувати своєї присутності в цьому лісі.

— Чим менше шуму, — мовив він, — тим безпечнішою буде для нас дорога.

Вечерю приготували швидко — нічого не варили. Вона складалася з консервів і сухарів. Із струмочка, що в'юнився в траві, набрали води, яку присмачили кількома краплями рому. А десерт висів у них над головами: з дерева зірвали кілька манго під обурливі крики папуг.

Мандрівники ще не встигли довечеряти, як уже смеркло. Тіні повільно піднімалися від землі до верховіть; на тлі неба вимальовувався кожен листочок. Засвітилися перші зорі, які здавались вогняними квітами на кінцях гілок. З присмерком вітер стих, і жоден листочок не ворухився. Навіть папуги замовкли. Природа засинала, закликаючи до відпочинку все живе.

Приготування до ночівлі були дуже прості.

— Чи не розкласти на ніч багаття? — спитав Дік Сенд американця.

— Навіщо? — відповів Гарріс. — Ночі, на наше щастя, не холодні, а крона цього дерева затримуватиме всі випари. Нам не страшні ні холод, ні волога. Я повторюю, друже мій, те, що вже казав: обачніше буде не виказувати нашої присутності. Отже не треба ні стріляти, ні розкладати багаття без крайньої потреби!

— Я розумію, — озвалась місіс Уелдон, — що нам нема чого боятися індіанців, ба навіть тих бродячих лісовиків, про яких ви мені говорили, містере Гарріс. Але ж в й інші лісовики — на чотирьох ногах. Може, таки треба розкласти вогонь, щоб відлякувати їх?

— Місіс Уелдон, — відповів американець, — це вже завелика честь для тутешніх хижаків! То вони повинні боятися людини дужче, ніж людина їх.

— Ми в лісі, — зауважив малий Джек, — а в лісі завжди живуть звірі!

— Є різні ліси, хлопче, як і різні звірі, — засміявся Гарріс. — Уяви, що ти гуляєш у великому парку. Недарма індіанці кажуть про свою країну: "Es como el Paradiso!" Тобто: "Вона така, як земний рай!"

— А змії тут є? — спитав Джек.

— Ні, моя дитино, — відповіла місіс Уелдон, — змії тут немає, тож можеш спати спокійно.

— А леви? — питав далі Джек.

— Немає й близько! — відказав Гарріс.

— А тигри?

— Спитай-но в своєї мами, чи вона коли-небудь чула про тигрів у Південній Америці.

— Ніколи не чула, — мовила місіс Уелдон.

— Еге ж! — озвався раптом кузен Бенедікт, який випадково чув цю розмову. — Ні левів, ні тигрів у Новому Світі справді немає, зате тут водяться ягуари й кугуари.

— А вони злі? — не вгавав малий Джек.

— Ет! — вигукнув Гарріс. — Індіанець не боїться виходити на двобій з таким хижаком, а нас он скільки! Сам тільки Геркулес може задушити відразу двох ягуарів — кожною рукою одного.

— Дивись, Геркулесе, не засни! — сказав малий Джек. — А коли прийде звір, щоб нас покусати...

— То я його сам покусаю, містере Джек! — рішуче мовив Геркулес, показавши два ряди гарних зубів.

— Ви вартуватимете, Геркулесе, — сказав Дік Сенд, — поки я заступлю вас. А потім чергуватимуть ваші товариші.

— Ні, містере Дік, — заперечив Актеон. — Геркулес, Бет, Остін і я будемо вартувати самі. А ви повинні цієї ночі відпочити.

— Дякую, Актеоне, але ж і я повинен...

— Не сперечайся, Діку! — втрутилась місіс Уелдон. — Сьогодні ти повинен прийняти пропозицію цих славних людей.

— Я також вартуватиму! — заявив малий Джек, у якого вже злипались оченята.

— Вартуватимеш, мій хлопчику, вартуватимеш, — кивнула головою місіс Уелдон, щоб не сперечатися з малим.

— Але якщо в лісі немає ні левів, ні тигрів, — вів далі Джек, — то вовки напевно є!

— Та хіба то вовки? — відповів американець. — То скоріше лисиці або, ще точніше, собаки. Їх називають гуарами.

— А ці гуари кусаються?

— Поки вони зберуться кусатись, Дінго їх усіх проковтне: йому найбільший гуар — на один зуб!

— І все ж, — мовив Джек, солодко позіхаючи, — гуари — це вовки, бо інакше їх би не називали вовками!

Сказавши це, хлопчик спокійно заснув на руках у Нен, яка сиділа, спершися спиною об стовбур мангового дерева. Місіс Уелдон поцілувала сина й, лігши на траву поряд, теж невдовзі склепила стомлені повіки.

Через кілька хвилин Геркулес привів до гурту кузена Бенедікта, який пішов був полювати на світляків кокуйпо, якими тутешні жінки прикрашають волосся. Ці жуки з родини коваликів, що випромінюють синювате світло з двох плям внизу на спинці, дуже поширені в Південній Америці. Кузен Бенедікт сподівався наловити їх удосталь, але Геркулес перешкодив вченому на самому початку: не зважаючи на розпачливі протести кузена Бенедікта, він силою привів його до місця ночівлі. Такий уже був Геркулес: діставши наказ, виконував його по-військовому. Цим він урятував чимало світляків од ув'язнення в бляшанці кузена Бенедікта.

А ще через кілька хвилин усі мандрівники, крім вартового Геркулеса, спали міцним сном.

Розділ XVII

СТО МИЛЬ ЗА ДЕСЯТЬ ДНІВ

Мандрівників або мисливців, що ночують у тропічному лісі, звичайно будить на зорі дивовижний хор.

Яких тільки звуків у ньому не почуєш: і квокання, і рохкання, і крякання, і гавкіт, і вереск, і глузливе бурмотіння.

Так вітають світанок мавпи. У тропічних лісах Нового Світу можна зустріти й маленьку марікіну, й сапажу, й сірих моно, що з їхньої шкіри індіанці виготовляють чохли для рушниць, і мавп-стрибунів та ще чимало інших представників породи мавп.

З усіх оцих чотирируких істот, безперечно, найцікавіші — ревуни. У них видовжена морда й довгий чіпкий хвіст. Коли сходить сонце, найстаріший із зграї заводить поважним голосом монотонну пісню. Це баритон хору. Молоді тенори підхоплюють ранкову симфонію. Як кажуть індіанці, "ревуни проказують свої молитви".

Але того ранку мавпи чомусь не завели пісні, бо їх не було чути, хоча їхній рев звичайно розноситься далеко навкруги. Хтозна-чому, але ні ревуни, ні стрибуні, ані інші мавпи не дали вранці свого звичайного концерту.

Така дивна поведінка мавп анітрохи не порадувала б лісових індіанців. І не тому, що вони люблять слухати цей вид хорового співу, а через те, що вони залюбки полюють на мавп, бо м'ясо цих тварин, а надто копчене, дуже смачне.

Дік Сенд і його супутники, звісно, не мали й гадки про звички ревунів, бо теж були б неабияк здивовані, їх не почувши. Вони попрокидались один за одним. Ніч минула спокійно, і кілька годин відпочинку поновили їхні сили.

Малий Джек прокинувся одним із перших. Насамперед він спитав, чи Геркулес із'їв уночі вовка. Та йому сказали, що жоден вовк не з'являвся, і Геркулес, мовляв, дуже голодний.

Решта мандрівників також зголодніли, тож Нен відразу заходилась готувати сніданок.

Меню було те саме, що й учора ввечері, однак свіже ранкове повітря збудило апетит, і ніхто не перебирав харчами. Треба було набратися сил на цілий день переходу, і весь загін дружно снідав. Можливо, вперше кузен Бенедікт зрозумів, що їда — не байдужий і не безкорисний процес у житті. Він тільки заявив, що "прибув до цієї країни зовсім не для того, щоб гуляти, сунувши руки в кишені". Якщо Геркулес і далі заважатиме йому полювати на кокуйпо та інших комах, то хай нарікає сам на себе! Погроза, здавалось, не дуже злякала велета-негра. І все ж місіс Уелдон, відвівши Геркулеса вбік, сказала йому, що хай собі кузен Бенедікт трохи погасає; не треба тільки губити його з очей. Адже шукати й ловити комах — найбільша втіха для нього...

О сьомій годині ранку маленький загін знову вирушив на схід, додержуючись порядку, встановленого напередодні.

Ішли все так само лісом. Зрозуміло, що на цій незайманій землі, де стільки сонця й вологи, красувалося буйне рослинне царство. Це плоскогір'я розташоване майже в тропічних широтах; улітку сонце тут досягає зеніту, і його проміння падає на землю

майже прямовисно. У ґрунті нагромаджуються величезні запаси тепла, а підґрунтя — завжди вологе. Не дивно, що тут ріс такий пишний ліс.

Однак Дік Сенд не поминув своєю увагою однієї невідповідності. За словами Гарріса, вони перебували в пампі. А слово "пампа" мовою індіанців племені квішна означає "рівнина". Отож якщо Діка не зраджувала пам'ять, пампа — це безводна рівнина, де немає ні дерев, ні каміння, а в дощову пору все густо заростає будяками, які з настанням спеки перетворюються в густі непрохідні чагарі. Зрідка трапляються карликові деревця та колючі кущі. Пампа має вигляд сумної пустелі.

А ця місцевість була зовсім інша і не змінювалася, відколи, мандрівники вирушили в путь. Густий непрохідний ліс простягався аж до обрію. Ні, Дік уявляв собі пампу зовсім не такою! Мабуть, і справді, як казав Гарріс, примхлива природа створила на Атакамському плоскогір'ї своєрідний куточок... Адже Дік нічого про Атакаму не знав, крім того, що це одна з найбільших пустель Південної Америки, яка розкинулася від Тихого океану до підніжжя Анд.

Юнак поставив Гаррісові кілька запитань з цього приводу, сказавши, що його дуже дивує незвичайний вигляд пампасів.

Але американець швидко розвіяв його сумніви. Він докладно розповів про цю частину Болівії. Певно, він чудово знав країну.

— Ви маєте рацію, мій юний друже, — говорив Гарріс. — Справжня пампа дійсно така, як описано в читаних вами книжках; це безводна рівнина, де мандрувати часом бував вкрай важко. Вона трохи нагадує наші північноамериканські савани, тільки савани майже скрізь заболочені. Саме такий вигляд має пампа Ріо-Колорадо, льяноси Оріноко й Венесуели. Але ця місцевість мене дивує. Щоправда, я вперше йду плоскогір'ям навпростець — щоб дістатися до асьєнди. Однак хоч я ще не бував тут, а все ж чув: цей край зовсім не схожий на пампу. Годі шукати справжньої пампи по цей бік Анд — для цього треба перейти через гірський хребет. Пампа займає всю східну частину материка аж до Атлантичного океану.

— То нам доведеться переходити через Анди? — спитав Дік Сенд.

— Ні, мій юний друже, ні, — усміхнувшись, відповів американець. — Я сказав "треба перейти", а не "ми перейдемо". Не турбуйтеся: ми не вийдемо за межі цього плоскогір'я, що його найвищі вершини сягають ста п'ятдесяти футів. Годі й думати переходити через Анди з нашими засобами пересування, і я ніколи не підбив би вас на таку ризиковану подорож.

— Справді, було б краще йти берегом.

— Так, у сто разів краще! Але асьєнда Сан-Фелісе розташована по цей бік Анд. Тож наш перехід ні тепер, ні згодом не буде важким.

— А ви не боїтеся заблудитися в цих лісах? — спитав Дік Сенд.

— Ні, мій юний друже, ні, — відповів Гарріс. — Я усвідомлюю, що цей ліс — мов те безмежне море, ба швидше морське дно, де моряк не зміг би зорієнтуватися. Та я звик мандрувати лісами і вмію знаходити дорогу за розташуванням гілок на деревах, напрямком росту листя, рельєфом і складом ґрунту та ще багатьма дрібними ознаками,

про які ви й гадки не маєте. Будьте певні — я приведу вас і ваших супутників куди треба.

Гарріс говорив спокійно й переконано. Дік Сенд ішов з ним на чолі загону. Вони часто обговорювали такі питання, і ніхто їм не заважав. Коли в юнака й були якісь сумніви, що їх американець не спромігся розвіяти, то він волів до пори до часу не виказувати їх уголос.

П'ять днів подорожі минули без будь-яких особливих пригод. За дванадцять годин переходили вісім-дев'ять миль. Решту часу забирали зупинки на перепочинок, їду та ночівлю. І хоч люди почували себе трохи стомленими, проте всі були здорові. Малому Джекові вже трохи набридла одноманітна подорож. До того ж, не було виконано жодної з даних йому обіцянок. Гумових дерев, пташок-мух хлопчик і досі не бачив. Йому також мали показати найгарніших у світі папуг. Але де вони — яскраво-оранжеві папуги з небесно-блакитними хвостами, які водяться в цих лісах? Де барвисті ара з голими щокми й довжелезними хвостами, які ніколи не сідають на землю? Де всі оті зелені папуги, які живуть у тропіках? Де дрібні барвисті папужки? Де всі оті балакучі птахи, які, за словами індіанців, розмовляють мовами давно вимерлих племен?

Із усіх папуг Джекові показали тільки попелястих жако з червоними хвостами, що ними аж кишіли крони дерев. Та він раніше вже бачив жако. Їх понавозили в усі частини світу. На обох континентах вони дратують людей своєю надокучливою балаканиною. Із усієї родини гладкоязичних папуг жако найлегше навчаються людської мови.

Що ж до кузена Бенедікта — він був незадоволений іще дужче. Правда, йому дозволили відходити вбік од загону. Але він не знайшов жодної комахи, гідної його колекції. Навіть світляки, ніби змовившись, уперто не з'являлися поблизу. Природа, здавалось, знущалась з бідолахи-ентомолога, і він повсякчас був у дуже кепському настрої.

Наступні чотири дні загін так само йшов на північний схід. На 16 квітня подорожні, за їх підрахунками, віддалилися миль на сто від берега. Коли Гарріс не заблудився — а він твердо запевняв, що ні, — то асьєнда Сан-Фелісе миль за двадцять од місця, де стали на ночівлю того вечора. Ще дві доби — і маленький загін матиме надійне, зручне пристановище, де врешті відпочине від нелегкої дороги.

Та дарма, що вони майже перетнули плоскогір'я, — не зустріли в цьому неосяжному лісі жодного тубільця.

Дік Сенд не раз шкодував подумки, що "Пілігрим" розбився на цьому узбережжі. Якби катастрофа трапилась трохи північніше або південніше — місціс Уелдон та її супутники давно б уже дістались до плантації, селища або містечка. Але якщо цю місцевість начебто покинули люди, то останніми днями мандрівники чимраз частіше зустрічали тварин. Часом здалеку долинали жалібне виття. Гарріс сказав, що то лінивець, досить поширений у цих лісових районах.

Того ж таки дня під час зупинки на обід мандрівники почули свист. Місціс Уелдон він здався дивним.

— Що це? — занепокоєно спитала вона, підхоплюючись з місця.

— Змія! — вигукнув Дік Сенд і, схопивши рушницю, заступив собою місіс Уелдон.

Справді, який-небудь плазун міг заповзти в густу траву, що росла навколо. Не було б нічого дивного, якби то був велетенський удав з родини боа, які іноді сягають сорока футів у довжину.

Та Гарріс сказав Дікові Сенду й неграм, які теж були кинулись на допомогу, щоб вони сіли на місце, і заспокоїв місіс Уелдон.

Він пояснив, що це не удав, бо удави не свистять. Це, мовляв, свистять досить сумирні чотириногі.

— Не хвилюйтеся, — провадив він, — і не полохайте тварин.

— Але що це за тварини? — спитав Дік Сенд, який не пропускав нагоди розпитати американця, а той, до речі, розповідав про все вельми охоче, не примушуючи себе просити.

— То антилопи, мій юний друже.

— О! Я так хотів би подивитися на них! — вигукнув малий Джек.

— Це дуже важко, мій хлопчику, — відказав американець. — Дуже важко!

— А чи не можна якось підійти до цих антилоп? — спитав Дік Сенд.

— Не встигнете ви ступити й трьох кроків, — відповів американець, похитавши головою, — як увесь табун кинеться навітки. Тож навіщо клопотатись намарне?

Однак Дік Сенд мав свої підстави цікавитись свистячими антилопами. Він неодмінно хотів їх побачити. Отож, тримаючи в руці рушницю, він поплазував у траві. Тієї ж миті табунець струнких антилоп з маленькими гострими ріжками як вихор помчав геть. Яскраво-руді, вони майнули, мов полум'я, попід деревами. Годі було й думати роздивитися їх.

— А що я вам казав! — мовив Гарріс, коли Дік повернувся на місце.

Ці прудконогі антилопи були не єдиними представниками тваринного світу, що їх помітили того дня. Інших тварин встигли роздивитися трохи краще, й їхня поява викликала суперечку між Гаррісом та його супутниками.

Десять близько четвертої години пополудні маленький загін спинився для короткого перепочинку на лісовій галявині. Раптом кроків за сто від них з гущавини вихопилось кілька височенних тварин, які тут же кинулись навітки.

Цього разу, незважаючи на попередження американця, Дік Сенд приклав до плеча рушницю й вистрелив. Проте Гарріс підбив рушницю, і юнак, хоч і був влучним стрільцем, схибив.

— Не треба стріляти! Не треба стріляти! — вигукнув американець.

— Таж то були жирафи! — крикнув Дік Сенд, пускаючи повз вуха Гаррісові слова.

— Жирафи! — повторив малий Джек, випростуючись на сідлі. — Я теж хочу бачити жирафів! Де вони?

— Жирафи?! — перепитала місіс Уелдон. — Ти помиляєшся, любий Діку. В Південній Америці жирафи не водяться.

— Авжеж, — мовив Гарріс з подивом на обличчі, — в цій країні жирафів нема і

близько.

— Що ж то тоді було? — спитав Дік Сенд.

— Не знаю, що й думати, — відповів Гарріс. — А може, вас обманув зір, і то були просто страуси?

— Страуси?! — в один голос спитали Дік Сенд і місіс Уелдон, здивовано презирнувшись.

— Так, звичайнісінькі страуси.

— Але ж страуси — птахи, отже в них дві ноги.

— Авжеж, — кивнув головою Гарріс, — я саме і помітив, що ці тварини, які так швидко повтікали, двоногі.

— Двоногі? — повторив юнак.

— А мені здалося, що ці тварини чотириногі, — сказала місіс Уелдон.

— Мені також, — озвався старий Том.

Бет, Актеон і Остін теж підтвердили, що тварини чотириногі.

— Страуси на чотирьох ногах! — зайшовся реготом Гарріс. — Оце дивина!

— Тим-то ми й подумали, що то були жирафи, а не страуси, — сказав Дік Сенд.

— Ні, мій юний друже, ні! — твердо мовив Гарріс. — Ви, напевно, погано їх роздивилися. Адже ці тварини миттю повтікали. Зрештою, в таких випадках помиляються і досвідченіші за вас мисливці.

Як послухати американця, то все ніби скидалось на правду. Здалеку високого страуса можна сплутати з жирафом. Дзьоб страуса можна прийняти за морду жирафа; і в того, і в того довга тонка шия, а голова закинута назад. Власне, страус схожий на жирафа, якому бракує задніх ніг. Тож двоногого страуса легко переплутати з чотириногим жирафом, особливо коли вони зненацька з'являються і миттю зникають. Та найвагоміший доказ помилки місіс Уелдон і її супутників — те, що жирафи в Південній Америці не водяться.

— Здається, — мовив Дік Сенд, — страуси теж не водяться в Південній Америці?

— Отут ви помиляєтесь, мій юний друже, — заперечив Гарріс. — Саме в Південній Америці є один з видів страуса — нанду, його ми й бачили.

Гарріс казав правду. Нанду — досить поширений представник родини страусових на південноамериканських рівнинах. Це великий птах, до двох метрів заввишки. В нього прямий дзьоб, пухнасте пір'я, довгі крила з синюватим пір'ям, трипалі ноги з пазурами. М'ясо молодого нанду дуже смачне.

Ці та інші — до речі, точні — дані навів Гарріс, який добре знав життя та звички нанду. Місіс Уелдон і її супутникам довелося визнати, що вони помилилися.

— Можливо, ми ще зустрінемо табуни страусів, — додав Гарріс. — Тоді вже придивляйтеся пильно, щоб не помилятися і не приймати птахів за чотириногих. А головне, "мій юний друже, не забувайте моїх порад — не стріляйте в жодну тварину. В нас поки що немає потреби полювати, щоб прохарчуватися, і я повторюю: не треба виявляти пострілами нашу присутність у лісі.

Дік Сенд мовчав, замислившись. У нього виник новий сумнів.

Другого дня, 17 квітня, загін знову рушив у дорогу. Гарріс запевняв, що не мине й доби, як перед ними гостинно розчиняться двері асьєнди Сан-Фелісе.

— Там, місіс Уелдон, — казав він, — про вас потурбуються, і за кілька днів ви як слід відпочинете. Можливо, ви не знайдете на фермі тієї розкоші, до якої звикли у себе в Сан-Франціско, однак побачите: і в нас житла не позбавлені комфорту. Не такі вже ми й дикуни.

— Містере Гарріс, — відповіла місіс Уелдон, — ми щиро вдячні вам за вашу великодушну допомогу! Час би вже нам дістатись до місця.

— Ви, звичайно, дуже стомилися, місіс Уелдон?

— Що там я! Мій малий Джек виснажується чимраз дужче. Щодня в певну годину його б'є пропасниця.

— Так, це тут буває, — кивнув головою Гарріс. — Хоч клімат цього плоскогір'я й здоровий, проте в березні й квітні люди хворіють на переміжну пропасницю.

— Однак завбачлива природа, — озвався Дік Сенд, — насилаючи хворобу, дає водночас і ліки проти неї.

— Які, мій юний друже? — здивовано спитав Гарріс.

— А хіба тут не ростуть хінні дерева? — і собі спитав Дік Сенд.

— Ба й справді, — згодився Гарріс, — тут батьківщина дерева, що його кора має цінну властивість скидати жар.

— Але мене дивує, — вів далі Дік Сенд, — що ми й досі не бачили жодного хінного дерева!

— Розумієте, мій юний друже, — відказав Гарріс, — хінне дерево не так легко розпізнати. Дарма що воно високе, має широке листя й рожеві духмяні квіти, — його ще треба знайти. Ці дерева майже не ростуть групами; вони здебільшого розкидані поодиноці поміж інших дерев. Індіанці, які збирають хінну кору, пізнають їх тільки по вічнозеленому листю.

— Якщо ви побачите хінне дерево, містере Гарріс, то покажете мені, коли ваша ласка, — попросила місіс Уелдон.

— Неодмінно, місіс Уелдон, але в асьєнді ви знайдете вдосталь сірчанокислового хініну. Це куди кращі ліки, ніж кора хінного дерева⁸⁵.

День минув без пригод. Настав вечір, і на ночівлю спинилися як звичайно. Досі погода була сонячна й суха, але невдовзі слід було чекати. дощу: від землі підіймалися теплі випари, огортаючи ліс густим туманом. От-от мав початися сезон дощів.

На щастя, завтра перед маленьким загonom гостинно розчиняться двері асьєнди. До неї — всього кілька годин ходи.

За підрахунками Гарріса, до асьєнди залишалося щонайбільше шість миль. І все ж на ніч було вжито звичайних застережливих заходів. Том і його товариші мали вартувати по черзі. Дік Сенд не хотів легковажити жодною дрібницею. Він виявляв більшу, ніж будь-коли, обережність. В нього зародилася страшна підозра, однак поки що юнак не хотів нікому про неї говорити.

На ночівлю стали під групою високих дерев. Натомлені, всі швидко поснули. Та

невдовзі їх розбудив голосний крик.

— Що таке? Хто кричить? — спитав Дік Сенд, який першим схопився на ноги.

— Це я... Це я крикнув! — відповів кузен Бенедікт.

— Що з вами? — озвалася місіс Уелдон.

— Мене щось укусило!

— Змія?! — злякано скрикнула місіс Уелдон.

— Ні, ні, не змія, а якась комаха. О, є! Я її впіймав!

— Ну, то роздушіть вашу комаху, — порадив Гарріс, — і дайте нам спати, містере Бенедікт!

— Роздушити комаху? — вигукнув кузен Бенедікт. — Нізащо в світі! Я повинен роздивитися, що воно таке.

— Якийсь москіт, — мовив Гарріс, здвигнувши плечима.

— Ні, ні! Це муха, — відповів кузен Бенедікт. — До того ж страшенно цікава муха!

Дік Сенд засвітив свій кишеньковий ліхтарик і підійшов до кузена Бенедікта.

— О, невже? — вигукнув ентомолог. — Ось довгождана винагорода за всі мої невдачі й розчарування! Нарешті я зробив велике відкриття!

Він не тямив себе від щастя. Очі його переможно сяяли. Він дивився на муху захопленим поглядом і, здавалось, ладен був її розцілувати.

— Що ж це за комаха? — спитала місіс Уелдон.

— Комаха з ряду двокрилих, кузино, та ще й яка чудова! І кузен Бенедікт показав муху, трохи меншу від бджоли, попелястого кольору, з жовтими смужками внизу черевця.

— Вона не отруйна? — спитала місіс Уелдон.

— Ні, кузино, ні — принаймні для людини. Але для тварин — антилоп, буйволів, ба навіть слонів — вона дуже небезпечна. Яка ж бо це чарівна муха!

— Ви нам урешті-решт скажете, містере Бенедікт, що це за муха? — мовив Дік Сенд.

— Ця муха, — відповів ентомолог, — ця знаменита муха, яку я тримаю в руці, називається цеце!⁸⁶ Досі нею пишався тільки один континент. Ще ніколи не знаходили цеце в Америці.

Дік Сенд не наважився спитати кузена Бенедікта, в якій саме частині світу досі знаходили страшну муху цеце.

Незабаром мандрівники знову поснули, і тільки Дік Сенд до ранку не склепив очей.

Розділ XVIII

СТРАШНЕ СЛОВО

Вже час би дістатись до асьєнди Сан-Фелісе. Місіс Уелдон дуже стомилася й не могла подорожувати далі в таких важких умовах. Боляче було дивитися і на малого Джека: його личко то пашіло жаром, то ставало біліше за крейду. Мати страшенно хвилювалася й сама доглядала сина, не довіряючи його навіть старій Нен. Вона не спускала його з рук.

Так, уже давно час би дістатись до асьєнди! Як запевняв американець, саме

надвечір 18 квітня маленький загін нарешті вступить до асьєнди Сан-Фелісе.

Дванадцять днів важкого переходу, дванадцять ночей, проведених просто неба, підірвали сили навіть у такої енергійної жінки, як місіс Уелдон. А тут ще хворий Джек, брак ліків і догляду. Все це довело б до розпачу будь-яку жінку.

Дік Сенд, Нен, Том і його товариші краще витримували всі злигодні. Щоправда, харчі вже кінчалися, однак досі вони їли вдосталь, тож почували себе задовільно.

Гарріс, здавалося, був створений саме для отаких довгих і важких переходів через хащі; втома його не брала. Проте, як помітив Дік Сенд, наближаючись до асьєнди, цей чоловік ставав дедалі більше заклопотаним і мовчазним. А мало б бути навпаки. Принаймні так вважав юнак, який довіряв американцеві менше й менше. Але навіщо Гаррісові їх дурити? Дік Сенд не знаходив відповіді на це запитання, однак чимраз пильніше стежив за їхнім провідником.

Американець, мабуть, відчував Дікові сумніви; можливо, саме недовіра "юного друга" турбувала його.

Вранці 18 квітня загін своїм звичаєм вирушив у дорогу.

Ліс щодалі рідшав, дерева вже не росли непрохідними нетрями, а стояли окремими гайками. Чи не починалася це справжня пампа, про яку говорив Гарріс?

У перші години маршу не сталося нічого такого, що б занепокоїло Діка Сенда. І все ж він звернув увагу на дві обставини. Можливо, вони нічого не значили, однак за умов, в яких перебували мандрівники, не годилося нехтувати жодною дрібницею.

Дінго! Дінго став поводитися дивно.

Досі собака біг, опустивши носа до землі, обнюхуючи траву й кущі, начебто по сліду. Він або мовчав, або жалібно гавкав, ніби виказуючи біль чи жаль. А того дня Дінго наче хто підмінив: він гавкав дзвінко, сердито, навіть часом люто. Так він гавкав на "Пілігримі", коли на палубу виходив Негору.

В Діка Сенда виникла підозра, яку підтвердив старий Том.

— Дивно, містере Дік! — сказав він. — Дінго вже не обнюхує землю, як досі. Він нюхає повітря; шерсть на ньому настовбурчилась. Можна подумати, що він відчув поблизу...

— Негору, еге ж? — доказав Дік Сенд.

Він схопив старого негра за руку й зробив знак, щоб той говорив тихше.

— Так, Негору, містере. Чи він, бува, не йде слідом за нами?

— Мабуть, так воно і є, Томе, — Негору не дуже далеко від нас.

— Але навіщо це йому?

— Або Негору. не знає місцевості й тому не хоче згубити нас з очей, або...

— Або? — схвильовано спитав Том.

— Або ж він її добре знав, і тоді...

— Але звідки Негору може знати цей край? Він ніколи тут не бував!

— Ніколи не бував? — пошепки мовив Дік Сенд. — Це ще хтозна... Адже Дінго поводитьсь так, ніби цей чоловік, якого він ненавидить, десь тут поблизу.

Він урвав мову й покликав собаку; той знехотя підійшов до нього.

— Тю, Дінго, тю! — гукнув Дік. — Негору! Негору!

Дінго у відповідь люто загавкав. Це ім'я вплинуло на нього, як завжди, і він кинувся вперед, ніби Негору й справді ховався десь у чагарях.

Гарріс бачив усю цю сцену. Він підійшов до Діка.

— Що ви сказали Дінго? — спитав він.

— Та нічого такого, містере Гарріс, — мовби жартома відповів Том. — Ми тільки спитали його, чи, бува, немає звісток від одного нашого супутника з "Пілігрима", який десь пропав.

— А-а, — мовив американець, — це ви про того португальця, корабельного кока?

— Еге ж. Дивлячись на Дінго, можна подумати, що Негору недалеко від нас.

— Як би він зайшов аж сюди? — спитав Гарріс. — Скільки мені відомо, він ніколи не бував у Болівії.

— А може, він од нас це приховав, — відповів Том.

— Дивно! Навіщо йому це приховувати? — мовив Гарріс. — Коли хочете, обшукаймо куші. А що, як з бідолахою скоїлося лихо і він потребує допомоги?

— Гадаю, це ні до чого, містере Гарріс, — відповів Дік Сенд. — Якщо Негору сам дістався аж сюди, то сам і вибереться звідси. То, видно, такий, що не пропаде!

— Як хочете, — відповів Гарріс.

— Годі-бо, Дінго, замовкни! — гукнув Дік Сенд, щоб скінчити цю розмову.

Друге спостереження юнака стосувалося Гаррісового коня.

Здавалося, кінь не чує "духу стайні". Він не втягав ніздрями повітря, не поривався бігти вперед, не іржав, одне слово, нічим не виказував того, що відчуває кінець довгої подорожі. Навпаки, кінь здавався зовсім байдужим, ніби до асьєнди, яку він так добре знав, залишалось іще добрих кількасот миль. "Аж ніяк не схоже, що кінь повертається додому", — думав Дік Сенд.

Уранці Гарріс сказав, що асьєнда — всього за шість миль; до п'ятої години пополудні вони напевне пройшли милі чотири.

А кінь так само не чув "духу стайні", й ніщо довкола не показувало на те, що десь поблизу розташована така велика плантація, як асьєнда Сан-Фелісе.

Навіть місіс Уелдон, яка через хворобу сина досі нічого не помічала, звернула увагу на те, що місцевість усе ще безлюдна. Жодного тубільця, жодного робітника з асьєнди, до якої так близько! А може, Гарріс заблудився? Ні! Вона відкинула цю думку. Нова затримка загрожувала життю її Джека...

Гарріс своїм звичаєм ішов попереду. Проте він, здавалось, тепер вдивлявся в глибокий ліс, поглядав праворуч, ліворуч, як людина, не дуже певна себе або своєї дороги.

Місіс Уелдон заплющила очі, щоб не бачити цього. За рівниною з миллю завширшки знову розкинувся ліс, щоправда, не такий густий, як на заході; маленький загін знову вступив під шатро дерев.

О шостій годині вечора вони підійшли до чагарів, крізь які, мабуть, недавно проклав собі шлях гурт великих тварин.

Дік Сенд пильно роздивлявся навколо. Багато вище людського зросту гілля було

пообламуване. Крізь притоптану траву на вологій землі виднілися сліди. Таких слідів не могли залишити ні ягуари, ні кугуари, ані лінивці. А хто поламав на такій висоті гілля?

Тільки слони вичавлюють такі величезні сліди й протоптують таку дорогу в непрохідному чагарнику! Але слони не водяться ні в Південній Америці, ні в Новому Світі взагалі, їх туди ніколи й не завозили... Отже, припущення, що це сліди слонів, — зовсім неймовірне.

У всякому разі, Дік Сенд нікому не звірив своїх думок. Він навіть не став розпитувати американця. Та й чого можна сподіватись від людини, яка сказала на жирафів, що то страуси? Гарріс знов щось би вигадав, а їхнє становище від цього однаково не змінилося б.

Дік Сенд уже склав собі певну думку про Гарріса. Він зрозумів: то зрадник! Юнак чекав тільки нагоди, щоб викрити американця, і все свідчило про те, що така нагода от-от трапиться.

Але яку потаємну мету ставив перед собою Гарріс? Яку долю готував потерпілим з "Пілігрима", що довірилися йому? Дік Сенд і по катастрофі судна вважав себе відповідальним за своїх супутників. Він повинен — більше, ніж будь-коли досі! — зробити все, що від нього залежить, для порятунку людей, викинутих бурею на цей берег. Тільки він може врятувати своїх товаришів по нещастю: цю молоду жінку, її маленького сина, кузена Бенедікта, негрів. На борту "Пілігрима" він діяв як моряк, але що він мав робити тут? Як запобігти страшній небезпеці? А що небезпека близько — він відчував.

Дік Сенд не хотів заплющувати очей на жахливу дійсність. П'ятнадцятирічний капітан "Пілігрима" знов мусив брати на себе обов'язки керівника за цих грізних обставин. Але він не хотів нічого говорити, щоб передчасно не тривожити бідолашну молоду матір; він скаже їй усе тоді, коли настане час діяти.

Дік ішов, як завжди, попереду загону. Раптом він побачив у широкому потічку кілька величезних тварин.

"Гіпопотами! Гіпопотами!" — мало не вихопилося в нього.

Справді, під порослим осокою берегом бовталися в воді гіпопотами. Товсті тулуби на кущих дебелих ніжках, величезні голови з тупими округлими мордами, гладенька коричнева шкура й ікла завбільшки з фут у роззявлених пащах.

Гіпопотами в Америці?!

Загін ішов не спиняючись аж до вечора. Але втома давалася взнаки навіть найсильнішим. Справді, давно вже час дістатися до місця! Або ж знов ночувати в лісі...

Геть захоплена турботами про малого Джека, місіс Уелдон не помічала втоми, але сили її вже вичерпалися, її супутники також знемоглися. Тільки Дік Сенд тримався; усвідомлення свого обов'язку додавало йому снаги.

Надвечір старий Том побачив у траві якусь річ. То був ніж незвичайної форми — з широким кривим лезом та колодкою із слонової кістки, поцяцькованою невигадливою різьбою.

Том підняв ножа і показав його Дікові Сенду. Юнак уважно оглянув знахідку і

передавав американцеві.

— Певно, тубільці недалеко, — мовив він.

— Атож, — відповів Гарріс. — Проте...

— Проте? — повторив Дік, дивлячись просто в вічі Гаррісові.

— Нам давно б уже час дістатися до асьєнди, — нерішуче сказав той, — але я щось не впізнаю місцевості...

— Ви заблудилися?

— Заблудився? Та ні. Асьєнда має бути щонайбільше за три милі звідси. Я вирішив піти навпростець через ліс і, мабуть, трохи взяв убік...

— Можливо, — відповів Дік Сенд.

— Гадаю, буде краще, якщо я один вирушу на розвідку.

— Ні, містере Гарріс! — рішуче відказав Дік. — Нам не треба розлучатись.

— Про мене, але поночі я навряд чи знайду дорогу.

— Станемо на ночівлю. Думаю, місіс Уелдон згодиться переночувати ще одну ніч під деревами, а рано-вранці подамось далі. Дві-три милі — це на годину ходи.

— Про мене, — повторив Гарріс.

Раптом Дінго люто загавкав.

— Назад, Дінго, назад! — закричав Дік Сенд. — Ти добре знаєш, що там нікого немає: адже ми в пустелі.

Отож вирішили востаннє заночувати в лісі. Місіс Уелдон не протестувала. Малий Джек, заснувши по нападі пропасниці, лежав у неї на руках.

Мандрівники почали шукати, де б краще спинитись на ночівлю.

Дік Сенд нагледів кілька дерев, що росли вкупі. Аж тут старий Том, що допомагав йому вибрати місце, спинився і вигукнув:

— Містере Дік! Дивіться! Дивіться!

— Що там таке, Томе? — спитав Дік Сенд спокійним голосом людини, що готова до будь-яких несподіванок.

— Там... там... — белькотав Том. — Під отими деревами... кров! А на землі... відрубані руки...

Дік Сенд кинувся туди, куди показував Том. Повернувшись назад, він сказав:

— Мовчіть, Томе! Нікому ані слова!

На землі справді лежали відрубані руки, а поряд з ними — порваний ланцюг і зламані колодки. На щастя, місіс Уелдон не бачила цього жахливого видовища.

Гарріс стояв збоку. Якби хтось поглянув на нього в ту мить, то був би вражений зміною, що сталася з американцем: його обличчя прибрало вкрай жорстокого виразу.

Дінго спинився перед скривавленими рештками й люто загарчав.

Дікові насилу вдалося відігнати собаку.

Старий Том стояв залякнувши, ніби ноги його вросли в землю. Він дивився на ланцюг та колодки широко розплющеними очима й бурмотів:

— Я вже бачив... бачив... Ці колодки... Ці ланцюги... Коли був малим... Я вже бачив...

У його голові снували неясні спогади раннього дитинства. Він силкувався пригадати... Ось-ось він заговорить...

— Мовчіть, Томе! — сказав Дік Сенд. — Мовчіть заради місіс Уелдон! Мовчіть заради нас усіх!

І мерщій відвів убік старого негра.

Для ночівлі вибрали інше місце і заходилися лаштуватись до сну.

Вечеряли нехотя: втома здолала голод. Усі відчували якусь неясну тривогу, майже страх.

Швидко спадав присмерк, невдовзі настала ніч. Небо вкрили великі грозові хмари. На заході між деревами далеко на обрії спалахували блискавиці. Вітер ущух, жоден листочок не ворухився. Глибока тиша заступила денний шум, і, здавалося, густе, наелектризоване повітря втратило здатність передавати звук.

На варту стали троє: Дік Сенд, Остін і Бет. Вони напружено вдивлялись і вслухалися в непроглядну пітьму, щоб не пропустити жодного обриса, жодного підозрілого шереху. Проте ніщо не порушувало ні тиші, ні мороку.

Том також не спав.

Сидів непорушно, похнюпившись, поринувши в спогади.

Місіс Уелдон колисала на руках свого Джека й думала лише про нього.

Сам тільки кузен Бенедікт спокійнісінько спав, не перейнявшись загальною тривоگوю, бо взагалі не був здатен передчувати щось лихе. Зненацька близько одинадцятої години десь далеко пролунав довгий грізний рик і відразу після нього — пронизливе виття.

Том скочив на ноги і показав на густі хащі, що бовваніли вдалині.

Дік Сенд схопив Тома за руку, але той встиг крикнути:

— Лев! Лев!

Старий негр упізнав рик лева, що його так часто чув у дитинстві.

— Лев! — повторив він.

Діка Сенда мов уразило громом.

Не вагаючись ані миті, він вихопив ніж і прожогом кинувся туди, де спав Гарріс.

Та Гарріса не було.

Зник і його кінь.

Отже, здогади і підозри Діка Сенда справдилися: він і його супутники перебувають зовсім не там, де гадали!

"Пілігрим" розбився не біля берегів Південної Америки!

Острів, за яким Дік Сенд визначав їхнє місцеперебування, — не острів Пасхи, а якийсь інший острів, що лежить на захід до цього континенту, куди вони потрапили, так само, як і острів Пасхи лежить на захід од Америки!

Зіпсований компас показував неправильний напрямок! Гнаний бурею "Пілігрим" далеко відхилився від курсу, поминув мис Горн і з Тихого океану потрапив до Атлантичного!

Дік Сенд тільки дуже приблизно міг визначити швидкість ходу судна, яка до того ж

стала майже вдвічі більша внаслідок сили вітру, який був просто шаленим.

Тим-то на їхньому шляху не траплялися ні каучукові, ані хінні дерева, які ростуть у Південній Америці: цей край — не Атакамська пустеля і не болівійські пампаси!

Звичайно, то жирафи повтікали з галявини, а не страуси! То слони протоптали дорогу в чагарях! То гіпопотами бовтались у потічку біля берега! А муха, яку впіймав на собі кузен Бенедікт, — справді страшна муха цеце, що від її укусів гинуть каравани в'ючних тварин! А в нічній темряві рикав лев! Колодки, ланцюг, ніж незвичайної форми — то все знаряддя работорговців! Відрубані руки — руки чорних невільників...

Португалець Негору й американець Гарріс були в змові!

Яке жахливе відкриття!

Дік Сенд нарешті впевнився в своєму здогаді, і страшні слова вихопились у нього з уст:

— Африка! Екваторіальна Африка! Країна работорговців і невільників!

ЧАСТИНА ДРУГА

Розділ I

РАБОТОРГІВЛЯ

Работоргівля! Всі знають, що означав це слово, якому б не повинно бути місця в людській мові. Цю ганебну торгівлю тривалий час із великим зиском провадили європейські країни, що володіли заокеанськими колоніями. І хоч її давно заборонено, невільниками і досі торгують в широких масштабах у світі, а надто в Центральній Африці. Навіть у середині XIX сторіччя деякі держави, що проголошують себе цивілізованими, відмовлялися підписати акт про заборону работоргівлі

Дехто вважає, що купівлю і продаж людей вже давно припинено. А воно зовсім не так, і про це піде мова в другій частині нашої повісті. Читач дізнається, як у наш час полюють на людей і як це полювання загрожує знелюднити цілий континент. Ми розповімо про те, скільки проливається при цьому крові, як палають пограбовані села і, нарешті, хто має з цього зиск.

Торгівля неграми почалася в XV сторіччі за таких обставин. Вигнані з Іспанії маври перебравися через Гібралтарську протоку на африканське узбережжя. Португальці, що на той час володіли цим узбережжям, люто їх переслідували. Чимало втікачів вони захопили й перевезли до Португалії. Там їх обернули на рабів, і саме вони були перші африканські раби в Західній Європі від початку нашої ери.

Ці бранці належали здебільшого до заможних родин, і родичі запропонували за них щедрий викуп золотом. Але португальці відмовились від викупу, бо самі мали вдосталь іноземного золота. Їм бракувало дешевої робочої сили в нових колоніях, тобто рабів.

Не зумівши викупити полонених родичів, багаті маври запропонували обміняти їх на африканських негрів, яких могли легко добути. Португальці пристали на цю пропозицію, як дуже вигідну. Так було покладено початок работоргівлі в Європі.

Наприкінці XVI сторіччя ця ганебна торгівля поширилась повсюди. Всі держави підтримували работоргівлю, вбачаючи в ній швидкий і певний засіб для колонізації своїх далеких володінь у Новому Світі. Чорні раби могли жити там, де незвиклі до

тропічного клімату європейці гинули б тисячами. Тож на спеціальних суднах стали регулярно перевозити негрів-рабів до американських колоній. Міжнародна торгівля рабами невдовзі призвела до створення на африканському узбережжі великих торгових агентств. "Товар" коштував дуже дешево у себе на батьківщині і давав величезний зиск. Та хоч як були потрібні заокеанські колонії, вони не виправдовували цієї комерції. Шляхетні люди підняли голос протесту і в ім'я гуманності вимагали від європейських урядів закону про скасування работоргівлі.

1751 року аболіціоністський⁸⁷ рух очолили квакери⁸⁸, і саме в Північній Америці, де через сто років почалася війна за відокремлення Півдня від Північноамериканського союзу, однією з причин якої було питання про звільнення негрів. Чотири північні штати — Вірджинія, Коннектикут, Массачусетс і Пенсільванія — прийняли закон про скасування рабства й дали свободу своїм чорним невольникам.

Але кампанія, розпочата квакерами, не обмежилась північними штатами Нового Світу. По той бік Атлантичного океану — а надто у Франції та Англії — посилювався рух проти прихильників рабства, що проходив під гаслом: "Хай краще загинуть колонії, ніж принципи!" І, попри підступи політиків та комерсантів, цей рух могутньою хвилею котився по Європі.

Він дав певні наслідки. 1807 року Англія заборонила работоргівлю в своїх колоніях, а 1814 року її приклад наслідувала Франція. Дві могутні держави уклали відповідну угоду, що її підтвердив Наполеон у період Ста днів⁸⁹.

Проте угода не виконувалась. Судна работорговців і далі курсували морями, раз у раз вивантажуючи в колоніальних портах "чорне дерево".

Треба було вжити інших, більш рішучих заходів, щоб покласти край цій торгівлі. Сполучені Штати 1820 року, Англія 1824 року оголосили работоргівлю піратством і попередили, що з работорговцями поводитимуться, як із піратами. Їх нещадно переслідуватимуть, і їм загрожуватиме смертна кара. Франція невдовзі приєдналась до нового пакту. Але південні штати Америки, іспанські й португальські колонії не підписали його і далі вигідно торгували чорними рабами, дарма що "право огляду" кораблів дістало міжнародне визнання. Цей "огляд" обмежувався перевіркою документів на підозрілих кораблях.

Проте новий закон про скасування работоргівлі не мав зворотної сили. Заборонялось купувати нових рабів, але старі не діставали свободи.

Першою подала приклад Англія. 14 травня 1833 року вона видала закон про звільнення всіх негрів у британських колоніях, і в серпні 1838 року шістьсот сімдесят тисяч чорних невольників дістали свободу.

Через десять років, 1848 року, Французька Республіка звільнила у своїх колоніях двісті шістьдесят тисяч негрів.

1859 року війна, що вибухнула в Сполучених Штатах між федералістами й конфедератами, завершила справу ліквідації рабства негрів, і в усій Північній Америці негри стали вільними.

Так було врешті скасовано рабство в колоніях трьох великих держав. Нині

работоргівля провадиться тільки в іспанських і португальських колоніях та ще на Сході, у турків і арабів. Бразилія не звільнила своїх рабів, але не купує нових, і діти негрів-невільників народжуються там вільними.

Проте в глибині Африки й далі ведуться кровопролитні війни. Тубільні вожді полюють на людей, і часом цілі племена потрапляють у рабство. Каравани невольників ідуть у двох протилежних напрямках: на захід — до португальської колонії Анголи, і на схід — до Мозамбіку. Дуже небагато цих нещасних невольників прибувають живими до місця призначення. Звідси їх везуть на Кубу, на Мадагаскар і в арабські чи турецькі провінції в Азії — Мекку або Маскат.

Патрульні кораблі не можуть перешкодити цій торгівлі, бо дуже важко встановити пильний нагляд за такими довжелезними берегами.

То чи ж справді цей ганебний експорт і досі такий значний?

Так, дуже значний! Щонайменше вісімдесят тисяч невольників потрапляють на узбережжя, і це, мабуть, лише десята частина тубільців, що залишаються живими. Після набігів застаються витолочені поля та попелища селищ; річками вниз плывуть трупи, й дикі звірі стають володарями краю. Лівінгстон після цих кривавих набігів не впізнавав провінцій, в яких був кілька місяців тому. Інші мандрівники — Грант, Спек, Бертон, Камерон, Стенлі — теж твердять, що на цьому плато Центральної Африки повсякчас відбувається варварське полювання на людей.

І в краї Великих Озер, що постачав рабами занзібарський ринок, і в Борну, і в Фецані, й далі на південь, уздовж берегів Ньяси та Замбезі, і на захід, у витоках Заїру, що його перетнув Стенлі, — одне й те саме видовище: руїни, сліди кривавих побоїщ, пустизна. Невже работоргівля в Африці закінчиться тільки тоді, коли буде винищено всю чорну расу? Невже африканських негрів спіткає така сама доля, як тубільців Австралії?⁹⁰

Ні, настане час, коли закриються невольничі ринки в іспанських та португальських колоніях: цивілізовані народи не можуть більше терпіти торгівлі людьми!

Навіть і нині, 1878 року, ми повинні стати свідками визволення всіх рабів, що ними володіють деякі християнські держави. Правда, мусульманські держави ще протягом довгих років будуть підтримувати цю ганебну торгівлю, яка так спустошує африканський континент. Саме сюди тепер вивозять майже всіх африканських невольників — понад сорок тисяч душ щороку.

Ще задовго до єгипетської експедиції⁹¹ негрів Сеннаару продавали тисячами неграм Дарфуру і навпаки. Навіть генерал Бонапарт закупив чималу партію негрів, перетворивши їх на солдатів — щось на зразок мамелюків⁹².

Іде до кінця наше дев'ятнадцяте сторіччя, а торгівля рабами в Африці не зменшилася. Навпаки — вона збільшилася.

Іслам сприяє работоргівлі. Чорні раби в мусульманських провінціях заступили рабів білих. Скрізь — навіть в Єгипті і в Борну — негри правлять за своєрідну валюту. Ними часом платять військовим і чиновникам.

То чи гоже мовчати про те, що деякі представники європейських держав у Африці

ганебно потурають торгівлі людьми? Адже це — неспростовний факт. Патрульні судна крейсують уздовж африканських берегів Атлантичного й Тихого океанів, а в глибині країни, буквально на очах у європейських чиновників, провадиться торгівля людьми, тягнуться каравани невільників, відбуваються криваві облави, під час яких убивають дев'ять негрів, щоб поневолити десятого.

Такі справи в Африці й досі.

Тепер зрозуміло, чому Дік Сенд вигукнув із жахом:

— Африка! Екваторіальна Африка! Країна работорговців і невільників!

І він не помилився: це справді була Африка, де на нього та його супутників чигала страшна небезпека.

Але в яку частину африканського континенту занесла їх незбагненна фатальна випадковість? Мабуть, у західну, а це погіршувало становище. "Пілігрим", певно, розбився біля берегів Анголи, куди приходять каравани рабів із внутрішніх областей Екваторіальної Африки.

Так, вони потрапили саме туди, в край, що його через кілька років ціною неймовірних зусиль перетнули Камерон на півдні, а Стенлі на півночі. На цій неосяжній території, що складається з трьох провінцій — Бенгели, Конго та Анголи, — було досліджено тільки узбережжя. Воно тягнеться від Нурси на півдні й до Заїру на півночі. Два великих міста на узбережжі правлять за порти: Бенгела й Сан-Паулу-ді-Луанда — столиця колонії, що належить Португалії.

Внутрішні області Екваторіальної Африки були майже недосліджені. Мало хто з мандрівників наважувався заходити далеко в глиб материка. Жаркі й вологі області, де лютує пропасниця; дикі тубільці, що з них деякі й досі людоїди; постійні війни між племенами; нарешті, недовіра работорговців до будь-якого чужинця, що намагається проникнути в таємниці їхньої ганебної торгівлі, — ось перешкоди, які постають на шляху мандрівників до Анголи, однієї з найнебезпечніших областей Екваторіальної Африки.

Такі 1816 року піднявся вгору по річці Конго за водоспади Іеллала. Йому вдалося пройти близько двохсот миль. За цей короткий перехід він не міг ґрунтовно вивчити країну. До того ж, експедиція коштувала життя більшості її учасників.

Через тридцять сім років доктор Лівінгстон рушив од мису Доброї Надії до верхів'я Замбезі. Звідти в листопаді 1853 року він перетнув Африку з півдня на північний захід, переплив Кванго — одну з приток Конго — і 31 травня 1854 року прибув до Сан-Паулу-ді-Луанда. Він протоптав першу стежину до невідомої величезної португальської колонії.

Ще через вісімнадцять років двоє сміливих дослідників перетнули Африку зі сходу на захід і, подолавши небачені труднощі, вийшли: один — на південне, другий — на північне узбережжя Анголи.

Першим з них був лейтенант англійського флоту Верней-Ловетт Камерон. 1872 року гадали, що експедиція американця Стенлі, послана на пошуки Лівінгстона в область Великих Озер, потрапила в біду. Лейтенант Камерон запропонував рушити

слідами Стенлі. Пропозицію було прийнято. Камерон вирушив із Занзібара в супроводі доктора Дійона, лейтенанта Сесіля Мерфі та Роберта Моффа, племінника Лівінгстона.

Перейшовши Угого, вони зустріли слуг Лівінгстона, які несли до східного берега тіло дослідника.

Камерон усе ж пішов далі на захід, маючи на меті перейти від одного океанського берега до другого. Перетнувши Уніаніємбе, Угунду, він дістався до Кагуели, де знайшов щоденники Лівінгстона.

Потім Камерон переплив озеро Танганьїку, подолав гори Бамбаре й переправився через річку Луалабу. Він побував у спустошених війнами, знелюднених після набігів работорговців областях Кілембу, Уруа, верхів'ях Ломане, Улуду, Ловале. І врешті, перейшовши безмежні ліси Кванзи, куди Гарріс завів Діка Сенда та його супутників, енергійний лейтенант Камерон побачив хвилі Атлантичного океану біля Сан-Феліппе-ді-Бенгела. Ця мандрівка тривала три роки й чотири місяці; вона коштувала життя двом супутникам Камерона — докторові Дійону і Робертові Моффа.

Незабаром американець Генрі Стенлі заступив англієця Камерона на шляху відкриття. Відомо, що цей сміливий кореспондент американської газети "Нью-Йорк Геральд", який вирушив на пошуки Лівінгстона, знайшов того 30 жовтня 1871 року в Уджиджі на березі озера Танганьїка. Однак, успішно здійснивши свою гуманну місію, Стенлі вирішив повернутися до Африки в інтересах географічної науки. Він поставив собі за мету ґрунтовно вивчити береги Луалаби, що їх уже бачив за своєї першої подорожі. Камерон десь іще мандрував хащами Центральної Африки, коли Стенлі в листопаді 1874 року вирушив з Багамою на східному узбережжі. Через рік і дев'ять місяців, 24 серпня 1876 року, він залишив спустошене епідемією віспи Уджиджі й після сімдесятичотирьохденного переходу добувся до Ньянгве, великого невільничого ринку, де вже до нього побували Лівінгстон і Камерон. Тут він був свідком страшного набігу, що його вчинили загони занзібарського султана на області Марунгу й Маніума.

Саме звідси Стенлі вирішив почати дослідження берегів річки Луалаби й пройти аж до її гирла. Для своєї експедиції він найняв у Ньянгве сто сорок носіїв і спорядив дев'ятнадцять човнів. Насамперед його загонові довелося стати на бій з людоїдами з Огусу. Човни спершу тягли волоком через пороги. За екватором, там, де Луалаба вигинається на північний схід, маленьку флотилію Стенлі атакували п'ятдесят чотири човни з кількома сотнями тубільців. Стенлі відбився від них.

Піднявшись згодом до другого градуса північної широти, Стенлі виявив: Луалаба — не що інше, як верхів'я Заїру, або Конго; пливучи за її течією, можна дістатися до океанського берега. Саме цей шлях він і вибрав. Майже щодня йому доводилось оборонятися від прибережних племен. 3 червня 1877 року при переході через пороги Массаса загинув один з його супутників, Френсіс Покок. А 18 червня бурхлива течія понесла його човен до водоспаду Мбело. Тільки якимсь дивом мандрівникові пощастило врятуватися.

Нарешті 6 серпня Генрі Стенлі прибув до селища Ні-Санда, від якого було чотири дні дороги до океану. Через два дні він дістався до Банза-Мбуко. Тут на нього чекав

провіант, доставлений двома торговцями з Ембоми. В самій Ембомі, цьому маленькому прибережному містечку, Стенлі врешті став на перепочинок. Труднощі й злигодні мандрівки через весь африканський материк передчасно постарили цього тридцятип'ятирічного чоловіка. Зате річку Луалабу було досліджено аж до гирла. Тепер стало відомо, що, крім Нілу — великої північної артерії — та Замбезі — великої східної артерії, — на заході Африки тече ще одна з найбільших у світі рік. Цю ріку, довжиною в чотири тисячі двісті кілометрів, називають у різних частинах її течії Луалабою, Заїром і Конго; вона з'єднує область Великих Озер з Атлантичним океаном.

Камерон і Стенлі пройшли вздовж південного й північного кордонів Анголи. Сама ж область на той час, коли "Пілігрим" розбився біля її берегів, тобто 1873 року, була майже недосліджена. Знали тільки, що це головний західний невольничий ринок з трьома найважливішими центрами работоргівлі — Біе, Кас-санго й Казонде.

Саме в ці нетрі, за сто миль од узбережжя, і завів Гарріс Діка Сенда та його супутників: виснажену втомою й горем молоду жінку, її хворого сина та п'ятьох негрів — ласу здобич для жадібних работорговців.

Так, це Африка, а не Південна Америка, де ні тубільці, ні хижі звірі, ні клімат не загрожували б потерпілим... Це не та благодатна область між Андами й густо заселеним узбережжям, де мандрівник завжди знайде гостинний притулок. Землі Перу й Болівії, куди буря, напевно, прибила б "Пілігрим", якби злочинна рука не змінила його курсу, — далеко за океаном. Звідти потерпілі легко повернулися б додому...

Але це була страшна Ангола, до того ж не та частина узбережжя, куди вряди-годи навідуються португальські колоніальні власті, а глухий її закутень, де під свист нагаїв наглядачів тяглися каравани чорних бранців.

Що знав Дік Сент про цю країну, куди його закинула зрада Негоду? Небагато. Він читав записки місіонерів XVI-XVII сторіч та книжки про подорожі португальських купців із Сан-Паулу-ді-Луанда по Заїру. Читав він і звіт доктора Лівінгстона про мандрівку 1853 року. Цього було досить, щоб нагнати страху на людину, не таку мужню, як Дік Сент. Їхнє становище було справді жахливе.

Розділ II

ГАРРІС І НЕГОРУ

Другого дня, після того як Дік Сент із супутниками спинились на останню ночівлю просто неба, за три милі звідти в лісі зустрілися двоє. Про зустріч вони домовилися заздалегідь.

Це були Гарріс і Негору.

Згодом читач дізнається, яким побитом здибались на узбережжі Анголи португалець, що плив з Нової Зеландії, та американець, що йому в справах работоргівлі часто доводилось об'їздити цю частину Західної Африки.

Гарріс і Негору посідали під величезною смоковницею на березі швидкого потічка, що зміївся між заростями папірису.

Португалець і американець щойно зустрілись, і розмова тільки починалася. Насамперед заговорили про останні події.

— Отже, Гаррісе, — мовив Негору, — тобі не вдалося затягти ще далі в глиб Анголи загін "капітана Сенда", як вони величають цього п'ятнадцятирічного хлопчиська?

— Ні, друже, — відповів Гарріс. — Сам дивуюся, що мені пощастило завести їх за сотню миль од берега! "Мій юний друг" Дік Сэнд чимдалі пильніше приглядався до мене. Його підозри щораз міцнішали, і ще...

— Ще б із сотню миль, Гаррісе, — урвав його Негору, — і ці люди потрапили б до наших рук! Та нічого — вони однаково від нас не втечуть!

— Де вже їм утекти! — сказав Гарріс, здвигнувши плечима. — Проте я ледве встиг чкурнути від цієї компанії. Не раз я читав у очах "мого юного друга" бажання послати мені кулю в живіт. А в мене, знаєш, надто поганий шлунок, щоб перетравлювати оті сливи, які продають у збройних крамницях по дюжині на фунт.

— Еге ж! — кивнув головою Негору. — І я маю за що поквитатися з цим хлопчиськом...

— Тепер ти сплатиш йому борг із лихвою, друже. В перші дні мені легко вдавалося переконати його, що ми йдемо Атакамською пустелею, — адже я раз був там. Та незабаром синочку місіс Уелдон забаглося побачити "гумові дерева" й колібрі, їй самій стало потрібне хінне дерево, а кузен затято дошукувався світляків. Мені, їй-право, вже геть забракло уяви. Після того, як ледве вдалося довести, що вони бачили не жирафів, а страусів, я вже не знав, що брехати далі! Я бачив, що "мій юний друг" чимдалі менше мені вірить. Потім ми натрапили на сліди слонів. Далі, як на лихо, хлопчисько побачив гіпопотамів! Знаєш, Негору, слони й гіпопотами в Америці — це все одно, що чесні люди в бенгельській каторжній тюрмі! Врешті старий негр нагледів під деревом ланцюг і колодки, покинуті якимись збіглими неграми, а на довершення всього невдовзі рикнув лев. Не міг же я запевняти, що то нямчить кицька! Довелося скочити на коня й тікати геть. Іншої ради не було.

— Розумію, — відповів Негору. — І все ж я волів би, щоб вони зайшли бодай іще на сотню миль далі!

— Я зробив усе, що міг, друже. До речі, добре, що ти йшов далеченько від нас. Вони як чули, що то ти. В них є такий собі собачка — Дінго. Здається, він тебе трохи недолюблює. Цікаво, за віщо?

— Досі не було за віщо, але при першій нагоді я почастую його кулею.

— Те саме зробив би Дік Сэнд, якби побачив тебе на близькій відстані від своєї рушниці. "Мій юний друг" — влучний стрілець. І взагалі, якщо казати правду — він славний хлопчина!

— Хай собі буде славний, проте він заплатить мені за свою зухвалість, — відповів Негору, і обличчя його стало невблаганно жорстоким.

— Впізнаю тебе! — мовив Гарріс. — Ти залишився таким, яким був; мандри тебе анітрохи не змінили.

Він замовк на хвилину, а потім озвався знову:

— До речі, Негору, коли я тебе так несподівано зустрів на березі поблизу розбитого судна, біля гирла Лонги, ти встиг тільки показати мені цих людей і попросив завести їх

якогого далі в глиб вигаданої Болівії. Ти нічого не сказав мені про те, що робив останні два роки. А два роки в нашому сповненому випадковостей житті — то чимало, друже! Від того чудового дня, коли старий Алвіш, у якого ми були всього лише скромними агентами, вирядив тебе з Кассанго супроводити караван рабів, я нічого про тебе не чув. Я вже був подумав, що ти мав неприємності з англійським патрульним судном і що тебе повісили.

— Цим мало не скінчилося, Гаррісе.

— Не журися, Негору: колись та повісять.

— Дякую!

— А як би ти хотів? — сказав Гарріс із філософським спокоєм. — Таке вже наше ремесло! Всяк, хто займається работоргівлею на африканському узбережжі, ризикує померти не своєю смертю! Виходить, тебе впіймали?

— Атож.

— Англійці?

— Ні. Португальці.

— До того, як ти здав товар, чи після того?

— Після... — трохи повагавшись, відповів Негору. — Ці португальці стали тепер такі вимогливі та справедливі, аж далі нікуди! Вони, бачте, проти работоргівлі — коли вже добряче нажилися на ній! На мене хтось шепнув; за мною стежили. Ну й узяли...

— І засудили?..

— На довічне ув'язнення в каторжній тюрмі в Сан-Паулу-ді-Луанда.

— Тисяча чортів! Каторжна тюрма! Вельми кепське місце для таких людей, як ми з тобою, що звикли жити на вільному повітрі. Я б уже волів, щоб мене повісили!

— Еге, із шибениці не втечеш, — відповів Негору, — а з тюрми...

— То тобі пощастило втекти?

— Так, Гаррісе. Через два тижні після того, як мене привезли на каторгу, мені вдалося сховатись у трюмі англійського пароплава, що йшов до Нової Зеландії, в Окленд. Ящик з консервами та бочка з водою, між які я заліз, годували й напували мене всю дорогу. Я страшенно мучився. Але на палубу, звісно, не міг виткнути носа, бо мене знов би запхнули в трюм і знов би я терпів ті самі муки, але вже не з власної охоти! А в Окленді мене передали б англійським властям, і ті відтарабанили б мене назад на каторгу або й повісили. Ось чому я волів подорожувати інкогніто⁹³.

— І без квитка! — сміючись вигукнув Гарріс. — Тобі не соромно, чоловіче? Їхати безплатно та ще й на чужих харчах!

— Так, — зітхнув Негору, — до того ж тридцять днів у темному трюмі!

— Ну, та це вже все минуло, Негору. Отже ти поїхав до Нової Зеландії, країни маорійців, і повернувся назад. Як добирався звідти — знов у трюмі?

— Ні, Гаррісе. Знаєш, я бажав тільки одного: повернутись до Анголи й знов узятися за работоргівлю.

— Еге ж, ми любимо своє ремесло... бо звикли до нього.

— Так-от. Півтора року...

Раптом Негору загов. Стиснувши Гаррісову руку, він прислухався.

— Гаррісе, — мовив він пошепки, — там, у заростях папірусу, ніби щось зашелестіло.

— Що там таке? — Гарріс схопив рушницю й приготувався стріляти.

Вони підвелися й якийсь час стояли, озираючись довкола та прислухаючись.

— Нікого немає, — мовив Гарріс трохи згодом. — Потічок наповнився від дощів і шумить трохи дужче. За ці два роки, друже, ти відвик од лісових звуків. Та нічого: незабаром знову звикнеш. Розповідай-но далі про свої пригоди. Я хочу знати все, що було з тобою. А тоді поговоримо про майбутнє.

Негору й Гарріс знов посідали під смоковницею. Португалець став розповідати далі.

— Півтора року я гинів в Окленді. Я зумів непомітно вилізти з трюму й зійти з пароплава. Але без копійки в кишені. Щоб не пропасти, я мусив братися за всяку роботу.

— То невже ти працював як чесна людина, Негору?

— Довелось, Гаррісе.

— Бідолаха!

— Я тільки й чекав нагоди, щоб вибратися звідти, та вона не траплялася. Нарешті в Окленд прийшло китобійне судно "Пілігрим".

— Той самий корабель, що розбився біля берегів Анголи?

— Атож. Місіс Уелдон із сином і кузенем Бенедіктом мали їхати на ньому пасажирами. Я хотів був найнятися на якийсь корабель — адже я колишній моряк, ба навіть служив другим помічником капітана на невільничому судні. Але мені скрізь відмовляли. Я подався до капітана "Пілігрима". Але матроси йому були не потрібні. Та, на щастя, зі шхуни-брига саме втік кок. Той не моряк, хто не вміє куховарити. І я сказав капітанові, що я кок. Іншого кока не було, і мене взяли, а через кілька днів "Пілігрим" покинув береги Нової Зеландії...

— Проте, — урвав Негору Гарріс, — із розповіді "мого юного друга" я зрозумів, що "Пілігрим" не збирався плисти до африканського узбережжя. Яким же побитом він опинився аж тут?

— Дік Сенд, мабуть, досі цього не зрозумів і навряд чи колись зрозуміє, — відповів Негору. — Але тобі, Гаррісе, я розповім усе як було, а ти можеш переповісти це "своєму юному другові", коли схочеш.

— Аякже! — сміючись відповів Гарріс. — Тож розповідай, друже, розповідай!

— "Пілігрим", — почав Негору, — мав іти до Вальпараїсо. Наймаючись на судно, я мав намір дістатися до Чілі. А це вже півдороги від Нової Зеландії до Анголи, і я б. наблизився на кілька тисяч миль до західного узбережжя Африки. Та вийшло так, що через три тижні капітан "Пілігрима" Халл і вся команда загинули, полюючи на кита. На борту залишилося тільки двоє моряків: молодий матрос Дік Сенд і корабельний кок Негору.

— І ти став капітаном корабля?

— У мене спершу промайнула така думка, та я бачив: мені не довіряють. А тут іще

ці п'ятеро дужих негрів, що називали себе вільними людьми! Я однаково не став би господарем на судні. Добре все обміркувавши, я вирішив залишитися тим, ким був доти, — себто коком.

— То судно випадково пригнало до берегів Африки?

— Ні, Гаррісе! В усій цій історії випадковість — тільки те, що ми зустрілися саме на тому місці узбережжя, де розбився "Пілігрим". А зміна курсу судна і його поява біля берегів Анголи — то все моя робота, здійснення мого потаємного задуму! "Твій юний друг" — новачок у навігації: він уміє визначити місцеперебування судна тільки за допомогою компаса і лага. Ну що ж! Однієї чудової ночі я підклав під нактоуз залізяку; стрілка компаса відхилилася, і "Пілігрим", підхоплений бурею, помчав неправильним курсом. А одного чудового дня падав на дно лаг... Дік Сенд ніяк не міг збагнути, чому подорож тривав так довго. А втім, тут би нічого не второпав і досвідчений моряк. Хлопчисько не знав, ба навіть не підозрював, що ми обійшли мис Горн. Але я розгледів його в тумані. А згодом я забрав з-під компаса залізяку, і стрілка знову стала показувати правильний напрямок. "Пілігрим", гнаний страшним ураганом, мчав на північний схід, до Африки, і врешті розбився біля узбережжя Анголи, куди я й прагнув дістатися! — І саме в цей час, — докинув Гарріс, — випадок привів мене на цей берег, мовби навмисне для того, щоб зустрітися з тобою й повести цих славних людей у глиб країни. А вони ж, бідолашні, так вірили, так були певні, що це Південна Америка! Мені "першу легко було видати цю область за Нижню Болівію, на яку вона й справді трохи скидається.

— Атож, вони прийняли Анголу за Болівію. Так само, як Дік Сенд, побачивши острів Трістан-да-Кунья, подумав, що то острів Пасхи.

— Будь-хто на його місці помилився б, Негору.

— Знаю, Гаррісе. Тож я скористався з його помилки. І ось місіс Уелдон та її супутники перебувають за сотню миль від берега, в Екваторіальній Африці, куди я й хотів їх заманути.

— Однак тепер вони знають, куди потрапили.

— Це вже не мав значення! — вигукнув Негору.

— Що ти збираєшся далі робити? — спитав Гарріс.

— Та вже щось зробию! — відказав Негору. — Про це потім, а ти мені спершу розкажи, як поживав наш хазяїн Алвіш? Адже я не бачив його вже понад два роки.

— Ну, старий плутяга počував себе чудово! Він невимовно зрадіє, коли побачить тебе.

— Він і досі гендлює в Біе?

— Ні, ось уже рік, як він перевів свою "фірму" в Казонде.

— А як його справи?

— Чудово, хай йому біс! — вигукнув Гарріс. — Щоправда, торгувати стає чимдалі важче, а надто на цьому узбережжі. Португальські власті з одного боку, англійські сторожові судна з другого, всіляко перешкоджають вивозити рабів. І тільки на півдні Анголи, в районі Мосамедіша, ще можна досить успішно вантажити "чорне дерево".

Саме тепер усі бараки там напхом напхані неграми: от-от прибудуть по них кораблі з іспанських колоній. Про вивезення товару через Бенгелу або Сан-Паулу-ді-Луанда не може бути й мови. З губернатором та чиновниками годі й балакати. Треба перебиратись трохи далі в глиб Африки. Це й збирається зробити старий Алвіш. Він мав намір спорядити караван у бік Ньянгве й Танганьїки, щоб обміняти тканини на слонову кістку і рабів.

Гарні справи і з Верхнім Єгиптом та Мозамбіком, який постачав невольниками Мадагаскар. Проте боюсь, близький уже час, коли работоргівлі настане кінець. Англійці прибирають до рук внутрішню Африку. Сюди лізуть місіонери — навіть вони проти нас! Лівінгстон — хай йому грець! — нещодавно скінчив досліджувати область Великих Озер і, кажуть, збирається вирушити до Анголи. А ще подекують, що якийсь там лейтенант Камерон хоче перетнути весь материк зі сходу на захід. Такий самий намір начебто має і американець Стенлі. Всі ці експедиції неабияк нашкодять нам, Негору. Якби ми добре розуміли наші інтереси, то жоден з оцих непроханих гостей не повернувся б до Європи і не патякав би там про те, що він бачив у Центральній Африці!

Коли б хто почув розмову цих пройдисвітів, то, мабуть, подумав би: це поважні комерсанти, які нарікають на те, що їхні справи погіршали. Хто повірив би, що йдеться не про мішки з кавовими зернами або цукром, а про торгівлю людьми? Ці торговці вже не вбачали різниці між справедливим і несправедливим. У них не було ніякої моралі, а якщо колись і була, то вони її давно втратили, беручи безпосередню участь у торгівлі чорними невольниками.

Негору скінчив свою розповідь. Гарріс радо відзначив подумки, що колишній агент работорговця Алвіша анітрохи не змінився — тобто він і тепер готовий на будь-який злочин. Гарріс не знав тільки, що задумав Негору зробити з пасажирями "Пілігрима". І він спитав:

— Ну, то що ти хочеш з ними зробити?

— Розділю їх на дві групи, — відповів Негору відразу, як людина, що давно мав план. — Частину продам у рабство, а решту...

Португалець не доказав, однак жорстокий вираз його обличчя доволі ясно виказував його думки.

— Кого ж ти продаси? — спитав Гарріс.

— Звісно, негрів, що супроводжують місіс Уелдон. За старого Тома, певно, дадуть не дуже багато, але за решту — четвірку міцних хлопців — можна взяти добрі гроші на ринку в Казонде.

— Чудово, Негору! Четвірка міцних негрів, звиклих до роботи, не схожих на тих тварюк, що їх нам приганяють із внутрішньої Африки! Звичайно, за них можна злупити грубі гроші. Негри, що народилися в Америці, — на ангельському ринку рідкісний товар! Але ти мені так і не сказав, чи не було на "Пілігримі" яких грошей?

— Лише кількасот доларів вдалося прибрати до кишені. На щастя, я маю надію іще на дещо...

— На що ж саме?

— Та є на що! — відрубав Негору: здавалось, він шкодував, що бовкнув зайве.

— Отже, лишається тільки захопити цей цінний товар, — зауважив Гарріс.

— А хіба це так важко? — спитав Негору.

— Та ні, друже. За десять миль звідси, на березі Кванзи, стоїть табором невільничий караван, що його веде араб Ібн-Хаміс. Він чекав мене, щоб потім вирушити до Казонде. Караван супроводять тубільні солдати; їх досить, щоб схопити Діка Сенда і його супутників. Хай-но тільки "мій юний друг" надумав вирушити до Кванзи...

— А якщо не надумав?

— Я певен — він вирушить. Він хлопець розумний, а до того ж і гадки не мав про те, яка там на нього чигав небезпека. Дік Сенд напевно не наважиться вертатись до берега тим шляхом, яким я їх вів. Він знав, що заблудиться в лісі. Тим-то він шукатиме першої-ліпшої річки, що тече до океану, й спробує спуститися вниз за течією на плоту. В нього немає іншої ради. Я знаю "мого юного друга" — він вибере саме цей шлях.

— Можливо... — задумливо сказав Негору. — Не "можливо", а неодмінно! — вигукнув Гарріс. — Усе вийде так, ніби я і "мій юний друг" домовились зустрітись на березі Кванзи.

— Ну, то нам слід негайно вирушати в дорогу! Я знаю Діка Сенда не гірше за тебе. Він не марнуватиме жодної години, тож конче треба його випередити.

— Рушаймо, друже!

Аж тут із заростей папірусу знов почувся шелест.

Негору вкляк на місці, схопивши Гарріса за руку.

Зненацька пролунав хрипкий гавкіт — із заростей вибіг великий собака. Грізно розтуливши пащу, він підскочив до них.

— Дінго! — вигукнув Гарріс.

— Ну, цього разу ти від мене не втечеш! — крикнув Негору.

Він вихопив у Гарріса рушницю, приклад до плеча й вистрелив.

Дінго жалібно завив і зник у густому чагарнику над потічком.

Негору зійшов берегом до води. Де-не-де на стеблинах папірусу виднілися крапельки крові; кривавий слід тягся по прибережній ріні.

— Нарешті я поквитався з цим клятим псом! — вигукнув Негору.

Гарріс мовчки спостерігав, цю сцену.

— Видно, Негору, — мовив він, — собака дуже хотів тебе порвати.

— Авжеж, Гаррісе, але я йому назавжди відбив хіть!

— За що він так тебе ненавидить?

— Та були колись не помирилися...

— Не помирилися?

Негору більше нічого не сказав. Гарріс подумав, що португалець приховав од нього якусь свою давню пригоду, але не став допитуватись.

Трохи згодом обидва вже простували вздовж потічка, прямуючи до Кванзи.

Розділ III

У ДОРОГУ...

Африка! Не Америка — Африка! Це страшне слово ані на мить не йшло з голови Дікові Сенду. Думаючи про події останніх тижнів, юнак марно питав себе, як же вийшло, що "Пілігрим" опинився біля цих небезпечних берегів? Як він обминув мис Горн і перейшов з одного океану в інший? Тільки тепер Дік зрозумів, чому, незважаючи на швидкий хід судна, земля так довго не з'являлася: "Пілігрим" пройшов удвічі більше, щоб дістатися до американського континенту. "Африка! Африка!" — подумки повторював Дік Сенд.

Він вкотре прискіпливо перебирав у пам'яті всі подробиці цього загадкового плавання. Аж ураз йому сяйнуло: компас було зіпсовано зумисне! І запасний компас розбився не випадково, і лаг не потонув, а його потопили...

"На "Пілігримі" залишився тільки один компас, що його покази я не міг перевірити. Якось уночі мене розбудив крик старого Тома. На кормі я застав Негору... Мені сказали, що він упав просто на нактоуз... Мабуть, це він пошкодив компас!"

У голові в Діка Сенда потроху прояснилося. Він майже розгадав таємницю. Тепер він збагнув, якою підозрілою була поведінка Негору. Він відчував руку португальця в низці буцімто випадковостей, що призвели до загибелі "Пілігрима" й поставили під страшну небезпеку його пасажирів.

Але хто він, цей Негору? Моряк? Він завжди це заперечував. Проте тільки досвідчений моряк міг намислити й здійснити мерзенний замір, який привів "Пілігрим" до берегів Африки!

У всякому разі, коли ще й були нез'ясовані деякі обставини минулого, то щодо їхнього теперішнього становища в Діка сумнівів не залишалося. Вони — в Екваторіальній Африці і, напевно, в Анголі — найнебезпечнішій її частині, за сто миль від узбережжя. Їхній провідник Гарріс — зрадник. За дуже простою логікою виходило: американець і португалець зналися віддавна; випадок звів їх на березі; вони зайшли між собою у змову й задумали щось лихе проти потерпілих з "Пілігрима".

Але що ж саме вони задумали? Можна було б припустити: Негору хоче захопити Тома і його товаришів, щоб потім продати їх у рабство. Зрозуміло й те, що португалець, ненавидячи його, Діка, за старі "образи", шукатиме нагоди помститися йому. Однак що мав цей негідник проти місіс Уелдон та її малого Джека? Становище було жахливе. Та Дік Сенд не занепав духом. Він був капітаном на морі, він залишиться капітаном і на суходолі. Він повинен урятувати місіс Уелдон, малого Джека та всіх інших! Доля всіх його супутників — у його руках! І він виконав свій обов'язок до кінця!

Поміркувавши години дві-три над усім цим і зваживши подумки всі шанси на добре і лихе — останнього, на жаль, передбачалося більше! — Дік Сенд підвівся. Він був сповнений рішучості і спокою.

Сонячні промені вже осяяли вершечки дерев. Усі спали, крім Діка Сенда й старого Тома.

Юнак підійшов до Тома.

— Томе, — тихо мовив він, — ви чули рикання лева, ви бачили ланцюги й колодки работорговців. То ви, мабуть, знаєте, що ми в Африці?

— Так, містере Дік, знаю.

— Ось що, Томе: не кажіть про це ні місіс Уелдон, ані вашим товаришам! Не треба нікого лякати.

— Гаразд, містере Дік.

— Томе, — провадив Дік, — ми повинні бути дуже пильними. Ми перебуваємо в ворожій країні. Страшна це країна, страшні й тутешні вороги! А нашим супутникам ми скажемо тільки, що Гарріс нас зрадив, — хай вони будуть насторожі. Хай думають, що нам загрожує напад тубільців. Цього досить.

— Мої товариші — віддані й хоробрі люди, містере Дік.

— Знаю. Знаю й те, що можу покласти на ваш здоровий глузд і життєвий досвід. Ви мені допоможете, Томе?

— Завжди й у всьому, містере Дік!

Дік Сенд звів старому Томові свій план. Отже, з Гарріса завчасу зірвано маску. Його викриття допомогли знайдені під деревом ланцюги та колодки, покинуті втікачами-невільниками, і несподіваний лев'ячий рик у хащах. Американець зрозумів це і втік, мабуть, трохи не довівши загін до місця, де на нього мали напасти. Негору йшов назирці за мандрівниками, бо тільки про його присутність могла свідчити поведінка Дінго. Португалець, певно, вже зустрівся з американцем, і вони розмірковують, як діяти далі. Таким чином, у ближчі години небезпека мандрівникам не загрожує. Цей час треба використати для порятунку. План Діка полягав у тому, щоб якомога швидше повернутися на узбережжя. Потім рушити берегом океану — байдуже, на північ чи на південь, — добутись до першого-ліпшого португальського поселення, а там уже чекати якоїсь нагоди повернутися на батьківщину.

Але як дістатися до узбережжя — тією самою дорогою? Як і передбачав Гарріс, Дік Сенд одкинув цю можливість.

Справді, було б дуже необачно знов вирушати в цю важку подорож крізь лісові хащі тільки для того, що повернутись туди, звідки вони прийшли. До того ж, Негору та його спільники, безперечно, підуть слідом за ними.

Є інший шлях — коротший і безпечніший — водний. Треба поплисти річкою за її течією на плоту. Негору загубить їхній слід. На них не нападуть хижі звірі. На міцному плоту, добре озброєні, Дік Сенд і його супутники дали б належну відсіч і тубільцям, якби ті на них напали. А для вкрай виснаженої місіс Уелдон та її хворого сина подорож річкою була б найзручніша.

Звичайно, якби вирішили йти лісом, можна б сплести з гілок ноші; не забракло б і носіїв. Але тоді руки двох негрів будуть зайняті ношами, а це теж необачно: адже всі його товариші повинні бути готовими до оборони в разі несподіваного нападу.

До того ж, пливучи вниз за течією річки, Дік Сенд почував би себе в своїй стихії!

Отже перш за все треба розвідати, чи нема де поблизу річки. Дік Сенд гадав, що є, і ось чому.

Річка, що впадала в Атлантичний океан поблизу місця катастрофи "Пілігрима", не могла текти ні з півночі, ані зі сходу — з обох боків обрїй замикали гори. Тож річка або

витікала з гір, або ж, течучи звідкись-інде, круто повертала на південь біля передгір'я. Мандрівники неодмінно мають знайти неподалік цю річку чи принаймні одну з її приток, досить повноводну, щоб нести пліт. У всякому разі, водний шлях, якийсь потік — десь недалеко.

І справді, протягом останніх миль переходу рельєф помітно змінився. Схили стали пологішими, ґрунт — вологішим. Де-не-де зміїлися струмочки, вказуючи на те, що підґрунтя щедро насичене водою. В останній день загін простував понад таким струмком з іржавою водою й брудно-рудими берегами. Відшукати його буде неважко. Звісно, годі й думати, щоб плисти на плоту вузьким звивистим руслом цього струмка. Але вони подадуться вздовж його берега і дістануться річки чи бодай ширшої й більш підходящої для плоту притоки.

Такий простий план склав Дік Сенд, порадившись із старим Томом.

Настав день, і один за одним попрокидалися їхні супутники. Місіс Уелдон передала на руки Нен малого Джека, який іще спав. На жовто-бліде личко хлопчика боляче було дивитися.

Місіс Уелдон підійшла до Діка Сенда.

— Діку, — спитала вона, озираючись довкола, — де це Гарріс? Я його не бачу.

Юнак не хотів казати своїм супутникам про те, що вони не в Болівії, а в Африці. Проте приховувати зраду американця він не мав наміру. Тож він не вагаючись сказав:

— Гарріса більше тут немає.

— Він, мабуть, поїхав уперед?

— Він утік, місіс Уелдон. Гарріс — зрадник. Він змовився з Негору й завів нас аж сюди.

— З якою метою?

— Не знаю. Знаю тільки, що нам треба негайно повернутись на узбережжя.

— Гарріс — зрадник! — повторила місіс Уелдон. — Я це передчувала! І ти гадаєш, Діку, що він діє в змові з Негору?

— Так, місіс Уелдон. Португалець увесь час ішов слідом за нами. Певно, випадок звів цих двох пройдисвітів і...

— Сподіваюсь, що вони не розстануться доти, доки я з ними не здибаюся! — озвався Геркулес. — Я розіб'ю голову одного об голову другого! — докинув він, потрясаючи своїми кулачиськами.

— Що буде з моїм Джеком? — вигукнула місіс Уелдон. — Я ж так сподівалася, що ми от-от дістанемось до асьєнди Сан-Фелісе!

— Джек одужає, коли ми підійдемо ближче до узбережжя, — сказав старий Том. — Там здоровіше повітря.

— А ти певен, Діку, — знов озвалася місіс Уелдон, — що Гарріс нас зрадив?

— Так, місіс Уелдон, — коротко відповів юнак, не бажаючи розводитись на цю тему. І, пильно подивившись на старого негра, додав: — Цієї ночі Том і я розкрили його зраду. Якби він завчасу не втік на своєму коні, я б його вбив!

— То, виходить, асьєнда?..

— Немає тут ні асьєнди, ні села, ні поселення! — відказав Дік Сенд. — Місіс Уелдон, я повторюю: нам треба чимшвидше повернутись на узбережжя.

— Тією самою дорогою, Діку?

— Ні, місіс Уелдон. Ми попливемо річкою на плоту до океану. Цей шлях не такий виснажливий, до того ж безпечніший. Ми ще пройдемо кілька миль пішки, і я не сумніваюсь...

— Я зовсім не стомилася, Діку! — відповіла місіс Уелдон, бадьоро усміхаючись. — Я можу йти пішки. І понесу Джека...

— А ми нащо? — озвався Бет. — Ми понесемо вас обох.

— Так, так! — підхопив Остін. — Зробимо з гілок ноші, намоєтимо листя...

— Дякую, друзі мої. Однак я волію йти пішки. Ну, то рушаймо!

— Рушаймо! — повторив Дік Сенд.

— Давайте мені Джека, — сказав Геркулес, беручи хлопчика з рук Нен. — Я враз стомлююсь, коли мені нема чого нести.

І велет так ніжно взяв малого на свої дужі руки, що той навіть не прокинувся.

Перевірили й наготували зброю. Рештки провіанту склали в мішок. Актеон завдав його собі на плечі: ото ж у його товаришів звільнилися руки.

Кузен Бенедікт, чиї довгі ноги не знали втоми і були мовби сталеві, першим приготувався до походу. Йому було геть байдуже до Гарріса, а надто тепер, коли його спіткало найстрашніше, яке тільки могло з ним трапитись, лихо.

Кузен Бенедікт загубив окуляри й лупу!

На щастя, Бет знайшов обидві дорогоцінні речі у високій траві поблизу місця ночівлі, однак за порадою Діка Сенда не сказав про це кузену Бенедікту. Юнак сподівався, що тепер ця велика дитина буде поводитись слухняно: адже кузен Бенедікт не бачив, як ото кажуть, далі свого носа.

Ентомолога поставили між Актеоном і Остіном, суворо наказавши ані на крок не відходити від них. Прибитий лихом кузен Бенедікт покійно плентався за своїми супутниками, як той сліпий за поводитирем. Маленький загін не пройшов і п'ятдесяти кроків, як старий Том раптом спинився.

— А де ж це Дінго? — спитав він.

— Справді, Дінго ніде не видно, — сказав Геркулес і він став кликати собаку своїм гучним голосом. Але не почув у відповідь хрипкого гавкоту.

Дік Сенд нахмурився. Шкода, що пропав Дінго: він завжди попереджав загін про близьку небезпеку.

— А Дінго, бува, не побіг за Гаррісом? — спитав Том.

— За Гаррісом? Та ні... — відповів Дік Сенд. — Проте він міг натрапити на слід Негору. Адже він чув португальця, коли той ішов назирці за нами.

— Цей клятий кок уб'є Дінго! — вигукнув Геркулес.

— Якщо Дінго спершу його не задушить, — відказав Бет.

— Цілком можливо, — погодився Дік. — Проте ми не можемо гаяти часу, чекаючи, доки Дінго повернеться. Якщо він живий, то розшукає нас. Тож уперед!

Стояла парка спека. Від самого ранку обрій заснували хмари. Насувалася гроза с блискавками і громом. На щастя, в лісі, хоч уже й не такому густому, було прохолодно. Ліс чимдалі рідшав. Час від часу високі дерева розступалися перед широкими галявинами, порослими високою, цупкою травою. Подекуди в траві лежали велетенські стовбури дерев, сухі, скам'янілі — певна ознака кам'яновугільних формацій, що часто зустрічаються на африканському континенті. На зеленому килимі рожевіли якісь лози, цвіли червоні орхідеї, синій та жовтий імбір, бліді лобелії. Над квітами роїлися хмари комах.

Хоч непрохідні хащі вже зникли, породи дерев вражали ще більшим розмаїттям. Росли тут масличні пальми, що з них добувають цінну олію, кущі бавовника до двох метрів заввишки. З цього бавовника добувають довге шовковисте волокно, майже таке, як фернамбукське⁹⁴. З проточених комахами дірочок у корі деяких дерев сочилася запашна смола копал, скапуючи додолю, де її потім збирали тубільці. Скрізь росли лимонні дерева, дикі гранатники і десятки інших деревовидних рослин. В повітрі витав тонкий аромат ванілі, хоч годі було визначити, яка саме рослина так гарно пахне.

Всі дерева й кущі буяли соковитою зеленню, дарма що була засушлива пора року і грози тільки зрідка зрошували цю родючу землю.

Був саме час пропасниць. Але Лівінгстон, який спостерігав за перебігом цієї недуги у хворих, помітив, що вони швидко одужують, коли покидають ті місця, де захворіли. Дік Сенд це знав і сподівався, що малий Джек оклигав. Він так і сказав місіс Уелдон. І справді, хлопчик спокійно спав на руках у Геркулеса.

Загін просувався вперед обережно і швидко. На землі тут і там виднілися свіжі сліди людей або тварин. Де трава була притоптана, а гілки дерев та кущів обламані, йшли швидше. Але здебільшого загін сам усував з дороги численні перешкоди, і це, на превелику досаду Діка Сенда, неабияк затримувало перехід. Перед ними щоразу поставали обсновані ліанами дерева, наче щогли зі сплутаним такелажем. Вигнуті гілки кущів скидалися на дамаські шаблі, втикані довжелезними шпильками. Долі стелилися зміюваті ліани п'ятдесят-шістдесят футів завдовжки, які кололи мандрівників гострими колючками.

Негри прорубували дорогу сокирами, та ліанам не видно було кінця-краю: вони росли скрізь, обплутували дерева від прикорнів аж до вершечків, звідки звисали довгими гірляндами.

Тваринне царство цього краю було не менш своєрідне, ніж рослинне. Над могутнім зеленим шатром літали птахи. Їх була сила-силенна. Люди, що намагалися пройти якомога тихше й швидше, звичайно, не стріляли в них. Тут були великі табуни цесарок та інших курячих, які не підпускають людей близько; був і отой птах, якого за його крик північні американці прозвали "жалібною сплюшкою"⁹⁵. Дік Сенд і Том могли подумати, що справді потрапили в якусь частину Нового Світу. Та ба, вони тепер добре знали, де вони є!

Досі хижі звірі, такі небезпечні в Африці, не наближалися до маленького загону.

Мандрівники ще раз бачили жирафів, що їх Гаррісові — якби він ішов з ними — вже

б ніяк не вдалося видати за страусів. Ці прудконогі тварини вмиль повтікали, налякані появою людей. А вдалині на обрії часом здіймалась до неба густа хмара пилюки: то стадо буйволів мчало з тупотом, подібним до гуркотіння валки навантажених возів.

Зо дві милі Дік Сенд вів свій загін берегом струмка, сподіваючись вийти до річки. Йому кортіло пуститися в плавбу вниз за швидкою течією, яка мала домчати його і супутників до узбережжя. Юнак гадав, що труднощів і небезпек на річці буде куди менше.

До обіду загін пройшов близько трьох миль без жодної неприємної зустрічі. Ні Гарріса, ні Негору ніде не було видно. Дінго так само не з'являвся.

Час було зупинитися на перепочинок. Стали в бамбуковому гайку, де загін міг сховатися від сторонніх очей.

Говорили мало. Місіс Уелдон знов узяла сина на руки. Вона не зводила з нього очей. Їсти вона не могла.

— Вам неодмінно треба попоїсти, місіс Уелдон, — повторював Дік Сенд. — Що з вами буде, коли ви геть охлянете? Ну-бо їжте, їжте! Незабаром ми знов рушимо в дорогу, знайдемо річку й попливемо до узбережжя.

Місіс Уелдон дивилася Дікові Сенду просто в вічі, коли він це говорив. В юнакових очах світилася несхитна воля й мужність. Дивлячись на нього і на п'ятьох негрів, таких стійких та відданих, місіс Уелдон відчула, що не час іще впадати з розпач. Та й чого вона мав втрачати надію? Хіба вона не на гостинній американській землі? Гаррісова зрада, на її думку, не могла мати для них яких-небудь тяжких наслідків.

Дік Сенд здогадувався, про що думала місіс Уелдон, і ледве витримував її погляд.

Розділ IV

ВАЖКИМИ ДОРОГАМИ АНГОЛИ

Малий Джек прокинувся і обійняв матір рученятами за шию. Його очі були ясні. Пропасниця не поверталася.

— Тобі краще, мій любий? — спитала місіс Уелдон, пригортаючи сина до серця.

— Так, мамо, — відповів Джек. — Але я хочу пити.

Мати дала хлопчикові свіжої води, і він з насолодою випив кілька ковтків.

— А де мій друг Дік? — спитав він.

— Я тут, Джеку, — озвався Дік Сенд і взяв хлопчика за руку.

— А мій друг Геркулес?

— Тут Геркулес, містере Джек, — велет усміхнувся до малого.

— А конячка? — допитувався далі Джек.

— Конячка? Втекла, містере Джек, — сказав Геркулес. — Тепер я буду твоєю конячкою і ти будеш на мені їздити. Хіба я тебе погано катав?

— Та ні, — відповів хлопчик. — Тільки як я правитиму, коли в тебе немає вуздечки?

— То байдуже! Ти мене загнуждай, — сказав Геркулес, широко розтуляючи рота, — і смикай скільки хочеш.

— Ні, я тягтиму легенько.

— Чого там — добре тягни! В мене рот міцний.

— А де ж ферма містера Гарріса?

— Незабаром ми до неї дістанемось, Джеку, — відповіла місіс Уелдон. — Уже скоро...

— Чи не час нам рушати в дорогу? — перебив Дік Сенд, щоб урвати цю розмову.

— Так, Діку, час!

Всі швидко зібралися й рушили, дотримуючись установленого порядку. Щоб не віддалятися від потічка, доводилось пробиратися крізь хащі. Колись тут були стежки, але тепер вони майже зникли — позаростали цупкою травою й ліанами. Цілу милю мандрівники мусили прорубувати зарості — це забрало аж три години. Негри безперестанку махали сокирами. Геркулес, передавши малого Джека Нен, теж узявся до діла, та ще й як узявся! Він завзято орудував сокирою, залишаючи за собою просіку, ніби випалену вогнем.

На щастя, ця стомлива робота незабаром скінчилася. Подолавши милю, мандрівники побачили перед собою широку дорогу, яка навкоси підходила до потічка й далі йшла понад берегом. Цю дорогу проторували слони. Видно, сотні слонів часто ходили сюдою на водопій. Ноги цих гігантських товстошкірих позалишали в вологій землі чималі ями.

Однак невдовзі з'ясувалося, що тут ходили не тільки слони. Люди теж не раз простували цією дорогою, але не з доброї волі, а під ударами нагаїв, як худоба, що її женуть до різниці. Подекуди на землі лежали кістки й цілі людські скелети, обгризеш хижими звірами. Деякі скелети були закуті в ланцюги.

У Центральній Африці в ще немало доріг, усіяних людськими кістками. Сотні миль проходять каравани невільників, і тисячі нещасних рабів падають мертвими під нагаями наглядачів, від голоду, нелюдської втоми та хвороб. А скільки рабів убивають наглядачі, коли став обмаль харчів! Коли рабів немає чим годувати, їх розстрілюють із рушниць, рубають шаблями, ріжуть ножами... Такі криваві побоїща — тут не дивина!

Отже, цією дорогою ходили невільничі каравани. Вже цілу милю мало не на кожному кроці Дік Сенд і його супутники натрапляли на людські кістки. Мандрівники полохали великих дрімлюг; птахи важко злітали в повітря й ширяли в них над головами.

Місіс Уелдон дивилася на все те, але, здавалось, нічого не бачила. Дік Сенд здригався на думку, що вона от-от почне розпитувати його. Він сподівався довести її та всіх своїх супутників до океанського узбережжя, не признавшись, що Гарріс заманув їх у хащі Екваторіальної Африки. На щастя, місіс Уелдон ніби не усвідомлювала того, що бачили її очі. Вона знов узяла на руки сина; сонний Джек поглинув усю її увагу. Нен ішла поруч з місіс Уелдон, але вони не питали в юнака того, чого він так боявся.

Старий Том ішов, похнюпившись. Він надто добре знав, чому ця дорога всіяна людськими кістками.

Томові товариші вражено роздивлялися навколо. Їм здавалось, ніби вони йдуть через нескінченний цвинтар, де могили повивертав страшний землетрус. Але й вони ні про що не питали Діка.

Тим часом потічок чимдалі ширшав і глибшав, а вода в ньому текла вже не так бурхливо. Дік Сенд сподівався: невдовзі або сам потічок стане придатним до плавання, або приведе їх до якоїсь річки, що впадав в Атлантичний океан. Тому він не вагаючись збочив з "дороги слонів", коли вона одійшла від потічка.

І знов маленькому загоніві довелося пробиратись крізь густі зарості Майже кожен крок треба було прорубувати сокирою. Але цей ліс був не такий високий та густий і зовсім не схожий на той, що прилягав до узбережжя. Над хащами з кущів і трав тільки де-не-де височіли дерева та бамбук. Трави тут росли такі високі, що навіть Геркулес поринав у них з головою. Про те, що тут ідуть люди, можна було здогадатися тільки з того, як погойдувались вершечки довжелезних стеблин.

Десь на третю годину пополудні краєвид різко змінився. Ліс скінчився, й перед мандрівниками розкинулась безмежна рівнина, яку, певно, геть затоплювало водою в час дощів. Болотисту землю вкривав, мов килим, густий мох, над яким похитувались прегарні папоротники. Зрідка траплялись і круті горби; на їхніх схилах виднівся червоний залізняк.

Дік Сенд дуже вчасно пригадав, що Лівінгстон описував у своїх книгах такі болотисті рівнини. Відважний учений разів кілька провалювався в драговину.

— Будьте обережні, друзі! — сказав Дік Сенд, стаючи на чолі загону. — Мацайте ногою землю, перш ніж ступити!

— Дивно! — вигукнув Том. — Можна подумати, що цю землю недавно намочила злива, тимчасом як дощу не було хтозна-відколи.

— Однак, — зауважив Бет, — скоро буде гроза.

— Тим паче нам треба поквипитись, — мовив Дік Сенд, — щоб перейти болото до грози. Геркулесе, візьміть на руки Джека! Бете і Остіне, допомагайте місіс Уелдон! А ви, містере Бенедікт... Стривайте, що ви робите, містере Бенедікт?

— Я провалююсь, — просто відповів кузен Бенедікт.

І справді, ентомолог пішов під землю так швидко, ніби шугнув у люк, що зненацька відкрився під його ногами. Бідолаха провалився по пояс. Його відразу витягли на сухе. Він весь був у липкій багнюці, але дуже радів з того, що його дорогоцінна бляшанка з колекцією ціла й неушкоджена. Дік Сенд попросив Актеона, щоб він ішов поруч з підсліпуватим кузенем Бенедіктом і пильнував, щоб той знов не провалився в ковбаню.

Кузен Бенедікт невдало вибрав яму. Коли його витягли, на поверхні багнюки піднялася сила-силенна бульбашок, що поширювали задушливий сморід. Лівінгстон не раз провалювався в отаке болото по груди. Він порівнював цю чорну дірчасту землю, яка при кожному кроці бризкав цівками води, з велетенською губкою. Такі болотисті землі дуже небезпечні для мандрівників. Дік Сенд і його супутники пройшли з півмилі. В одному місці місіс Уелдон загрузла в трясовину по коліна. Тоді Геркулес, Бет і Актеон зв'язали з бамбука ноші й умовили місіс Уелдон сісти на них. Вона взяла на руки малого Джека, і загін рушив далі, намагаючись чимшвидше проминути кляте болото.

Йти було дуже важко. Актеон підтримував кузена. Бенедікта.

Том помагав іти старій Нен, яка без його допомоги давно б уже була загрузла. Троє

інших негрів несли коші. Дік Сенд прямував попереду, вибираючи дорогу. Найкраще було йти краєм болота, порослим густою цупкою травою, але й тут нога часто грузла в трясовині.

Врешті близько п'ятої години болото було пройдено. Почався глинястий ґрунт, однак під ним вгадувалося болотисте підґрунтя. Мабуть, рівнина лежала нижче рівня сусідніх річок, води яких насичували дірчасту землю.

Стояла задушлива спека. Вона була б і геть нестерпна, якби між землею й пекучим сонцем не лежав заслін із темних грозових хмар. На обрії спалахували блискавки і глухо гуркотів грім. Ось-ось уперіщить дощ.

Грози в Африці страшні: дощ як з відра, ураганний вітер, що вивертає найміцніші дерева, безперестанні блискавки. Дік Сенд знав це і дуже стурбувався. Не ночувати ж їм просто неба! До того ж, рівнину неодмінно затопить, а спереду, скільки сягає око, — жодного, бодай маленького, горбика, де б можна знайти пристановище.

Та й де шукати пристановища в цій пустельній і голій низині, в якій немає ні дерева, ні кущика? Навіть під землею не сховаєшся: за два фути від поверхні — знов вода.

Раптом Дік Сенд помітив ген на півночі невисокі горби. Вони ніби утворювали стіну до цієї улоговини. На тлі яснішої смуги неба між обрієм і хмарами вимальовувалось кілька дерев.

Дік Сенд подумав: навіть якщо вони і не знайдуть там пристановища, то їх все одно не дістане вода. Може, тільки там вони й урятуються...

— Вперед, друзі мої, вперед! — весело мовив юнак. — Іще зо три милі, і ми виберемося з цієї небезпечної улоговини.

— Мерщій! Уперед! — вигукнув Геркулес.

Цей славний негр ладен був посадити собі на плечі всіх супутників і нести їх аж до горбів.

Слова Діка Сенда й Геркулеса підбадьорили мандрівників, і, незважаючи на втому від тривалого переходу, вони прискорили ходу.

Вдарила гроза, а до горбів залишалося іще зо дві милі. Однак дощ полив не відразу. Спершу — і це було куди небезпечніше — спалахнули велетенські блискавки. Зробилось майже зовсім темно, хоч сонце ще стояло над обрієм. Громаддя хмар поволі спускалося, і здавалось, воно от-от завалиться. Червоні та сині блискавки краями його тут і там, оповиваючи рівнину безладним плетивом вогнів.

Щомиті в когось із мандрівників могла вдарити блискавка. Адже на цій пустельній рівнині вони притягають до себе електричні розряди.

Джек, розбуджений громом, сховав личко на грудях у Геркулеса. Бідний хлопчик боявся грози, але намагався приховати свій страх од матері, щоб не засмучувати її ще дужче. Геркулес, ідучи сягистим кроком, заспокоював Джека.

— Не бійся, Джеку, — повторював він. — Хай-но тільки грім наблизиться до нас — я його переломлю навпіл однією рукою! Адже я дужчий від грому!

І малий Джек заспокоювався, знаючи, що велет-силач заступиться за нього.

От-от уперіщить дощ. Що буде з місіс Уелдон, Джеком та іншими супутниками, коли вони не знайдуть захистку?

Дік Сенд зупинився на мить біля старого Тома.

— Що робити? — спитав він.

— Іти вперед, містере Дік. Нам не можна залишатися на цій рівнині. Дощ перетворить її в непрохідне болото.

— Томе, я не про це. Де б його знайти якийсь захисток?

Раптом Дік замовк. Сліпуча блискавка осяяла рівнину від краю до краю.

— Що воно таке виднів там, за чверть милі від нас? — вигукнув Дік Сенд.

— І я наче щось бачив... — відповів старий Том.

— Якийсь табір, чи що?

— Так, містере Дік... Схоже на табір... Але табір тубільців. Коли знов спалахнула блискавка, вони краще роздивилися цей табір. На рівнині симетричними шерегами стояло десь із сто конічних наметів од дванадцяти до п'ятнадцяти футів заввишки. Але біля наметів не було видно жодної живої душі. Де ж люди? Чи поховались по наметах від грози, чи табір покинутий? Якщо там живуть, то, незважаючи на страшну негоду, треба мерщій забиратися геть. Якщо ж у таборі нікого немає, то мандрівники знайдуть там пристановище. "Зараз я про це дізнаюся!" — мовив подумки Дік Сенд. І, повернувшись до старого Тома, сказав:

— Стійте тут! А я піду до табору і роздивлюся, що та як.

— Дозвольте комусь із нас супроводити вас, містере Дік!

— Ні, Томе. Я піду сам. Я підкрадуся непомітно. Чекайте мене тут!

Маленький загін зупинився. Юнак рушив уперед і відразу зник у непроглядній між спалахами блискавок темряві.

Кілька великих крапель дощу впали на землю.

— Куди це пішов Дік? — спитала місіс Уелдон, підходячи до старого негра.

— Ми побачили попереду якийсь табір, місіс Уелдон, — відповів Том. — Може, то навіть селище. Наш капітан вирішив піти сам на розвідку, перш ніж вести нас туди.

Місіс Уелдон більше ні про що не питала. Хвилини за три Дік Сенд повернувся.

— Ходіть за мною! — крикнув він.

— У таборі нікого немає? — спитав Том.

— Та то не табір. І не селище. То мурашники.

— Мурашники? — радісно вигукнув кузен Бенедікт.

— Так, містере Бенедікт, але мурашники футів дванадцять заввишки. В них ми й спробуємо сховатись від зливи.

— В такому разі, це мають бути будівлі тропічних термітів. Ці геніальні комахи вміють зводити споруди, що прославили б будь-якого архітектора.

— Терміти то чи ні, містере Бенедікт, — одказав Дік Сенд, — а нам доведеться виселити їх і зайняти їхнє житло.

— Таж вони нас загризуть! Що їм залишається робити? — Вперед! Уперед!

— Стривайте! — раптом вигукнув кузен Бенедікт. — Я вважав, що такі термітники в

лише в Африці.

— Вперед! — сердито крикнув Дік Сенд.

Він боявся, що місіс Уелдон почув слова кузена Бенедікта.

Маленький загін швидко рушив за Діком Сендом.

Тим часом повіяв лютий вітер. Великі краплі дощу залопотіли по землі. Ще трохи, й гроза зовсім розшаленіє.

Незабаром вони дісталися до однієї з конічних споруд. Далі вони мали або якось ужитись із грізними термітами, або ж виселити їх.

В нижній частині термітника, зліпленого з рудуватої глини, зяяла дірка. За кілька хвилин Геркулес роздовбав її так, що міг пролізти в неї.

На превеликий подив кузена Бенедікта, не було видно жодного із сотень тисяч термітів, які б мали жити в термітнику. Може, вони покинули своє житло?

Дік Сенд і його супутники по одному позалазили в термітник. Тієї ж миті вперіщив такий дощ, що здавалося, він погасив блискавки.

Але нашим мандрівникам уже була не страшна гроза. Дякуючи щасливому випадкові, вони дістали захисток набагато кращий і надійніший, ніж намет або хижа тубільця.

Лейтенант Камерон уважав, що такі велетенські споруди, вибудовані такими дрібними комахами, гідні куди більшого подиву, ніж піраміди стародавніх єгиптян.

"Щоб досягти такого мистецтва, людям треба б побудувати щонайменше гору Еверест, одну з найвищих вершин Гімалаїв!" — захоплено писав він.

Розділ V

ЛЕКЦІЯ ПРО ТЕРМІТІВ У ТЕРМІТНИКУ

Через кілька хвилин розійшлася така гроза, про яку в помірних широтах і гадки не мають. Отож Дікові Сенду і його супутникам справді пощастило, що вони знайшли цей захисток.

Дощ лив товстими струменями, які подеколи зливалися в широчезні потоки, що вивергались на землю справжніми водоспадами. Здавалося, бездонний небесний басейн зненацька перекинувся, і вся вода ринула на землю. Від такої зливи рівнини обертаються на озера, струмки — на бурхливі потоки, річки виходять з берегів, затоплюючи величезні простори. На відміну від помірних поясів, в Африці такі грози тривають по кілька днів. Годі збагнути, як нагромаджується вгорі стільки водних випарів та накопичується стільки електрики. Мимоволі спадає на думку, що почався всесвітній потоп.

На щастя, крізь товсті стіни термітника не проникала вода. Це мурашине житло могло позмагатися з земляними хатками бобрів. Хай би навіть на термітник ринув водоспад — і тоді б жодна крапля не просочилась би всередину.

Дік Сенд та його супутники насамперед засвітили ліхтар і почали оглядати термітник. Це був конус футів дванадцять заввишки та футів одинадцять завширшки в основі. Вершина термітника була закруглена, як ото голова цукру⁹⁶. Товщина стін становила близько фута.

Хоч декому й здається неймовірним, що міради дрібних працюючих комах зводять такі монументальні споруди, однак колоній термітів рясно у внутрішній Африці. Голландський мандрівник Смітмен пише, що на вершечку одного такого конуса помістилися він і четверо його супутників. Лівінгстон бачив у Лунде багато термітників із червоної глини, які сягали від п'ятнадцяти до двадцяти футів заввишки. Лейтенант Камерон, дивлячись здалеку на ці споруди, гадав, що то військовий табір. В Ньянгве він бачив велетенські термітники від сорока до п'ятдесяти футів заввишки. Вони мали вигляд здоровених конусів з дрібнішими надбудовами вгорі у вигляді дзвіниць.

— Які ж це терміти здатні зводити такі дивні споруди? — спитав Дік Сенд.

— Це витвір войовничих термітів, — відповів кузен Бенедікт, роздивившись матеріал, з якого вибудовано термітник.

Стіни термітника були з червоної глини. Якби їх виліплено з сірого намівного ґрунту або чорної землі, то їх би належало приписати кусючому або лютому термітові. (*Termes mordax*, *Termes atrox*.) Як бачимо, види цих комах мають не вельми сумирні назви; вони сподобались би хіба що такому затятому ентомологові, як кузен Бенедікт.

В самому конусі термітника, де спершу розташувався маленький загін, не вистачило б усім місця. Але в камери, розміщені ярусами, могло влізти кілька не дуже товстих людей. Ізсередики стіни термітника скидалися на шафу з багатьма полицями або ж комод із повитягуваними шухлядами; в них рясніло безліч чарунок для термітів. Полиці йшли ярусами, як ото койки в каюті пароплава. На горішніх "койках" полягали місис Уелдон, малий Джек, Нен і кузен Бенедікт. Нижче примостилися Остін, Бет і Актеон. Дік Сенд, Том і Геркулес влаштувалися долі.

— Друзі мої, — мовив до них Дік, — на долівку затікає вода. Треба підсипати глини. Але дивіться не заваліть входу, бо тоді ми задихнемося — сюди не проникне свіже повітря.

— Але ж ми перебудемо тут тільки одну ніч, — сказав старий Том.

— Ну то й що? Треба відпочити як слід. Адже це перша ніч за десять днів, коли ми маємо дах над головою.

— Атож, десять ночей ми спали просто неба, — кивнув головою старий Том.

— Крім того, — додав Дік Сенд, — ми, можливо, пробудемо тут днів зо два: адже цей термітник — надійне пристановище. А я тим часом розвідаю, чи далеко та річка, яку ми сподіваємось знайти. Власне, краще не йти звідси, доки не побудуємо плота. Тут нам не страшна ніяка гроза. Ну, друзі, до роботи: підсиплемо долівку, щоб була тверда й суха.

Наказ Діка Сенда було відразу виконано. Геркулес сокирою розбив нижній ярус і насипав глини на долівку. Вона повищала майже на фут над болотистим ґрунтом, на якому стояв термітник. Дік Сенд упевнився, що повітря вільно проникав крізь дірку вниз.

Маленькому загонові таки справді поталанило, що терміти покинули своє житло. Якби їх залишилося бодай трохи, годі було б тут усидіти. Тільки ж чи давно вибрались ці комахи?

Кузен Бенедікт, не виявивши, на свій превеликий подив, у термітнику жодного терміта, перший з усіх замислився над цим. Незабаром він переконався, що мурахи повтікали з термітника зовсім недавно.

Почав ентомолог із того, що, спустившись додолу й присвічуючи собі ліхтарем, заходився нищпорити в найпотемніших закутках. Врешті він виявив "головний склад" термітів, тобто те місце, де ці працюючі комахи зберігають свій харч.

Склад містився в нижньому ярусі обік маточної чарунки, що її — а також чарунки для личинок — зруйнував своєю сокирою Геркулес.

Все ж кузену Бенедікту пощастило виявити кілька чарунок із незатвердлою ще камеддю та соком якихось рослин — зовсім свіжі запаси.

— Ні, ні! — вигукнув він, ніби заперечуючи твердження невидимого опонента. — Ні, термітник покинуто зовсім недавно!

— А хто вам каже, що ні, містере Бенедікт? — спитав Дік Сенд. — Хоч би коли терміти покинули своє житло, для нас важливо тільки те, що вони пішли геть, а ми вселилися.

— Ні, — заперечив кузен Бенедікт, — для нас дуже важливо дізнатися, чому вони пішли звідси. Вчора, а то, може, й сьогодні вранці ці кебетливі сітчастокрилі ще були тут: ось бачите, камедь досі не засохла. А десь надвечір...

— Ну й що з того, містере Бенедікт? — спитав Дік Сенд.

— Річ у тім, що лише інстинкт міг погнати термітів геть із свого житла. І не тільки жоден терміт не засидівся в якійсь чарунці, а вони позабирали з собою навіть усі личинки! Ні, вони не пішли собі просто так. Ці завбачливі комахи відчували наближення грізної небезпеки.

— Може, вони передбачили, що ми вдеремося до їхнього житла? — мовив, засміявшись, Геркулес.

— Казна-що! — сердито відрубав кузен Бенедікт, якого дошкуляв Геркулесів жарт. — Невже ви вважаєте, що ви дужчий за цих хоробрих комах і можете становити для них серйозну небезпеку? Та кілька тисяч термітів об'їли б вас до кісток, якби знайшли ваш труп на своєму шляху!

— Ото велика штука — обгризти мерця! — відповів Геркулес, не бажаючи здаватись. — Хай-но спробують обгризти мене живцем. Та я їх чавитиму тисячами. — Ви розчавите сто тисяч, п'ятсот тисяч, ба навіть мільйон, але не мільярд! Бо мільярд термітів з'їсть вас і живого й мертвого, обгризе до останньої кісточки!

Поки точилася оця начебто марна суперечка, Дік Сенд замислився над тим, що сказав кузен Бенедікт. Він не сумнівався: вчений, який Досконало знає життя термітів, не помилився. Якщо інстинкт і справді погнав термітів геть із свого житла, то, певно, їм загрожувала неабияка небезпека.

Однак годі було й думати про те, щоб піти з термітника, коли надворі бушувала гроза. Дік Сенд не став шукати пояснень тому, що здавалося незбагненим, а тільки мовив:

— Ви сказали, містере Бенедікт, що терміти покинули свій продовольчий склад у

термітнику. А ми свій провіант принесли з собою. Тож повечеряймо. А завтра, коли перейде гроза, подумаємо, що робити далі.

Вони заходилися швидко готувати вечерю. І хоч хай як потомилися — попоїли добряче. Консерви, що їх мало вистачити ще на два дні, здалися всім дуже смачними. Сухарі не встигли намокнути, і протягом кількох хвилин було чути, як вони хрумтять під міцними зубами мандрівників. А могутні Геркулесові щелепи терли харч, наче млинові жорна.

Тільки місіс Уелдон їла через силу і то лише тому, що її просив Дік Сенд. Юнакові здалося, що ця відважна жінка стурбована й засмучена більш, ніж раніше. А тим часом маленький Джек почував себе краще. Напади пропасниці не поверталися до нього. Він спокійно спав. Дік Сенд і гадки не мав, чому місіс Уелдон така пригнічена.

Зайве казати, що кузен Бенедікт добре повечеряв. Тільки не подумайте, ніби він помічав, що їсть. Він був радий, що трапилася нагода прочитати супутникам лекцію про термітів — та й годі. О, якби в покинутому термітнику залишився бодай один терміт! Та, на жаль, кузен Бенедікт не знайшов жодного!

— Ці гідні подиву комахи, — почав він, байдужий до того, чи його хто слухав, — належать до вельми цікавого ряду сітчастокрилих. Сітчастокрилих можна пізнати по довгих вусиках, дуже розвинених щелепах і чотирьох однакової довжини, з густою сіткою прожилок крилах, які вони звичайно складають дашком. До згаданого ряду входять п'ять родин, а саме: скорпіонові мухи, мурашині леви, золотоочки, веснянки й терміти. Ясна річ, комахи, чиє житло, можливо, ми зайняли — навіть зовсім даремно, — належать до родини термітів.

Дік Сенд слухав лекцію кузена Бенедікта дуже уважно. Чи ентомолог, бува, не здогадався, що вони і в Африці, — хоч і не уявляв собі, який фатальний випадок заніс його сюди? Тож юнак вельми тривожно дослухався до його слів.

А вчений, осідлавши свого улюбленого коника, погнав чвалом.

— У термітів, — говорив він, — вусики куці й налічують від восьми й до тридцяти восьми членків. Термітів часто називають білими мурахами, маючи на увазі різні види, як-от, скажімо, відважний, жовточеревний, кусючий, руйнівник, мураха, що тікав від світла... Але це неправильно: мурахи належать до ряду перетинчастокрилих, що охоплює ще такі, скажімо, родини, як бджоли, оси та трачі. Термітів плутають з мурахами, бо вони живуть великими громадами і за способом життя та звичками нагадують мурах. Більшість термітів — це безплідні безкрилі робітники. Робітників з великими головами й розвиненими щелепами називають солдатами. У громаді є ще самиця й самець. Вони крилаті, але після першого весільного польоту втрачають крила. В цієї пари "царя" й "цариці", як їх іще часто називають, є тільки одна мета: продовження роду.

— А які терміти побудували цей конус? — спитав Дік Сенд.

— Войовничі, які ж іще! — відповів кузен Бенедікт таким тоном, ніби називав македонців або яке інше античне плем'я, славне своєю хоробрістю на війні. — Еге ж, войовничі! Войовничі терміти бувають різні за розмірами. Між Геркулесом і карликом

була б менша різниця, ніж між найбільшим і найменшим войовничим термітом. Робітники в них п'ять міліметрів завдовжки, солдати — десять, самець і самиця — по двадцять. Дуже цікавий вид — так звані сірафу. Голова в них більша за тулуб і озброєна довгими щелепами у вигляді обценьків. Це справжні акули серед комах! І якби зав'язався бій між сірафу та акулою, то я поставив би на сірафу.

— А де звичайно живуть ці сірафу? — спитав Дік Сенд.

— В Африці, в центральних і почасти а південних областях. Африка — це в основному країна мурашок. Варто почитати, що пише про термітів Лівінгстон в останніх своїх нотатках, які привіз Стенлі. Докторові, набагато щасливішому, ніж я, поталанило бути свідком битви між двома арміями термітів — чорних і червоних. Чорні — їх скрізь називають "драйвере", а тубільці "сірафу" — перемогли. Червоні "чунгу" — після мужнього опору відступили в певному порядку, прихопивши з собою яєчка й личинки. Лівінгстон твердить, що ніколи ще ні люди, ані тварини не билися так завзято. Від велетенських щелепів сірафу тікають навіть леви та слони. Ніщо не годне спинити їхнього наступу — ні дерева, на які вони здираються миттю, ані струмки, що їх вони переходять, послуговуючись своєрідними містками з термітів, які позчіплювалися між собою. А які численні їхні армії! Інший дослідник Африки, дю Шайю, цілий день спостерігав за маршем нескінченної колони термітів! Зрештою, немає нічого дивного, що він їх бачив таку силу-силенну. Плодючість цих комах неймовірна: скажімо, самиця войовничого терміта може покласти за день до шістдесяти тисяч яєчок! До того ж, ці комахи — непоганий харч для тубільців. Що може бути смачніше, друзі мої, за смажених термітів!

— А ви їх уже їли, містере Бенедікт? — спитав Геркулес.

— Ще ні, — відповів учений. — Але я їх неодмінно скуштую.

— Де?

— Тут.

— Але ж ми не в Африці! — квапливо обізвався Том.

— Та ні... Ні... — відповів кузен Бенедікт. — А втім, досі войовничі терміти і їхні поселення траплялися тільки на африканському континенті. О, ці мандрівники! Вони зовсім не вміють спостерігати! Зрештою, тим краще! Я вже знайшов муху цеце в Америці. Моя слава тільки збільшиться, коли я заявлю, що виявив тут також і войовничих термітів. Який матеріал для сенсаційної статті, що вразить увесь учений світ Європи! Та що там стаття — про це можна написати книгу з таблицями й кольоровими ілюстраціями!

Отже, кузен Бенедікт і не підозрював, де вони перебувають насправді. Бідолаха ентомолог і його супутники, крім Діка Сенда та старого Тома, й досі вірили, що вони в Америці! Потрібні були інші, куди серйозніші від наукових курйозів події, щоб похитнути цю віру.

Доходило вже дев'ятої години. А кузен Бенедікт водно просторікував. Чи ж він хоч помітив, що його слухачі один за одним позасинали в своїх глиняних комірках під його балаканину? Скорше всього, що ні. Насамперед він говорив для самого себе, до

слухачів йому було байдуже. Дік Сенд ні про що його не питав, бо давно вже не слухав, хоч і не спав. Геркулес змагався зі сном довше від інших, але втома врешті склепила йому очі, а водночас затулила вуха.

Кузен Бенедікт розводився ще якийсь час. Та врешті сон зморив і його, і він подерся у свою кімнату під самісінький верх термітника.

В термітнику запанувала глибока тиша, а надворі шаленіла гроза, повнячи простір шумом води, гуркотом грому й спалахами блискавок. Ніщо не віщувало, що гроза незабаром перейде.

Ліхтар погасили, і в термітнику було темно, аж чорно. Всі міцно спали. Тільки Дік Сенд, попри страшну втому, не міг заснути. Він думав про своїх супутників, про те, як їх врятувати. Катастрофа "Пілігрима" — не край їхнім жорстоким випробуванням: інші, багато тяжчі страждання чигають на них, якщо вони потраплять до рук тубільців.

Але як тепер уникнути цієї, страшнішої від усіх, небезпеки? Ясно, що Гарріс і Негору завели їх за сто миль у глиб Анголи, керуючись якимсь підступним наміром. Що ж задумав негідник-португалець? І на кого він має таке зло? Дік був певен: Негору ненавидить тільки його одного. Він знову й знову згадував події, що відбулися під час плавання "Пілігрима": зустріч із "Вальдеком", що зазнав катастрофи, полювання на кита; загибель капітана Халла й усієї команди...

Дік Сенд згадав, як він, п'ятнадцятирічний юнак, став капітаном "Пілігрима" та як з вини Негору вони залишилися без компаса й лага. Згадав і суперечку із знахабнілим португальцем, коли він, капітан, примусив того підкоритися, пригрозивши закувати його в кайдани, а то й застрелити. Чом він, Дік, тоді цього не зробив? Викинули б труп Негору за борт, і не скоїлося б з ними стількох нещасть!

Отакі думки роїлися в голові Діка Сенда.

Потім він згадав катастрофу "Пілігрима". Де не взявся отой зрадник Гарріс, і Болівія потроху перетворилася на страшну Анголу з її згубною пропасницею, хижими звірами і ще страшнішими від хижих звірів людьми! Чи ж удасться його маленькому загонові дістатися до океанського берега? Чи ж легше й безпечніше буде плисти на плоту річкою, яку Дік Сенд сподівався знайти, а чи, може, краще мандрувати пішки? Юнак відкидав свої сумніви, бо добре знав, що про новий стомильний перехід через цей негостинний край не могло бути й мови.

"На щастя, ні місіс Уелдон, ні інші й гадки не мають, в якій ми скруті! Тільки старий Том і я знаємо, що Негору скерував судно до Африки, а його спільник Гарріс заманив нас у глиб Анголи!"

Дік Сенд лежав і думав свої невеселі думки, аж ураз почув чийсь легкий подих на своєму чолі. Ніжна рука лягла на його плече, і схвильований голос прошепотів йому на вухо:

— Я знаю все, мій бідний Діку! Та господь ще може нас урятувати. Хай буде його воля!

Розділ VI

ВОДОЛАЗНИЙ ДЗВІН

Дікові Сенду з несподіванки відібрало мову, а місіс Уелдон одразу повернулась на своє місце біля малого Джека: певно, вона не хотіла більше про це говорити. Юнакові ж забракло духу її затримати.

Отже, місіс Уелдон знає всю правду. Мабуть, події останніх днів наводили її на чимраз більшу підозру, і настала мить, коли вона все зрозуміла, — можливо, почувши слово "Африка", так невчасно вимовлене кузенком Бенедіктом.

"Місіс Уелдон знає все! — казав собі подумки Дік Сенд. — Що ж, либонь, це й краще. Вона не впадав в розпач, тож мені й поготів не можна занепадати духом".

Дік Сенд нетерпляче чекав ранку, щоб вирушити на розвідку. Він огляне місцевість навколо термітників, а потім шукатиме річку, яка понесе їхній пліт до берегів Атлантичного океану. Він був певен: річка тече десь неподалік. Тепер найголовніше — уникнути зустрічі з тубільцями: Гарріс і Негору, можливо, вже послали тих їм навздогін. Та поки що не світало. Через отвір до термітника ще не пробивалося світло дня. Безнастанний, трохи приглушений стінами гуркіт грому свідчив про те, що гроза не стихає. Дік Сенд чув шалений шум зливи. А що важкі краплі порошили по воді, то треба було думати: рівнину затоплено.

Була десь одинадцята година вечора. Діка Сенда потроху стало хилити на сон. Що ж, можна й перепочити. Він уже був налагодився вмотитися зручніше, аж тут йому спало на думку, що насипана долі глина, намокнувши, розбухне й затулить дірку внизу. Тоді в термітник не проникатиме свіже повітря, і десять чоловік ризикуватимуть задихнутися.

Юнак зліз на долівку, що повищала на цілий фут після того, як її засипали глиною.

Глина поки що була суха.

Крізь дірку в термітник вільно проникало повітря; добре чути було, як гуркотить грім, плюскотить дощ; видно було спалахи блискавок.

Здавалося, ніяка близька небезпека не загрожувала людям, що вселилися в покинуте термітами житло.

Дік Сенд вирішив кілька годин поспати. З обережності він ліг на глиняну долівку біля дірки, яка правила за вхід. Якби і трапилось щось несподіване, він перший дав би про це знати. До того ж, тут його розбудить світанок, і він негайно вирушить на розвідку.

Поклавши біля себе рушницю, Дік Сенд прихилився головою до стіни й міцно заснув.

Скільки спав Дік, важко було сказати, аж враз його розбудило відчуття чогось холодного. Він підхопився на ноги й, жажнувшись, побачив, що термітник заливав вода. За кілька секунд вона піднялася до нижніх ярусів, де спали Том і Геркулес.

Дік Сенд розбудив їх і сказав про нову небезпеку.

Засвітили ліхтар, і всередині термітника стало ясно.

Піднявшись футів на п'ять, вода перестала прибувати.

— Що таке, Діку? — спитала місіс Уелдон.

— Та нічого особливого, — відповів юнак. — Вода залила долівку. Очевидно, від

зливи сусідня річка вийшла з берегів і розлилася по рівнині.

— То це добре! — вигукнув Геркулес. — Значить, десь неподалік таки є річка.

— Атож, — відповів Дік Сенд. — Саме нею ми й спустимось до узбережжя. Не турбуйтеся, місіс Уелдон: вода більше не піднімається і вгорі нікого не залле.

Місіс Уелдон нічого не відповіла. Що ж до кузена Бенедікта, то він спав, як справжній терміт.

Тим часом негри, схилившись над водою, в якій відбивалося світло ліхтаря, чекали вказівок Діка Сенда. Помірявши глибину, він загадав перекласти зброю й рештки харчів на горішній ярус, де їх не дістала б вода.

— То вода натекла через отвір? — спитав Том.

— Так, — відповів Дік Сенд. — Тепер вона не пропускає свіжого повітря.

— Може, проб'ємо стіну вище води? — запропонував старий негр.

— Хтозна, чи це треба, Томе: якщо тут води на п'ять футів, то невідомо, чи зовні вона не стоїть вище. Там вона може сягати шести — семи футів або й більше.

— То ви думаєте, містере Дік?..

— Я думаю, Томе, що вода, піднявшись до певного рівня всередині термітника, стиснула повітря в ньому, і це стиснене повітря не дає їй піднятися вище. Але якщо ми проб'ємо стіну, повітря вихопиться назовні, його тиск усередині зменшиться і вода підніметься до того самого рівня, що й ззовні. Якщо ж зовнішній рівень буде вищим від дірки, яку ми проб'ємо, то вода підніматиметься доти, доки її знов спинить стиснене повітря. Треба пробити дірку вище зовнішнього рівня, а як це вгадати? Ми в цьому термітнику — мовби робітники в водолазному дзвоні.

— Що ж робити? — спитав Том.

— Насамперед добре все обміркувати, а потім уже діяти. Необачність може коштувати нам життя.

Це зауваження було цілком слушне. Дік Сенд мав підстави порівняти затоплений водою конус термітника з водолазним дзвоном. Правда, повітря у водолазний дзвін безперестанку напompовують за допомогою спеціальних помп. Водолази вільно дихають і відчувають невигоду тільки від тривалого перебування у стисненому повітрі. А в термітнику вода залила третину приміщення; свіже повітря проникло б лише тоді, коли пробили б нову дірку в стіні. Чи можна пробити таку дірку, не наразившись на небезпеку, і чи це не ускладнить становища?

Поки що вода в термітнику трималася на сталому рівні. Рівень цей міг змінитися тільки з двох причин: або вони проб'ють дірку нижче рівня води ззовні, або цей рівень далі підніматиметься.

Але і в тому, і в тому випадку насичене вуглекислим газом повітря термітника стиснеться ще дужче.

А що, як повінь зірве з місця й перекине термітник? Це буде дуже небезпечно для тих, хто сидить у ньому... Ні, такого не станеться; термітник дуже міцно прикріплений до своєї основи, так само, як хатини бобрів. Найбільше треба боятися того, що гроза триватиме довго і повінь збільшиться. Якщо рівень води на рівнині досягне тридцяти

футів, тобто підніметься над вершиною термітника на вісімнадцять футів, то тиск у ньому збільшиться на одну атмосферу.

Добре поміркувавши, Дік Сенд дійшов висновку, що повинь збільшиться. Адже рівень води залежав не тільки від небесного водоспаду. Напевне, якась із річок, що течуть неподалік, вийшла з берегів і розлилася по цій глибокій улоговині. Може статися, що термітник затопить зовсім, і вони з нього не виберуться, навіть якщо проб'ють дірку вгорі.

Вкрай стурбований Дік Сенд питав себе подумки, що робити: чекати далі чи діяти. Але як діяти?

Була вже, мабуть, третя година ранку. Мандрівники, мовчазні й непорушні, прислухалися до глухого відгону грози. Безнастанне плюскотіння й гуркіт свідчили про те, що боротьба стихій тривав.

Тут старий Том помітив, що рівень води потроху вищає, і сказав про це Дікові Сенду.

— Так, бачу, — кивнув головою Дік. — Вода прибував, дедалі дужче стискуючи повітря в термітнику.

— Добре, що вода піднімається дуже повільно.

— Звичайно. Та чи ж її рівень десь спиниться?

— Містере Дік, — озвався Бет, — я спробую вибратися з термітника. Пірну й впливу через дірку...

— Краще я спробую це зробити, — відповів Дік.

— Ні, ні, містере Дік! — заперечив старий Том. — Дозвольте це зробити моему синові. Можете покластися на нього. Якщо він не повернеться, то з вами залишитесь ви. — І пошепки докинув: — Не забувайте — ви потрібні місис Уелдон і малому Джекові!

— Гаразд, — сказав Дік Сенд. — Щастя вам, Бете. Якщо термітник затоплено, не повертайтеся. Ми спробуємо вийти з нього тим шляхом, що й ви. Але візьміть із собою сокиру: якщо вершина термітника височить над водою — ви нам постукаєте. Почувши ваш сигнал, ми почнемо ламати верх ізсередини. Ви зрозуміли?

— Так, містере Дік, — відповів Бет.

— Ну йди, синку, — мовив старий Том, стиснувши Бетову руку.

Набравши повні легені повітря, Бет пірнув. Глибина води в термітнику досягала п'яти футів. Перед Бетом стояло нелегке завдання: знайти вхідний отвір, вплинути крізь нього і спливти зовні на поверхню води. І все це треба було зробити за кілька секунд.

Минуло десь із півхвилини. Дік Сенд уже був подумав, що Бет вибрався з термітника; аж тут із води виткнулась Бетова голова.

— Що? — спитав Дік Сенд.

— Дірку завалило! — відповів Бет, відсапуючись.

— Завалило?! — вигукнув Том.

— Так. Певно, вода розмила глину. Я обмацав рукою геть усю стіну вниз... Дірки немає...

Дік Сенд похитав головою. Він і його супутники тепер герметично зачинені в термітнику. До того ж, можливо, термітник до самого верху затоплено водою.

— Якщо тієї дірки немає, — мовив Геркулес, — проб'ємо нову.

— Не кваптеся! — вигукнув Дік Сенд, затримуючи Геркулеса, який схопив сокиру і вже хотів був пірнути.

Поміркувавши якийсь час, юнак сказав:

— Ми будемо діяти інакше. Найголовніше — дізнатися, чи весь термітник під водою, чи ні. Пробивши невеличкий отвір угорі, ми побачимо. Але якщо термітник затоплено, вода рине в нього, і ми загинемо. Треба бути дуже обережними.

— Але й не гаяти часу, — докинув Том.

Справді, рівень води поволі вищав. Вона вже сягала шести футів. Крім місіс Уелдон, малого Джека, кузена Бенедікта і Нен, що лежали на горішніх ярусах, усі вже стояли по пояс у воді.

Треба було чимшвидше діяти так, як сказав Дік Сенд. Він вирішив спершу пробити дірочку в глиняній стіні на фут вище від рівня води в термітнику, тобто на сім футів від долівки. Якщо в цю дірочку проникне свіже повітря, то верх термітника виступає над водою. Якщо ж дірочку буде пробито нижче рівня води ззовні, то вода в термітнику підніметься вище дірочки, витіснивши повітря. В такому разі, швидко заткнувши дірочку, доведеться пробивати ще одну, на фут вище, і так далі. А якщо і в дірочку, пробиту вгорі термітника, рине вода, це означатиме: вона стоїть в улоговині вище п'ятнадцяти футів, отже, затоплена вся колонія термітів. У такому разі Дікові і його мандрівникам, ув'язненим у термітнику, навряд чи вдасться врятуватися від найжахливішої смерті — через повільне задушення!

Дік Сенд знав це, але залишався спокійним. Він заздалегідь зважив усі можливі наслідки того, що задумав. Та й, зрештою, чекати далі вже нікуди. В термітнику ставало чимдалі важче дихати, бо повітря було перенасичене вуглекислим газом.

Дік Сенд вирішив просвердлити стіну термітника шомполом з гвинтовою нарізкою на кінці. Коли його швидко крутити, то він легко вгризатиметься в глину. Дірочка буде на якісь два-три міліметри більша за діаметр шомпола, але й через неї в термітник проникне повітря.

Геркулес присвічував Дікові Сенду ліхтарем. Вони мали-ще кілька свічок, тож не боялися, що опиняться в пітьмі.

За хвилину шомпол просвердлив стіну. Відразу долинув глухий шум, схожий на звук, з яким повітряні бульбашки пробиваються крізь рідину. Повітря виривалося з термітника назовні, а рівень води в ньому став підніматися. Нарешті вода спинилася, закривши дірочку. Отже, її зроблено надто низько.

— Візьмімо вище! — мовив Дік Сенд, мерщій замазуючи дірочку глиною.

Вода в термітнику вже не прибувала, але повітряний простір за цей час зменшився на добрих вісім дюймів. Дихати ставало чимдалі важче, бо кисню в повітрі меншало й меншало. Про це свідчив і ліхтар: полум'я в ньому почервоніло, а тоді почало поволі тьмяніти.

Дік Сенд негайно заходився свердли́ти отвір — на фут вище від першого. Якщо й ця спроба буде невдалою, вода в термітнику підніметься ще вище... Але треба ризикнути — іншої ради немає!

Коли Дік Сенд орудував шомполом, згори враз почувся крик кузена Бенедікта:

— Он воно що! Тепер усе зрозуміло!

Геркулес навів ліхтар на кузена Бенедікта. Обличчя ентомолога сяяло.

— Ось чому ці розумні комахи покинули свою оселю! — провадив він. — Вони передчували повинь! Інстинкт в інстинкт, друзі мої! Терміти куди хитріші за нас! Куди хитріші!

Висловивши свою думку щодо останніх подій, кузен Бенедікт замовк.

Цієї миті Дік Сенд, просвердливши стіну, витяг шомпол. Почулося те саме булькотіння, і вода почала швидко підніматися. Отже, і цей отвір — нижче рівня води ззовні!

Становище було справді жахливе. Місіс Уелдон, до ніг якої вже підступила вода, взяла малого Джека на руки. Всі задихалися. У вухах шуміло. Ліхтар ледве блимав.

— Невже весь термітник під водою? — прошепотів Дік Сенд.

Про це треба було дізнатися напевне, просвердливши третій отвір — під самісіньким верхом термітника.

Але якщо і ця спроба скінчиться невдало, їм загрожує смерть від задухи! Рештки повітря вихопляться назовні, і вода заповнить весь термітник...

— Місіс Уелдон, — мовив Дік Сенд. — Ви розумієте наше становище. Якщо ми гаятимемо час, нам забракне повітря. Ми можемо врятуватись лише в тому разі, коли верх термітника виступав над водою. Тож зробімо останню спробу! Яка ваша думка?

— Свердли, Діку, — відповіла місіс Уелдон.

Цієї миті вогонь у ліхтарі погас через брак кисню. Місіс Уелдон і її супутники опинились у непроглядній пітьмі.

Геркулес учепився за один із ярусів; тільки голова його витикалася з води. Дік Сенд виліз негрові на плечі й почав швидко свердли́ти отвір біля самісінького верху термітника. Тут свердли́ти глину було важче — шар її був товщий і твердіший. Місіс Уелдон, Джек, кузен Бенедікт, забравшись на горішній ярус, дивилися на Діка. Легко зрозуміти, як він хвилювався: адже крізь оцю малесеньку дірочку мав прохопитися повітря — і життя або ж вода — і смерть!

Раптом почувся пронизливий свист. То ринуло з термітника стиснене повітря... Блиснуло денне світло. Вода піднялася ще дюймів на вісім і спинилася. Отже, нема потреби затикати дірку: напевно, зовнішній і внутрішній рівні води — однакові.

Верх термітника виступав над водою! Місіс Уелдон і її супутники врятовані!

Пролунало радісне "ура!", в якому особливо вирізнявся гучний голос Геркулеса. Всі дружно, взялися до роботи. Колупали глину ножами, рубали сокирою. Отвір швидко ширшав; крізь нього лилося свіже повітря та перші промені сонця. Ось-ось вони зруйнують верх термітника...

Дік Сенд перший вистромив голову з отвору.

З грудей у нього вихопився крик.

Тієї ж миті пролунав свист, надто добре знайомий тим, хто мандрує по Африці, — свист стріли, пущеної з лука.

Дік Сенд пригнувся. Він устиг помітити в затопленій улоговині табір тубільців і піроги з воїнами. З однієї такої піроги й випустили зливу стріл, коли юнак виглянув з термітника.

Він коротко розповів про все своїм товаришам. Схопивши рушницю, Дік Сенд, Геркулес, Актеон і Бет висунулись із отвору й почали стріляти по цій пірозі.

Кілька тубільців було вбито. Дикі вигуки й рушнична стрілянина пролунали у відповідь на їхній залп. Але що могли вдіяти Дік Сенд і його товариші проти доброї сотні воїнів, які оточували їх з усіх боків?

Термітник було взято приступом. Місіс Уелдон, її сина, кузена Бенедікта схопили й кинули в одну з пірог. Вони не встигли ні мовити прощального слова, ні потиснути рук друзям. Дік Сенд бачив, як пірога попливла до табору тубільців.

Самого Діка Сенда, Нен, старого Тома й його товаришів теж кинули в пірогу, яка попливла в інший бік.

Тубільцям, напевно, заздалегідь віддали щодо них якийсь наказ.

В пірозі сиділо двадцять воїнів. Слідом за нею пливло п'ять пірог. Дік Сенд та його товариші були спробували відбиватися. Вони поранили кількох тубільців і, напевно, були б заплатили за це життям; проте тубільці, мабуть, мали суворий наказ привезти їх живими.

Пливли всього лише кілька хвилин. Але тієї миті, коли пірога причалювала, Геркулес вирвався з рук воїнів і стрибнув на берег. Два тубільці кинулись за ним, та велет вихопив у одного з них рушницю й, орудуючи нею як дрючком, розчерепив обом голови. Ще мить — і Геркулес під градом куль зник у лісовій хащі.

Тубільці виволокли Діка Сенда та його супутників на берег; негрів закували в кайдани, як рабів.

Розділ VII

ТАБІР НА БЕРЕЗІ КВАНЗИ

Після повені, що перетворила улоговину з колошею термітів на озеро, вигляд місцевості геть змінився. Над водою височіли лише конусовидні термітники.

Злива переповнила водою притоки Кванзи, і річка вийшла з берегів.

Кванза, одна з найбільших річок Анголи, впадав в Атлантичний океан десть миль за сто від того місця, де розбився "Пілігрим". Нею через кілька років проплив лейтенант Камерон на своєму шляху до Бенгели. Ця річка згодом стане важливою транспортною артерією. Пароплави чимраз далі піднімаються нижнім її руслом; не мине й десяти років, як вони попливуть аж до верхів'я.

Дік Сенд чинив цілком слушно, шукаючи на півночі судноплавну річку. Потічок, що його берегом він вів свій маленький загін, впадав у Кванзу. Коли б не оцей несподіваний напад тубільців, Дік Сенд неодмінно натрапив би на річку — вона була за милю від колонії термітів. Він та його супутники зв'язали б пліт, сіли б на нього і

щасливо дістались би до якогось португальського поселення біля гирла Кванзи. А там би вони спокійнісінько чекали потрібного їм пароплава.

Але сталося не так, як гадалося.

Табір тубільців стояв на горбі, поблизу термітника, в якому мандрівники мало не загинули. На вершині горба росла величезна смоковниця, що під її розложистим гіллям вільно помістилися б чоловік п'ятсот. Хто не бачив цих велетенських дерев Центральної Африки, той не може їх собі уявити. В їхньому гіллі легко заблудитися, як у лісі. Далі росли менші смоковниці та інші дерева, характерні саме для цього куточка Африки.

Під смоковницею, мов у якомусь казковому захистку, і розташувався невольничий караван, що про нього Гарріс говорив Негору. Невільників-негрів, силою захоплених під час набігів у їхніх селищах, агенти, работорговця Алвіша гнали до Казонде, на ринок. Звідти рабів перепроводжували або на західне узбережжя, або в Ньянгве — область Великих Озер. В Ньянгве набирали нові каравани, які вирушали на північ — до Єгипту або ж на схід — до Занзібару. В таборі з супутниками Діка Сенда поводитись як із невольниками-тубільцями. Їх поставили по двоє і з'єднали колодкою — жердиною футів шість завдовжки і рогачами на кінцях, що замикалися залізними скобами на шиях. Ці рогачі змушували невольників іти один за одним, не відхиляючись ні праворуч, ні ліворуч. До того, їх оперезали та скували важким ланцюгом. У них були вільні руки — тільки для того, щоб нести ношу, і ноги — тільки для того, щоб іти, а не втікати. Вони мали брести сотні миль та ще й під ударами нагаїв хавільдарів — так звалися їхні наглядачі.

Дік Сенд і його товариші, знеможені боротьбою, більше не чинили опору. Чому вони не втекли, як ото Геркулес? А втім, що чекав втікача далі? Хоч хай який Геркулес дужий, та на що він може сподіватися сам-один у цій ворожій країні, де проти нього — і голод, і дикі звірі, й тубільці? Чи не позаздрить він трохи згодом своїм товаришам, що опинилися в неволі?

Проте невольникам нічого чекати милосердя від старших над караваном — арабів і португальців. Вони розмовляли незрозумілою бранцям мовою, а спілкувались з ними тільки погрозливими жестами, окриками й ударами.

Дік Сенд був білий, і з ним не наважилися повестися, як з іншими. Його обеззброїли, але в кайдани не закували. Однак до нього приставили хавільдара.

Дік Сенд розглядався навколо, чекаючи, що ось-ось побачить Негору або Гарріса. Та їх не було. Проте юнак не сумнівався, що нападом на термітник керували саме ці два негідники.

Йому спало на думку, що місіс Уелдон, малого Джека й кузена Бенедікта розлучили з ними за наказом американця або португальця. Не побачивши змовників у таборі, Дік Сенд вирішив, що вони, мабуть, супроводять місіс Уелдон, її сина та кузена Бенедікта. Куди ж вони їх повели? Що хочуть з ними зробити? Ці думки ятрили Дікові серце, і він забував про власне становище. Караван, що отаборився під смоковницею, налічував щонайменше вісімсот душ, з них близько п'ятсот рабів — чоловіків і жінок, із двісті солдатів та із сотню носіїв, наглядачів-хавільдарів, агентів работорговця.

Наглядачі були араби й португальці. З невольниками вони поводитися вкрай жорстоко. Вони шмагали їх нагаями ні за що ні про що, а тих, які падали від хвороби чи знемоги й не годились на продаж, добивали з рушниць або ножами. Дисципліну в каравані підтримували тільки жорстокістю. Отже, дійти живими судилося не всім невольникам — хіба що половині з них. Решту чекала загибель на цих довгих караванних шляхах од внутрішніх областей Африки до узбережжя океану. Рідко кому вдавалося втекти.

Можна собі уявити, які нелюди були всі ці агенти-європейці, здебільшого португальці. То були пройдисвіти різного гатунку, злочинці, збігли каторжники, одне слово, покидьки суспільства. Не становили винятку й Негору та Гарріс, які служили в найбільшого работорговця Центральної Африки, Жозе-Антоніу Алвіша, про якого лейтенант Камерон досить докладно розповів у своїх нотатках.

Солдатів для полювання на невольників і супроводу караванів работорговці звичайно наймали серед тубільців. Однак на людей полювали не тільки работорговці. Негритянські царки теж нападали на своїх сусідів, щоб роздобути невольників. Чоловіків, жінок і дітей царки-переможці продавали работорговцям за клопоть коленкору, за пригорщ пороху, за рушницю, за рожеве або червоне намисто, а в голодні роки навіть за жменьку маїсу, як свідчить Лівінгстон.

Солдати, що супроводили караван Алвіша, були типові африканські найманці, ватага напівголих чорних бандитів, озброєних кремінними рушницями, довгі стволи яких оздоблені мідними кільцями. З такими охоронцями агенти мали неабиякий клопіт — ці вдавалися до грабіжництва, не слухались наказів, самі призначали місце і час зупинок. Коли ж агенти піднімали проти них голос, солдати погрожували, що покинуть караван.

Важку поклажу несли під час переходу невольники — чоловіки й жінки, однак з караваном ішли ще й найняті носії — "пагази". Вони несли паки з особливо цінним товаром, переважно з слоновою кісткою. Часом траплялись дуже великі бивні вагою до ста шістдесяти фунтів; на один бивень треба було ставити двох пагазів. Слонову кістку несли до прибережних факторій, а вже звідти постачали на ринки в Хартум, Занзібар і Наталь. Коли прибували на місце, з пагазами розплачувались бавовняним крамом, каурі⁹⁷, разком намиста, порохом, а то й невольником, — якщо у работорговця не було більше чим платити або він не сподівався дорого продати раба на ринку.

Серед п'ятисот невольників каравану Алвіша майже не було літніх чоловіків. Звичайно час облав на попелищах і руїнах поселень усіх чоловіків віком за сорок років безжально вбивали. Для ринку годилися тільки здорові юнаки, молодики та діти. Після кривавих облав залишався живим хіба що один з десяти переможених. Тим-то так і знелюднюється Екваторіальна Африка; чимало областей перетворено там на пустелі.

Який жахливий вигляд мали ці невольники! Чоловіки, ледве прикриті шматками цупкої тканини — "мбузу"; жінки, пошматовані нагаями до крові, всуціль у ранах і виразках; виснажені худі діти з закривавленими ногами; люди з рогаками на шиях... Вигляд цих нещасних, цих напівмерців, цих "кістяків із чорного дерева", як сказав про

них Лівінгстон, міг би розжалобити навіть дикого звіра. Але до їхніх мук були байдужі наглядачі-араби, а тим більше португальці, які, за словами лейтенанта Камерона, ще жорстокіші від арабів⁹⁸.

Зайве казати, що за бранцями було встановлено дуже пильний нагляд. Дік Сенд розумів, що про втечу годі й думати. Але де місіс Уелдон і що з нею? Безперечно, захоплення в полон її та малого Джека — справа рук Негору. Дік Сенд поки що не знав, з якою метою португалець розлучив їх, але серце його краялося, коли він думав, яка небезпека загрожує місіс Уелдон.

"Уявити тільки, — казав собі юнак подумки, — що я міг застрелити обох негідників і не зробив цього!"

Ця та інші думки не давали спокою Дікові Сенду. Скількох нещасть вони були б уникли, вчинивши справедливий суд над Негору й Гаррісом, скільки людей урятували б від рабства!

Дік Сенд знав напевне, що становище місіс Уелдон і малого Джека жахливе. Вони аж ніяк не могли важити на допомогу кузена Бенедікта. Бідолаха навряд чи дасть самому собі раду. Всіх трьох, мабуть, уже перепровадили в якийсь глухий закуток Анголи. Але хто нестиме в дорозі хворого Джека?

"Мати! Мати! Вона нестиме сина, скільки в неї стане сили. Вона зробить те саме, що й нещасні рабині. І впаде десь на дорозі, як вони. Коли б мені випало опинитись вічна-віч з цими катами!"

Але ж він і сам полонений! Він — одна з голів цієї людської череди, що її хавільдари женуть у глиб Африки. Він не знає навіть, чи Гарріс і Негору супроводять караван. Дінго, який би відразу винюшив слід португальця, немає. Сам тільки Геркулес міг би допомогти бідолашній місіс Уелдон. Та як сподіватися на таке чудо?

Дік Сенд відчайдушно чіплявся за цю надію. Він вірив, що Геркулес живий. Негр безмежно відданий місіс Уелдон — в цьому немає жодного сумніву. І він зробить усе, що тільки можливо, аби врятувати її! Мабуть, Геркулес іде слідами місіс Уелдон і вже якось зумів сповістити про себе. А може, він вирішив спершу зв'язатися з Діком Сендом, викрасти або звільнити його силою?

Юнак уявив собі, як Геркулес непомітно пробирається в табір, змилюється з юрбою чорних, як і він, невольників, і, обдуривши пильність варті, підповзає до нього, Діка. Велет-негр звільняє його, і вони тікають у ліс. Опинившись на волі, чого тільки не зроблять вони вдвох, щоб урятувати місіс Уелдон! Адже недалеко річка, яка тече до океанського узбережжя, і він, Дік, тепер уже знаючи краще і свої можливості, і те, звідки чекати небезпеки, врешті-решт успішно здійснить свій план!

Юнак то впадав у розпач, то переймався надією. Він долав зневіру і був ладен скористатися з найменшої можливості діяти. Тільки не опускати рук!

Слід перш за все дізнатися, куди ведуть невольників. Коли до якоїсь із ангельських факторій, то це забере кілька днів; коли ж у глиб Екваторіальної Африки, то їм ще треба подолати кількасот миль. Адже головний невольничий ринок — у Ньянгве, в області Великих Озер. Ньянгве лежить саме на меридіані, що ділить африканський

континент майже навпіл. Але від табору на березі Кванзи до Ньянгве дуже далеко — іти довелося би кілька місяців.

Тим-то Діка Сенда так турбувало питання, куди женуть караван. Про втечу з Ньянгве годі й думати. Якби навіть їм усім і вдалося утекти з неволі, то вони кінець кінцем однаково загинули б десь по дорозі до узбережжя — такий довгий і небезпечний...

Незабаром Дік Сенд довідався, куди вони йдуть. Хоч юнак і не розумів мови, якою розмовляли старші над караваном, — це була суміш арабської з якоюсь африканською говіркою, — він помітив, що ті дуже часто називали один важливий у цьому районі невідомий ринок — Казонде. Дік Сенд знав: то центр работоргівлі в Анголі. В Казонде, міркував він, вирішиться доля бранців — їх продадуть якомусь місцевому царю або багатому работорговцеві. І він не помилився.

Дік Сенд, що свого часу старанно вивчав географію, пам'ятав усе про Казонде. Якщо від Сан-Паулу-ді-Луанда до Казонде не більше чотирьохсот миль, то табір на Кванзі розташований щонайдалі за двісті п'ятдесят миль од Казонде. Такий шлях можна подолати за дванадцять днів. Але караван уже знесилений пройденою дорогою, тож перехід од Кванзи до Казонде забере добрих три тижні.

Дікові дуже хотілося поділитись своїми думками зі старим Томом і його товаришами. Вони б утішилися, дізнавшись, що їх не заженуть у глиб Екваторіальної Африки, з якої вже не виберешся. Досить сказати їм два-три слова, і вони зрозуміють. Та як це зробити?

З'єднані рогами і скуті, Том і Бет — на щастя, вони випадково опинилися в одній парі — та Актеон і Остін перебували на правому фланзі. За ними наглядали хавільдар і варта з десяти солдатів. Дік Сенд, вільний од кайданів, вирішив підійти ближче до негрів, що сиділи десь за п'ятдесят кроків од нього. Він почав обережно наближатися до них.

Мабуть, старий Том угадав намір Діка. Він щось тихо сказав своїм товаришам, і всі вони стали пильно стежити за юнаком. Вони не ворушилися — тільки дивилися і слухали.

Невдовзі Дік Сенд непомітно пройшов майже половину відстав!. Він міг би гукнути Томові: "Казонде!" Але було б іще краще поговорити з товаришами й домовитись, як себе поводити в дорозі. Тож Дік підходив чимраз ближче до них. Його серце шалено калатало: залишалося всього кілька кроків...

Раптом хавільдар з криком кинувся йому навперейми. Підбігли солдати й потягли Діка Сенда назад. А Тома і його товаришів перегнали на інше місце.

Розлютившись, Дік Сенд кинувся на хавільдара. Він мало не вирвав у того з рук рушницю, відламавши ствол од приклада. Але сім або вісім солдатів кинулись на юнака й одірвали його від хавільдара. Знавіснівши, солдати були б розправились з Діком, якби не втрутився один із начальників каравану, високий араб із злющим обличчям. Це був саме отой Ібн-Хаміс, про якого Гарріс згадував у розмові з Негору. Араб мовив кілька слів, що їх юнак не зрозумів, і солдати, залишивши свою жертву, пішли геть.

Очевидно, солдатам віддано суворий наказ не дозволяти Дікові Сенду спілкуватися

з товаришами. Але вони мали й ще один наказ: зберегти йому життя. Хто віддав ці накази — Гарріс чи Негору?

Аж тут пролунали хрипкі звуки рога "куду" та барабанний дріб. Перепочинок скінчився.

Усі — начальники, солдати, носії й невільники — вмиль посхоплювались на ноги. Взявши поклажу, невільники вишикувались у колону, на чолі якої став хавільдар із строкатим прапором у руках. Потім було дано сигнал рушати. Забриніла тиха пісня. Але співали її не переможці, а переможені. В пісні звучала простодушна віра в краще майбутнє й погроза катам:

"Ви женете мене на берег моря, щоб продати в рабство. Та я скоро помру і мертвий звільнюся від ярма. Отоді я повернусь і повбиваю вас!"

Розділ VIII

ІЗ ЗАПИСНИКА ДІКА СЕНДА

Хоч гроза й перейшла, та ще не зовсім розгодинилося; по небу пливли хмари. Власне, так і мало бути: настала "мазіка" — другий період дощового сезону. Дощі в цей період ллють переважно вночі протягом двох-трьох тижнів. Це загрожувало новими злигоднями невільничому каравану.

Караван вирушив у дорогу хмарного ранку й, відійшовши від берега Кванзи, попрямував на схід.

П'ятдесят солдатів ішли попереду, близько, сотні — обабіч, п'ятдесят — позаду каравану. Отож утекти було дуже важко, навіть коли б невільники не були в колодках і ланцюгах. Жінки, діти, чоловіки ішли впереміш, і хавільдари повсякчас підганяли їх нагаями. Серед невільників було кілька матерів з немовлятами. Деякі тягли дітей — голих і босих — за собою, бо вже не могли нести їх на руках.

Начальник каравану, отой Ібн-Хаміс, що втрутився в сутичку Діка Сенда з хавільдаром, пильно стежив за цією людською чередою. Він то йшов на чолі колони, то сповільнював крок, перепускаючи невільників повз себе, Ібн-Хамісові та його помічникам було байдуже до страждань невільників. Однак доводилось рахуватися з обслугою каравану: то солдати починали вимагати, щоб їм давали більше харчу, то пагази хотіли зробити зупинку. Виникали суперечки, які нерідко кінчалися бійками. Тож хавільдари зганяли злість на нещасних невільниках. Раз у раз чути було погрози та лайку; їм вторили розпачливі крики невільників. Ті, що йшли в задніх лавах, ступали по землі, зрошеній кров'ю передніх.

Дікові Сенду ніяк не вдавалося перемовитись бодай словом із своїми товаришами. Їх гнали в голові колони під посиленою охороною. Бет ішов у парі з батьком, старим Томом, Актеон — із Остіном. Вони несли на шиях важкі колодки з рогаками. Батоги смугували їхні спini так само часто, як і спini інших невільників.

Бет намагався йти, не смикаючи рогака; він вибирав, куди краще ступити ногою, бо за ним ступав батько. Вряди-годи, коли хавільдар відставав, Бет стиха підбадьорював старого Тома. Помітивши, що батько стомився, він трохи сповільнював ходу. Він не міг навіть повернути голови й подивитися на батька, якого так любив. Серце його краялося

з болю та жалощів.

У старого Тома була хоч та втіха, що він бачив свого сина, але він розплачувався за це дорогою ціною. Сльози котилися в нього з очей, коли наглядач бив Бета нагаєм. Якби він міг заступити сина собою!

Остін і Актеон ішли трохи позаду, так само скуті. Їх теж били наглядачі. Як вони заздрили Геркулесові! Небезпека чигала й на нього в цій дикій країні, але він був вільний і міг боротися за своє життя.

Старий Том усе розповів товаришам. Вони були приголомшені, коли почули, що перебувають в Екваторіальній Африці, що їх заманули сюди Гарріс із Негору і що їм нема чого сподіватися на милосердя своїх переможців.

Із старою Нен поводитись не краще, ніж із рештою невольників. Вона йшла в гурті жінок. Її скували з молодією жінкою, в якої було двоє дітей, — немовля і трирічний хлопчик. Добросерда Нен узяла хлопчика на руки. Бідолашна бранка дякувала їй поглядом очей, повних сліз. Це була важка ноша для Нен, але вона не спускала хлопчика з рук.

Стара Нен безперестану думала про малого Джека. Уявляла його собі на руках у матері. Хоч він і схуд за час хвороби, однак знесилений місіс Уелдон, мабуть, важко його нести. Де вона тепер? Що з нею сталося? Чи побачаться ще коли-небудь?

Дік Сенд ішов в останніх лавах невольників. Він не бачив ні Тома, ні його товаришів, ні Нен. Голову колони було видно лише тоді, коли переходили якусь улоговину. Дік простував, глибоко замислившись, і тільки зрідка крики наглядачів вихоплювали його з задуми. Юнака не турбувала власна доля, злигодні та муки, що їх йому, напевне, доведеться зазнати. Він хвилювався за місіс Уелдон та за її сина. Дік ступав уперед, дивлячись то собі під ноги, то на колючі кущі пообабіч дороги, на нижні гілки дерев. Він сподівався побачити бодай якийсь знак того, що місіс Уелдон вели цим шляхом. Адже іншого шляху на Казонде не було. Як жадав Дік натрапити на її слід!

Отак ішли в каравані невольників Дік Сенд та його товариші.

І хоч як вони потерпали за власну долю, хоч хай як страждали, — серце в них обливалося кров'ю, закипало лютим обуренням, коли вони бачили муки бранців і дику жорстокість наглядачів. Та ба! Вони не могли допомогти мученикам і вчинити опір катам.

На схід од Кванзи десь миль на двадцять розкинувся ліс. Однак він був не такий густий, як понад узбережжям. Може, молоді пагінці витолочували слони, а може, їх нищили численні комахи. Де-не-де ріс бавовник сім-вісім футів заввишки, з якого тут тчуть тканину, вибиваючи на ній потім чорну й білу смужку.

Щоправда, часом доводилось іти через густі зарості, справжні джунглі. Караван губився в них. Хіба що голови слонів та жирафів могли височіти над цими очеретами, товстими й високими, як бамбук, та травами із стеблами щонайменше дюйм у діаметрі. Агенти, безперечно, чудово знали місцевість, а то караван заблудився б.

Вирушали в путь удосвіта; зупинялися опівдні. Перепочивали годину. Розв'язували паки з маніюковим борошном⁹⁹ і роздавали невольникам по пригорщі. Часом — якщо

солдати по дорозі грабували селище — до цього додавали ще два-три батати 100 або шматочок м'яса — козлятини чи телятини.

Але невільники були такі втомлені після денних переходів під палючим сонцем, що майже нічого не їли. Тож за той тиждень, відколи покинули берег Кванзи, померло душ із двадцять; їхні трупи zostалися на з'їжу хижим звірам, що скрадалися назирці за караваном. Леви та леопарди очікували жертв і ввечері та вночі рикали так близько від табору, що, здавалося, мали от-от напасти. Дослухаючись до їхнього рикання, Дік Сенд не без жаху думав про небезпеку, яка чигав на Геркулеса. І все ж, коли б йому, Дікові, трапилась нагода втекти, він не вагаючись скористався б із неї.

Ось кілька нотаток із записника Діка Сенда, що пописав він по дорозі від Кванзи до Казонде. В них відбито найвизначніші події протягом двадцяти п'яти "маршів", які складали перехід у двісті п'ятдесят миль. "Марш" мовою работорговців — це десять миль із зупинками на обід і на ночівлю.

"25-27 квітня. Проминули село, обгороджене живоplotом з чагарів вісім-дев'ять футів заввишки. Поля засіяні маїсом, бобами, сорго та земляним горіхом. Двох селян схопили й закували. П'ятнадцять чоловік убили. Решта втекли в ліс.

Вранці перейшли швидко річку ярдів сто п'ятдесят завширшки. Міст із стовбурів дерев, зв'язаних між собою ліанами. Бракує деяких мостовий. Двоє жінок, забитих в одну колодку, впали у воду; одна — з малою дитиною. Вода завирувала й забарвилась кров'ю. Крокодили ховаються між мостовинами. Можна ступити ногою просто в роззявлену пащу.

28 квітня. Переходили ліс — майже весь із височенних баугіній. Португальці називають їх "залізними деревами".

Великий дощ. Земля розгрузла. Йти дуже важко.

Побачив стару Нен. Вона несе на руках хлопчика, хоч сама ледве тягне ноги. Скута із нею невільниця шкутильгав, з її плеча, розсіченого ударом нагая, тече кров.

На ночівлю стали табором під велетом-баобабом з ніжно-зеленим листям і білими квітами.

Вночі безперестанку рикали леви та леопарди. Солдат застрелив леопарда. Що з Геркулесом?

29 й 30 квітня. Перші прикмети так званої африканської зими. Рясна роса. Закінчується дощовий сезон, що починається в листопаді. Рівнини ще геть затоплені водою. Східні вітри несуть із собою болотну пропасницю.

Ніяких слідів місіс Уелдон і кузена Бенедікта. А їх могли повести тільки до Казонде! Напевно, вони йшли тим самим шляхом, що й наш караван, тільки раніше. Серце точить тривога. Мабуть, малий Джек знов захворів на пропасницю. Чи ж він хоч живий?

1-6 травня. Простували заболоченою рівниною, де ще не висохли дощові калюжі. Подекуди вода сягала до пояса. У воді — безліч п'явок, які присмоктуються до шкіри. Купини поросли папірусом. З води витикаються рослини з великим, мов у капусти, листям. Люди спотикаються об них і часто падають.

Тут водяться дрібні рибки з родини сомових, що їх тубільці ловлять лозяними вершами на харч і на продаж.

Часто неможливо знайти місце для ночівлі. А затоплений рівнині не видно кінця-краю. Доводиться йти в пітьмі. На ранок у колоні недолічуються багатьох невільників. Які ж бо нестерпні страждання! Впавши, люди намагаються враз підхопитися на ноги, а навіщо? Затриматись трохи довше під водою — і кінець усім мукам!.. Але що буде з місіс Уелдон та її сином? Я не маю права кидати їх напризволяще. Я мушу витримати всі злигодні. Це мій обов'язок!

Які моторошні крики в пітьмі!

Солдати наламали смолистого гілля й запалили. Тьмяне світло осявав темряву.

Ось чому кричали люди! Крокодили! Дванадцять або й п'ятнадцять чудовиськ напали на караван, ухопили кілька жінок та дітей і потягли в воду.

Крокодил черкнув мене по нозі, здерши своєю лускою шкіру. Молодого невільника він поніс разом із шматком колодки, зламавши її. Як кричав бідолашний хлопець із жаху та болю! Я й досі чую той крик.

7-8 травня. Вранці підрахували жертви. Загинуло двадцять душ.

На світанку я став шукати очима Тома і його товаришів. Яка радість: вони живі! Радість? Чи не краще в одну мить позбутися всіх страждань?

Том іде майже на чолі колоні. На вигині дороги, коли Бет почав обережно повертати колодку, старий озирнувся, й ми обмінялись поглядами.

Марно видивляюсь стару Нен. Чи її не видно за іншими, чи, може, загинула вночі?

Нарешті затоплена рівнина скінчилася. Дві доби ми брели по воді! Стали табором на горбі Підсохли проти сонця. Трохи попоїли. Який жалюгідний харч! Пригорща маніоки, жменька маїсових зернят. Брудна каламутна вода. Хто з оцих випростаних долі невільників не підведеться вранці?

Невже місіс Уелдон та її син теж терплять такі муки? Ні, їх певно повели до Казонде іншим шляхом. Нещасна мати не витримала б таких злигоднів!

Ще один випадок віспи в каравані, яку тубільці називають "ндуге". Хворі не можуть ходити. Що з ними зроблять — отак і покинуть?

9 травня. Рано-вранці вирушили в дорогу. Хавільдари хутко підняли нагаями знеможених і хворих. Невільники — це товар. А товар — це гроші. Хавільдари гнатимуть нещасних уперед, скільки в тих стане сили.

Мене оточують живі скелети. Їм бракує голосу, навіть щоб стогнати. Врешті я побачив стару Нен. На неї страшно дивитися. На руках у неї вже немає хлопчика. Немає й напарниці, і Нен тепер легше йти. Але вона й досі підперезана ланцюгом — його кінець перекинуто через плече.

Помаленьку наздоганяю її. Та Нен мене ніби не впізнає. Невже я так змінився?

— Нен! — обізвався я до неї.

Стара служниця довго дивилася на мене.

— А-а, це ви, містере Дік! — врешті відповіла вона. — Я... я... скоро помру...

— Ні, ні! Тримайтеся, Нен!

Я відвів очі, щоб не дивитися на нещасну. Хіба це Нен? Це тільки її тінь.

— Помру, — повторила Нен, — і не побачу ні моєї дорогої господині, ні мого малого Джека! О боже, зглянься наді мною!

Я був хотів підтримати стару Нен, яка тремтіла в своєму лахмітті. Я радо дав би себе скувати з нею, щоб полегшити тягар ланцюга, який Нен тепер несла сама.

Але дужа рука відштовхнула мене вбік, а нещасну Нен ударом нагая загнано в гурт невільників. Я мало не кинувся на хавільдара... Аж тут з'явився араб Ібн-Хаміс, схопив мене за руку й тримав, доки повз нас пройшов увесь караван. Коли я опинився на своєму місці — в кінці колони — Ібн-Хаміс промовив одне тільки слово:

— Негору!

Негору! То це за наказом португальця зі мною поводяться інакше, ніж з моїми товаришами?

Яку ж долю наготував мені цей негідник?

10 травня. Проминули два охоплені пожежею села. Вогонь аж гуде. На деревах висять трупи. Селяни повтікали. Поля спустошені. На села вчинено набіг. Двісті забитих, щоб узяти якийсь десяток невільників!

Звечоріло. Спинились на ночівлю, розташувавшись табором під велетенськими деревами. Височенні трави, мов ті кущі, облямовують узлісся.

Вночі, зламавши колодки, втекло кілька невільників, їх зловили й жорстоко покарали. Сьогодні солдати й хавільдари вартують дуже пильно.

Настала ніч. Довкола рикають леви й виють гієни. Десять далі бовтаються гіпопотами. Певно, там озеро або річка. Я дуже стомлений, але заснути не можу. В голові снуються думки та гадки.

Помічаю, ніби щось крадеться у високій траві. Мабуть, хижий звір. Невже він зважиться напасти?

Прислухаюсь. Нічого. Ба ні! Якась тварина пробирається крізь очерет. Я беззбройний, але буду боронитися! Гукатиму на допомогу. Моє життя потрібне місцям Уелдон і моїм товаришам!

Вдивляюсь у морок. Місяця немає. Ніч чорна, хоч в око стрель. Онде в заростях папірусу блиснуло два вогники — очі гієни або леопарда. Зникли... засвітилися знову...

Трава шелестить зовсім близько. Звір кидається на мене. Крикнути, вдарити на сполох!..

На щастя, я втримався від крику.

Не вірю своїм очам! Та це ж Дінго! Дінго біля мене! Славний Дінго! Як він тут опинився? Як мене знайшов? Що то інстинкт! Але хіба можна самим тільки інстинктом пояснити цю безмежну вірність? Дінго лиже мені руки. Чудовий собака, мій єдиний друг! Отже, вони не вбили тебе!

Я пещу Дінго. Він, ніби розуміючи мене, поривається загавкати, та я його заспокоюю. Ніхто не повинен знати, що він тут! Нехай іде назирці за караваном. Може, якось... Але чому Дінго так настирливо третється шиєю об мої руки? Ніби каже мені: "Та шукай же! Шукай!" Я шукаю і намагаю щось на нашійнику... Це очеретинка, увіткнута

в пряжку з вигравіюваними літерами "С" і "В", таємниці яких ми так і не розгадали.

Виймаю очеретинку. Розламую. Всередині згорнутий папірець!

Але я не можу прочитати в п'їтмі, що там написано. Треба чекати світанку. Я хочу втримати Дінго біля себе, але він пручається. Він розуміє, що доручення виконано.

Відпускаю Дінго, і він безшумно зникає в траві. Коли б тільки він не попався левам або гієнам!

Дінго, звісно, повернеться до того, хто його послав.

Записка, якої я ще не можу прочитати, пече мені руку. Хто її написав? Місіс Уелдон? Геркулес? Як же вірний собака, що його ми вважали мертвим, зустрівся з кимось із них? Що в записці? План визволення з неволі чи тільки звістка від любих друзів? Та хоч хай там як, а ця подія радісно схвилювала мене. Може, скоро настане кінець моїм злигодням?

Як довго тягнеться ніч!

Я не можу заснути. Вдивляюся в обрій — чи ще не світає? А довкола рикають хижі звірі. Бідний мій Дінго, чи пощастило тобі проскочити повз них?

Нарешті займається ранок. У тропіках він настав дуже швидко, майже без світанку. Лягаю так, щоб непомітно прочитати записку.

Намагаюсь читати. Ще дуже погано видно.

Нарешті прочитав. Записка від Геркулеса; написано олівцем.

"Місіс Уелдон з малим Джеком понесли в кітанді. Їх супроводять Гарріс і Негору. З ними містер Бенедікт. Вони випередили караван на три-чотири переходи. Мені не вдалося поговорити з місіс Уелдон. Я знайшов Дінго. Хтось підстрелив його з рушниці, але рана вже загоїлася. Не занепадайте духом і не втрачайте надії, містере Дік. Я думаю про всіх вас і втік тільки для того, щоб якимось допомогти вам.

Геркулес".

Місіс Уелдон та її син живі! Яке щастя! Їх несуть у кітанді — отже їм не довелося терпіти муки цього переходу. Кітанда — це щось на зразок гамака, сплетеного з гілок та сухої трави і підвішеного до двох довгих жердин. Зверху кітанда покрита запоною з легкої тканини. Несуть її на плечах два носії.

Навіщо ж потрібні Гаррісові й Негору місіс Уелдон та її син? Ці негідники прямують до Казонде. Так, так, тільки туди. Я їх там знайду. Яку ж бо гарну, радісну новину приніс мені Дінго, як підбадьорив мене!

11-15 травня. Караван рухається і рухається вперед. Бранцям іти чимдалі важче. Вони залишають за собою криваві сліди. До Казонде ще маршів із десять. Скільки невільників перестане страждати, не дійшовши туди! Але я повинен діяти! Я дійду!

Який жах! Тіло в деяких невільників — це суцільна кривава рана! І в цю рану врізаються ланцюги...

Жінка несе на руках свою малу дитину, яка вчора вмерла з голоду. Мати не хоче розлучатися з нею.

Дорога за нами всіяна трупами. Багато хто вмирає від вітряної віспи.

Проминули дерево, під яким лежать кілька мертвих невільників, прикутих за шию

до стовбура. Їх покинули тут на покару. Вони вмерли з голоду.

16-24 травня. Я вже зовсім знемігся, але не маю права впасти. Дощі перестали. Йти під немилосердно палючим сонцем чимдалі важче. Наглядачі підганяють караван, а дорога піднімається досить круто вгору.

Проходили через зарості "ньяси" — високої цупкої трави. Стебла деруть обличчя, а колюче насіння крізь діряву одержу впливається в тіло. На щастя, мої міцні чоботи ще цілі.

Хавільдари кидають зовсім ослаблих невольників на дорозі. До того ж, ми їмо надголодь: харчу обмаль, а солдати й пагази збунтувалися б, якби їм зменшили пайку.

— Нехай жеруть одне одного! — каже начальник каравану, дивлячись на охлялих невольників.

Деякі молоді й здорові з вигляду невольники зненацька падають мертвими. Мені згадалося, що й Лівінгстон писав про це. "Ці нещасливці раптом починають скаржитись на біль у серці. Кладуть руку на груди й падають неживі. Мабуть, умирають від розриву серця. На мою думку, це стається з вільними людьми, несподівано оберненими на рабів, які зовсім не були готові до такої долі".

Сьогодні хавільдари порубали сокирами із двадцять невольників, що, знесилівши, вже не могли йти далі. Ібн-Хаміс бачив різанину, але не припинив її. Це було жахливе видовище!

Така страшна смерть спостигла й стару Нен. Я спіткнувся об її труп. Не міг навіть поховати її.

Перша жертва серед пасажирів "Пілігрима" після катастрофи.

Бідна Нен!

Щоночі я виглядаю Дінго. Але він не приходить! Чи не скоїлось із ним якого лиха? А, може, що з Геркулесом?.. Ні! Ні! Я не хочу цьому вірити! Така довга мовчанка свідчить тільки про те, що в Геркулеса немає новин для мене. До того ж, йому треба діяти дуже обережно..."

Розділ IX

КАЗОНДЕ

26 травня караван невольників прибув до Казонде. Половина бранців загинули в дорозі. І все ж работорговці сподівалися на неабиякий зиск: попит на рабів не меншав, ціни на невольничих ринках Африки були високі.

Ангола провадила широку торгівлю неграми. Португальські власті в Сан-Паулу-ді-Луанда й Бенгелі не могли їй перешкодити, бо работорговці гнали каравани внутрішніми областями африканського материка — глухими і майже недоступними.

Бараки на узбережжі були напхот напхані невольниками. Ті кілька суден, яким щастило прослизнути повз патрульні кораблі, не могли забрати відразу весь цей "чорний товар", що його мали вивозити до іспанських колоній.

Місто Казонде, розташоване за триста миль від гирла Кванзи, було одним з головних невольничих ринків Анголи — "лакони". Торгівля людьми провадилась на "чітоці" — майдані в центрі міста. Тут "товар" виставлявся на продаж. Звідси каравани

вирушали до Великих Озер.

Казонде, як і всі великі міста Центральної Африки, ділилося на дві частини. В торговій частині жили португальські, арабські й тубільні купці; тут же вони збудували бараки для невольників. В другій частині містилася "резиденція" тубільного володаря. Звичайно це був жорстокий титулований п'яниця, що правив своїми підданцями, наганяючи на них страх усіма можливими засобами, а жив за рахунок щедрих дарунків работорговців.

В Казонде весь торговий квартал належав Жозе-Антоніу Алвішу — тому самому работорговцю, в якого Гарріс і Негору служили агентами. Саме тут була головна контора Алвіша, а філії її — в Біе та Кассанго. Через кілька років після описаних тут подій Камерон побував у кассанзькій філії контори Алвіша.

На головній вулиці торгового кварталу стояли одноповерхові будиночки з плоскими дахами — "тембе". В квадратних, обгороджених глиняними стінами двориках тримали худобу. Вулиця виходила на "чітоку", оточену невольничими бараками. Над будинками височіли пишні крони велетенських смоковниць. Уздовж вулиць росли віялові пальми, схожі на мітли, встромлені держаками в землю. У вуличній пилюці греблися стерв'ятники — санітари міста. Неподалік текла річка Луї. Це ще недосліджена річка, яка є, мабуть, однією з численних приток великої ріки Кванго, що впадав в Конго.

Резиденція" казондського володаря, яка межувала з торговим кварталом, була скупченням злидених халуп, що розкинулись мало не на квадратну милю. Одні халупи обгороджені очеретом, інші — живоплотом з молодих смоковниць. Деякі зовсім не мали огорож. Серед плантацій маніоку, обсаджених папірусом, стояли хижки, де жили раби володаря, хижки його дружин, і "тембе", трохи просторіший і вищий за інші будівлі.

Муані-Лунга, володарю Казонде, було років п'ятдесят. Володіння, що дістались йому в спадок, вже добряче розорені попередниками, при ньому геть змарнувалися. Його армія складалася тільки з чотирьох тисяч солдатів, тимчасом як у португальських рабовласників їх було до двадцяти тисяч. Він уже не міг, як за добрих старих часів, приносити в жертву богам щодня по двадцять п'ять — тридцять рабів.

Розпуста та пияцтво передчасно зістарили Муані-Лунга, перетворили його в жорстокого маніяка. Він з власної примхи калічив рабів, воєначальників і міністрів: кому відріже носа, кому вухо, кому руку чи ногу. Підданці нетерпляче чекали його смерті. Тільки один чоловік на все Казонде журився б, якби Муані-Лунга помер: Жозе-Антоніу Алвіш. Він був у приязних, майже приятельських взаєминах із старим п'яницею, тож порядкував на його землях як хотів. Після смерті Муані-Лунга престол мав би перейти до його першої дружини Муани. Однак Алвіш побоювався, що підданці не визнають її і один з претендентів, володар сусідньої області Укусу, нападе на землі Муані-Лунга. Молодий, завзятий, цей володар уже раніше захопив кілька сіл поблизу Казонде, а до того ж вів справи з іншим работорговцем, конкурентом Алвіша, чорним арабом Тіпо-Тіпо, який, до речі, навідував Камерона в Ньянгве.

Власне, Жозе-Антоніу Алвіш правив державою цього володаря, що геть розпився і вижив з розуму; потураючи вадам Муані-Лунга, Алвіш використовував їх для своєї

вигоди. Жозе-Антоніу Алвіш, уже досить літній чоловік, не був, як дехто може подумати, "мсунгу" — тобто білим. Тільки ім'я він мав португальське — безперечно, взяв його з комерційних міркувань; Алвіш був чистокровний негр; звали його Кенделе. Родом із Донду, на березі Кванзи, він почав свою кар'єру звичайним агентом у работорговця. Врешті-решт цей негідник став одним із найбільших торговців неграми.

Лейтенант Камерон зустрів Алвіша наприкінці 1874 року в Кілембо — столиці Кассанго. Приставши до його каравану, Камерон пройшов з ним аж до Біе — понад сімсот миль.

Отже, невольничий караван прибув до Казонде 26 травня. Розрахунки Діка Сенда підтвердилися. Перехід від берега Кванзи тривав тридцять вісім днів. П'ять тижнів страшних поневірянь і нелюдських мук!

До міста вступили ополудні. Били барабани, хрипко гули роги, раз у раз лунали постріли з рушниць. Охоронці каравану стріляли в повітря; солдати гарнізону Жозе-Антоніу Алвіша радо їм відповідали. Бандити тішилися, зустрівшись після чотиримісячної розлуки. Адже попереду — довгожданий відпочинок; можна віддатися розпусті й пиятикам.

До Казонде дійшло всього двісті п'ятдесят знеможених невольників. Мов той гурт худоби, прогнали їх головною вулицею до "чітоки" й позамикали в бараки, що їх добрі хазяї не взяли б навіть під хліви. Там уже сиділи тисячі півтори рабів, чекаючи ярмарку, що мав зібратись через два дні.

В бараках стало зовсім тісно. З невольників, що прибули, познімали важкі колодки, але ланцюги позалишали.

Пагази зупинились на "чітоці" й поклали долі свій вантаж, чекаючи, поки його заберуть казондські купці. Потім, діставши в плату по кілька ярдів101 коленкору чи якогось іншого краму, вони підуть шукати новий караван.

Старий Том і його товариші збулися колодок, в яких мучились п'ять тижнів. Бет урешті обійняв свого батька. Товариші потисли один одному руки. Але говорили вони між собою дуже мало. Та й про що говорити — про свою лиху долю? Бет, Актеон і Остін — трое дужих молодих людей, звиклих до важкої праці, — витримали цю страшну подорож, але старий Том украй знесилів. Якби перехід тривав ще кілька днів, труп Тома дістався б на з'їжу диким звірам., як і труп старої Нен.

Тома, Бета, Актеона і Остіна загнали в тісний барак, замкнувши за ними двері. Трохи попоївши, вони стали чекати, доки прийде головний работорговець. Всі щиро сподівалися: той звільнить їх, дізнавшись, що вони — американські громадяни.

Діка Сенда залишили на "чітоці" під наглядом хавільдара.

Нарешті він у Казонде! Юнак майже не сумнівався, що місіс Уелдон, малий Джек і кузен Бенедікт уже десь тут. Ідучи в каравані по Казонде, він видивлявся їх на всіх вулицях, заглядав у "тембе", а тепер роззирався по "чітоці".

Місіс Уелдон ніде не було!

"Може, її сюди не приводили? — питав себе подумки Дік Сенд. — Тоді де ж вона? Ні, Геркулес написав те, що знав напевне. Хоч хай які заміри в Гарріса й Негору, однак

вони мушили доправити її сюди. До речі, їх теж щось не видно..."

Дік Сенд перейнявся гострою тривогою. Зрештою, те, що він досі не побачив місіс Уелдон, можна пояснити: скорше за все її тримають під замком. Але ж Гарріс і Негору — особливо Негору! — не забарилися б зустрітись з молодим капітаном, щоб потішитись своєю перемогою, познущатися з нього, взяти його на муки — одне слово, дometатися йому сповна. То невже вони не пішли в Казонде, а доправили місіс Уелдон до якогось іншого місця Центральної Африки? Хоч хай поява Гарріса й Негору загрожує йому, Дікові, смертю — він все одно жадає їх бачити. Якщо Гарріс і Негору тут, у Казонде, то й місіс Уелдон та її син тут!

Далі Дік Сенд подумав, що Дінго більше не з'являвся. Юнак написав Геркулесові записку, але послати її було ніяк. Він просив негра, щоб той не губив місіс Уелдон з очей і, якщо це можливо, розповідав їй усе як є. Дінго вже раз пробрався в табір невільників — то чому б Геркулесові не послати його вдруге? А може, вірний собака загинув? Чи, може, місіс Уелдон повели далі в глиб лісистого плато до якоїсь глухої факторії і Геркулес, — так зробив би на його місці і він, Дік, — подався з Дінго назирці?

Такі думки снувалися в голові Діка Сенда. Він так сподівався побачити місіс Уелдон у Казонде, що тепер розгубився, ба навіть впав у розпач. "Навіщо жити, коли не можеш нічим стати в пригоді тим, кого любиш? Чи не краще вмерти, поклавши край цьому непотрібному животінню?" Але Дік Сенд недооцінював свою вдачу. Після тяжких випробувань цей п'ятнадцятирічний хлопець став дорослим. Розпач був тільки тимчасовим проявом людської слабості.

Аж тут залунали фанфари, розляглися голосні крики. Дік Сенд, що сидів похнюпившись, підхопився на ноги. Кожна нова подія могла навести його на слід місіс Уелдон! Юнак відчув: він знову сповнений завзяття і готовий до дій.

— Алвіш! Алвіш! — кричали тубільці й солдати, що гунули на майдан. Нарешті з'явиться той чоловік, від якого залежить доля стількох безталанних людей! Можливо, Гарріс і Негору теж із ним.

Дік Сенд стояв і чекав, дивлячись перед себе широко розплющеними очима. Що ж, він, п'ятнадцятирічний капітан "Пілігрима", не здригнеться перед колишнім коком!

Із-за рогу головної вулиці винесли кітанду, покриту подертою запоною. З кітанди зліз старий негр.

Це й був работорговець Жозе-Антоніу Алвіш.

Кілька слуг із почту підбігли до нього, раз у раз згинаючись у низьких поклонах.

Услід за Алвішем з'явився і його приятель Коїмбра, син правителя Біе. Як писав лейтенант Камерон, Коїмбра був наймерзенніший негідник у цих краях. Булькати здоровило, з жовтим обличчям, із густою закустраною чуприною. Брудний, неохайний, у драній сорочці й сплетеній з трави спідничці, в обтріпаному солом'яному брилі, він скидався на потворну стару відьму. Цей Коїмбра був Алвішів довірник, організатор набігів на мирні селища й гідний отаман ватаги розбишак, які вірою й правдою служили работорговцеві.

Сам Алвіш, не такий мацапура й обідранець, як його сердечний друзяка, виглядав

трохи пристойніше в своєму ніби карнавалі вбранні — турецькій фесці, накидці, шароварах та капцях. Проте, подивившись на нього, аж ніяк не можна було скласти собі високої думки про власників факторій, що провадили торгівлю рабами.

На превелике розчарування Діка Сенда, ні Гарріса, ні Негору в почті Алвіша не було. Невже немає й надії зустріти їх у Казонде?

Тим часом начальник каравану, араб Ібн-Хаміс, потиснув руки Алвішеві та Коїмбрі. Ті привітали його з успіхом. Щоправда, дізнавшись про загибель двохсот п'ятдесяти невольників, Алвіш скривився. І все ж його справи були непогані. Оцього та того "чорного товару", що в бараках, вистачить для внутрішнього ринку. Алвіш утішився, подумавши, що матиме неабиякий зиск, обмінявши рабів на слонову кістку та мідь, яку вивозять до Центральної Африки.

Хавільдари теж удостоїлись похвали й подяки, а потім работорговець наказав розплатитися з пагазами.

Жозе-Антоніу Алвіш і Коїмбра розмовляли якимсь португальсько-африканським жаргоном, що його уродженець Лісабона навряд чи зрозумів би. Дік Сэнд, звичайно, не розумів, про що саме говорили ці "негоціанти". Проте він здогадувався: мова йде про нього й його товаришів. Юнак переконався в цьому, коли на знак Ібн-Хаміса один із хавільдарів попрямував до барака, де були замкнені Том, Остін, Бет і Актеон.

Чотирьох негрів підвели до Алвіша.

Дік Сэнд підступився ближче, щоб краще чути й бачити.

Обличчя Жозе-Антоніу Алвіша засяло від утіхи, коли він побачив дужих негрів. Відпочинок і гарний харч швидко повернуть їм сили. На Тома він глянув мигцем: за такого старого багато не візьмеш. А трьох молодих можна вигідно продати на ярмарку.

Пригадавши кілька англійських слів, що їх навчився від Гарріса, кривляючись, мов та мавпа, Алвіш іронічно привітав своїх нових невольників із щасливим прибуттям.

Том підійшов до Алвіша й, показуючи на своїх товаришів і на себе самого, мовив:

— Ми вільні люди. Громадяни Сполучених Штатів!

Алвіш, певно, його зрозумів, бо, киваючи головою й усміхаючись, відказав:

— Так... так... Американці! Ласкаво просимо! Ласкаво просимо!

— Ласкаво просимо! — повторив Коїмбра.

Він підійшов до Остіна і, ніби той баришник, що купує на ярмарку коня, став мацати йому груди, плечі, м'язи. Та коли він був спробував розтулити Остінові рота, щоб подивитися в зуби, то дістав такий удар кулаком, якого ще не удостоювався жоден правителів син!

Алвішів довірник одлетів кроків на десять. Кілька солдатів кинулись до Остіна, і він був би дорого заплатив за свій гнівний порив, якби Алвіш жестом не спинив їх. Работорговець не міг дозволити, щоб йому зіпсували такий дорогий товар!

До того ж, Алвіш од душі розсміявся, коли побачив, що в його любого друга Коїмбри з шести цілих зубів залишилось тільки два. Алвіш давно вже так не сміявся. Він був чоловік веселої вдачі.

Работорговець заспокоїв розлюченого Коїмбру, і той, звівшись на ноги, знов став

біля нього, насварившись кулаком на Остіна.

Хавільдар підштовхнув до Алвіша Діка Сенда.

Алвіш, мабуть, знав, хто цей юнак, яким побитом опинився в Анголі та як потрапив до каравану Ібн-Хаміса.

Зиркнувши на Діка Сенда досить лихим поглядом, Алвіш кинув по-англійськи:

— А-а, маленький янкі!

— Так, янкі! — відповів Дік Сенд. — Скажіть, що ви зробите з моїми товаришами й зі мною?

— Янкі! Янкі! Маленький янкі! — повторював Алвіш.

Він або не розумів, або не хотів розуміти Дікового запитання.

Дік Сенд вдруге спитав його про те саме. А що Алвіш не відповідав, то юнак звернувся до Коїмбри, в якому, незважаючи на його спотворене пияцтвом обличчя, вгадувався європеєць. Та Коїмбра тільки замахнувся кулаком і теж нічого не відповів.

Тим часом Алвіш зайшов у жваву розмову з Ібн-Хамісом. Певно, вони говорили про Діка Сенда та його товаришів. Мабуть, зараз їх знов розлучать, і хтозна, чи ще трапиться коли-небудь нагода обмінятися бодай кількома словами.

— Друзі мої, — мовив Дік Сенд упівголоса, ніби розмовляючи сам із собою, — слухайте, що я вам скажу! Геркулес прислав до мене Дінго з запискою. Він ішов назирці за караваном. Гарріс і Негору забрали місіс Уелдон, Джека і містера Бенедікта, але куди — не знаю. Можливо, вони в Казонде. Не занепадайте духом і будьте готові скористатися з першої-ліпшої нагоди, щоб утекти.

— А Нен? — спитав старий Том.

— Нен померла!

— Перша жертва.

— І остання, — сказав Дік Сенд. — Бо ми ще зуміємо...

Цієї миті важка рука лягла йому на плече, і він почув аж надто добре знайомий голос:

— О! Якщо я не помиляюсь, це ви, мій юний друже? Я невимовно радий бачити вас! Дік Сенд рвучко обернувся. Перед ним стояв Гарріс.

— Де місіс Уелдон? — вигукнув Дік Сенд, підступаючи до американця.

— Гай-гай! — відповів Гарріс удавано сумним голосом. — Бідна мати! Хіба вона могла пережити...

— То вона померла? А її син?

— Бідний хлопчик! — так само журливо провадив Гарріс. — Де вже йому було вижити в таких тяжких умовах!.. Сконав, звичайно!

Отже, всіх тих, кого так любив Дік Сенд, немає серед живих! Годі уявити, що відчував юнак у цю мить. Охоплений нестямним гнівом і невситимою жадобою помсти, він підскочив до Гарріса, вихопив у нього з-за пояса ніж і вгородив йому в груди по самісіньку ручку.

— Прокляття!.. — тільки й встиг вигукнути Гарріс і впав мертвий.

Розділ X

ЯРМАРОК

Дік Сенд кинувся на Гарріса так несподівано, що ніхто не встиг його спинити. Кілька тубільців тут же підбігли до юнака і були б убили його, якби не нагодився Негору.

За знаком португальця тубільці пустили Діка. Потім вони підняли й понесли геть мертвого Гарріса. Алвіш і Коїмбра хотіли негайно розправитися з юнаком, та Негору шепнув їм, що вони нічого не втратять, коли трохи забаряться з покарою. Работорговець наказав хавільдарам відвести Діка геть, замкнути й пильно стерегти.

Дік Сенд уперше побачив Негору відтоді, як той пішов од них на узбережжі. Він знав: цей негідник — єдиний винуватець катастрофи "Пілігрима". Він мав би ненавидіти португальця більше, аніж його забитого спільника. Та Дік зневажливо відвернувся від Негору, не мовивши до нього й слова.

Гарріс сказав, що місіс Уелдон і її син загинули. Тепер уже ніщо не цікавило Діка, навіть власна доля. Його кудись потягли, а куди — це було йому байдуже.

Діка Сенда міцно зв'язали й замкнули в вузький барак без вікон. То був ніби карцер, куди Алвіш саджав невільників, присуджених до смерті за бунт, опір чи за якусь іншу непокору. Міцні стіни відгородили Діка від зовнішнього світу. Але він не жалкував. Він помстився за смерть тих, кого любив, і будь-яка кара не лякала його.

Легко здогадатися, чому Негору не дав тубільцям учинити розправу над Діком Сенд ом: він хотів спершу взяти юнака на жорстокі муки. П'ятнадцятирічний капітан нарешті був у його руках! Тепер можна сповна всолодитися помстою.

Через два дні, 28 травня, відкрився ярмарок — "лаконі", — на який з'їхались работорговці з усіх факторій внутрішньої Африки та тубільці з сусідніх областей. "Лаконі" — це не тільки невілничий ярмарок; це водночас і ринок усіх дарів щедрої африканської землі, і, взагалі, місце, де зустрічаються тубільці з різних племен.

З раннього ранку на просторому майдані — "чіто-ці" — юрмився люд. Сюди зійшлося тисяч із п'ять душ. Привели й рабів Жозе-Антоніу Алвіша, і Тома з товаришами. Те, що ці бідолахи були американці, мало підвищити на них попит.

Алвіш походжав по ярмарку з Коїмброю, пропонуючи работорговцям із внутрішніх областей цілі партії невільників. Серед покупців були тубільці, метиси з Уджіджі — головного торгового міста біля озера Танганьїка — та араби, неабиякі мастаки в торгівлі.

На "лаконі" зійшовся весь місцевий тубільний люд — чоловіки, жінки й діти. Найкраще вміють торгуватися, звісно, жінки, і нашим європейкам до африканок далеко братись.

На жодному з ринків великих європейських міст, навіть у ярмарковий день, не буває такої веремії, як на африканському. У так званих цивілізованих націй бажання продати завжди бере гору над бажанням купити. Африканські тубільці продають так само завзято й бурхливо, як і купують. "Лаконі" для тубільців — велике свято, тільки вони з цієї нагоди не вбираються в найкращу одягу, а прикрашаються. Чи не найважливішою прикрасою вважається зачіска.

Деякі чоловіки позаплітали товсті коси й повикладали їх на тімені високим шиньйоном. Інші позаплітали кіски, що звисали наперед, мов пацючі хвостики, а на тімені прилаштували султани з червоного пір'я. Ще інші позакручували волосся химерними ріжками і пообмазували його, щоб держалося, червоною глиною та щедро пообмащували жиром.

Усі ці химерні зачіски зі свого чи чужого волосся були втикані залізними й кістяними шпильками та паличками. А деякі чепуруни ще й понанизували на волосся силу-силенну кольорових намистинок, а в ці вигадливі візерунки повстромляли ножі для татуювання — "софі" — з різьбленими кістяними ручками.

У жінок волосся було закручене в дрібні, з вишню завбільшки, завитки, кучерики, жмутики або звисало на обличчя довгими закрутами. Тільки деякі молоді та вродливі жінки позачісували його назад або попідстригали чубчиком на лобі. І всі як одна щедро понамащували волосся масною глиною або блискучим "нкола" — червоним смолистим соком сандалового дерева; здалеку видавалося, що їхні голови вкриті черепицею.

Однак не слід думати, що, прибираючись на ярмарок, тубільці обмежувалися самою тільки зачіскою. Навіщо ж тоді людині вуха, коли в них не встромляти паличок із цінного дерева, не носити мідних різьблених кілець, ланцюжків, сплєтених з маїсової соломи, або сушених гарбузців, які правлять за табакерки, та ще сили-силенної всякого добра! Прикраси відтягують мочки вух мало не до плечей. До речі, африканські дикуни не знають, що таке кишеня, та й звідки їм знати — адже вони ходять майже роздягнені! Тим-то вони й носять у вухах дрібні речі щоденного вжитку — ножі, люльки тощо.

Ну а шия, руки, зап'ястя, ноги, кісточки? Вони, безперечно, призначені для того, щоб носити на них мідні й бронзові браслети, рогові кільця та разки барвистого намиста.

А зуби хіба не для того, щоб підпилювати верхні й нижні різці, роблячи їх схожими на зуби гримучої змії? А нігті на пальцях хіба не для того, щоб відрощувати їх так, аж неможливо нічого робити руками?

А шкіра, звісно, вкриває людське тіло для того, щоб прикрашати її "тембо" — татуюванням, яке зображав дерева, птахів, місяць або хвилясті лінії, що в них Лівінгстон убачав схожість з малюнками Стародавніх єгиптян. З "тембо" — його роблять людині ще змалечку вістрям ножа та синьою фарбою — можна дізнатись, до якого племені чи роду вона належить. Навчить біда малювати свій герб на власних грудях, коли не можна намалювати його на дверцятах карети — адже її немає!

Ну а одяг? Він був дуже простий. Чоловіки мали на собі фартухи із шкіри антилопи, що спускалися від стегон до колін, або сплєтені з трави спіднички. Жінкам за одягу правила теж сама тільки зелена спідниця, вишита барвистим шовком і оздоблена бісером або дрібними черепашками каурі та підперезана поясом із намиста. Деякі жінки замість спідниці носили фартухи з "ламби" — тканини, сплєтеної з трав, пофарбованих у синій, чорний або жовтий колір.

Проте так пишно були вбрані тільки багаті тубільці. Решта — дрібні торговці, пагази, араби — вдягалися куди простіше, тобто ходили майже голі.

Поклажу тут здебільшого носили жінки. Вони прийшли на ярмарок із великими плетеними корзинами за плечима. Знизу вони підтримували корзини руками, а згори корзини держалися з допомогою широкого паска, який оперізував лоб. Вибравши місце й вивантаживши товар, жінки перекидали корзини набік і всідалися в них навпочіпки.

На ярмарку красувалися цілі гори чудових овочів і фруктів — плодів цієї напрочуд щедрої землі. Тут продавали рис, що дає врожай сто зернин з одної; маїс, який при двохстах зернинах з одної приносить три врожаї за вісім місяців; перець, набагато гостріший за кайенський; маніок; пальмову олію. Сюди понаганяли сотні кіз, свиней, овець безшерстої породи; понаносили живої й битої птиці, риби. Гончарні вироби вабили око своїми яскравими візерунками. Скрізь сновигали хлопчаки, спокушаючи верескливими голосами охочих до напоїв. Вони пропонували бананове вино, міцну настоянку-"помбе", "малофу" — пиво з бананів і медову воду.

Та ще мальовничішим робили ярмарок у Казонде слонова кістка й тканини. Тканин тут було без ліку: "мерикані" — небілений міткаль виробництва салемських фабрик у Массачусетсі; "канікі" — блакитна бавовняна тканина тридцять чотири дюйми завширшки; "сохарі" — картата біло-синя матерія з червоною облямівкою; і врешті, "діулі" — зелений, червоний і жовтий суратський шовк, три ярди якого коштують щонайменше сім доларів, а якщо він зітканий з золотою ниткою, то ціна досягає до вісімдесяти доларів.

Слонову кістку приставляли до Казонде з усіх факторій Центральної Африки, а вже звідси її везли в Хартум, Занзібар і Наталь. Скільки купців і перекупників гріли руки на цій комерції!

Важко навіть уявити собі, скільки треба забити слонів, щоб зібрати оті п'ятсот тисяч кілограмів, що їх щороку вивозять на європейські й зокрема на англійські ринки. Тільки для задоволення потреб англійської промисловості щороку треба вбивати сорок тисяч слонів¹⁰².

Вага пари слонових бивнів — десть двадцять вісім фунтів, але трапляються бивні вагою в сто шістдесят і більше фунтів.

Як же розраховуються покупці й продавці? Які тут ходять гроші? Відомо, що для африканських работорговців за грошову одиницю правив невільник. Тубільці користувалися замість грошей намистом, виготовленим у Венеції: молочно-білим — "качоколо", чорним — "бубулу", рожевим — "сікундерече". Десять разків намиста називались "фундо". Це вже було справжнє багатство. Тому Лівінгстон, Камерон і Стенлі, вирушаючи в свої африканські експедиції, завжди брали з собою чималий запас цієї "монети".

Крім кольорового намиста, на африканських ринках іще ходить "віунга". Це особливі черепашки, що трапляються подекуди на східному узбережжі. Вони правлять за дрібну розмінну монету. Для людодських племен певну цінність становлять людські зуби, і на "лаконі" можна часом бачити намисто з людських зубів на шії у тубільця. Проте останнім часом ці "гроші" вже виходять з обігу.

Отак виглядав цей "лаконі" — ярмарок у Казонде.

Під полудень він завирував іще дужче, а галас став просто оглушливим. Годі описати словами люті продавців, яким не вдавалося накинати нікому свого товару, й гнів покупців, з яких продавці правили зависоку ціну. Раз у раз серед розпаленої юрби зчинялися бійки, і жоден охоронець порядку не розбороняв забіяк.

Пополудні Алвіш звелів вивести невольників, призначених на продаж. Юрба відразу побільшала на дві тисячі чоловік. Ці люди просиділи в бараках кілька місяців. Але "товар" був не такий уже й кепський: невольники відпочили, набрали тіла на пристойних харчах, — отже можна було правити за них добрячу ціну. Куди гірший вигляд мали ті, що їх пригнали недавно, — геть охлялі з голоду, посмуговані нагаями. Якби Алвіш протримав цих негрів у бараках бодай місяць, він би, звісно, продав їх куди дорожче. Але работорговець вирішив все-таки пустити їх у продаж, бо знав і бачив — попит на невольників великий.

Старого Тома і трьох його товаришів теж вивели на майдан. Всі вони, як і доти, були скуті, але їхні погляди палали люттю та обуренням.

— Містера Діка тут немає! — мовив Бет, обвівши очима майдан.

— Авжеж немає! — відповів Актеон. — Вони не можуть продати його як раба!

— Але вони можуть убити його, якщо ще не вбили! — сказав Том. — А нам залишається тільки єдине: сподіватися, що всіх купить один работорговець. Бодай би вже нам не розлучатись.

— Мій бідний старий батьку! Страшно подумати, що нас розлучать і що ти працюватимеш як раб! — ридаючи, вигукнув Бет.

— Ні! — відповів Том. — Ні, вони не розлучать нас, і, можливо, нам пощастить...

— Якби з нами був Геркулес! — мовив Остін.

Але Геркулес пропав. Після того, як він прислав записку Дікові Сенду, вони не мали про нього ні чутки, ні вістки. Чи ж варто заздрити йому? Варто! Бо якщо Геркулес навіть загинув — він загинув вільним. Він не носив кайданів...

Тим часом торг почався. Агенти Алвіша походжали серед чоловіків, жінок і дітей, і їм було байдуже, що вони розлучають батьків з дітьми, а чоловіків із жінками. Ці нелюди вважали невольників за худобу. Тома і його товаришів водили від покупця до покупця. — Попереду йшов агент, викрикуючи ціну, призначену Алвішем за них усіх. Покупці:— араби або метиси з центральних областей — уважно оглядали "товар", їх дивувало, що ці негри не схожі на африканських, яких пригнали, скажімо, з берегів Замбезі чи Луалаби: вони багато міцніші фізично і значно розумніші. Справді цінний товар! Покупці мацали Бета, Актеона та Остіна, дивились їм у зуби, як баришники, що гендлюють кіньми на ярмарку. Вони жбурляли палицю й наказували невольникам принести її — щоб подивитися, як ті бігають.

Цей ганебний огляд не минув нікого. Не треба думати, що невольники байдуже сприймали його. Аж ніяк! Усі, чоловіки й жінки, переймались почуттям глибокого сорому й кривди за свою зневажену людську гідність. Хіба що діти не розуміли, як їх принижують.

До того ж, невольників страшенно лаяли й били. Коїмбра, вже добряче напідпитку,

та Алвішеві агенти поводитись із ними вкрай жорстоко. А у нових господарів, що заплатять за них слоною кісткою, коленкором або намистом, цих бідолах чекала, можливо, ще гірша доля.

Розлучали силою матір з дитиною, чоловіка з дружиною, брата з сестрою і не дозволяли їм навіть попрощатись. Вони бачились на цьому ярмарку востаннє й розставались навек.

Звичайно баришники, що торгують чоловіками, не купують жінок. Жінки — цінний товар на ринках мусульманського Сходу, де існує полігамія¹⁰³; їх женуть на північ, до арабських країн. Чоловіки потрібні на важких роботах в іспанських колоніях, в Маскаті, на Мадагаскарі. Тож їх спершу перепроводжують до факторій на східному або західному березі Африки, а звідти вивозять на місце. Прощання невольників супроводиться жахливими сценами: вони знають, що помруть, ніколи більше не побачившись.

Том і його товариші мусили поділити долю інших невольників. Проте не це їх лякало. Якби їх вивезли до якоїсь чужоземної колонії, вони знайшли б там можливість заявити, хто вони такі, і домагалися б своїх прав. Але вони боялись, що їх заженуть кудись у глиб Африки. Звідти вони вже не повернуться...

На щастя, сталося так, як вони бажали: всіх чотирьох продали одному работорговцеві. Охочих купити їх було чимало. За них сперечалися кілька баришників з Уджіджі. Жозе-Антоніу Алвіш задоволено потирив руки. Тим часом ціни на чотирьох негрів зростали. Гендлярі мало не побилися за них, бо зроду ще не бачили таких невольників на ярмарку в Казонде. Алвіш, звісно, не казав, де він їх роздобув. А Том і товариші, не знаючи місцевої говірки, не могли пояснити, що й до чого. Їхній новий господар, багатий арабський купець, мав намір за кілька днів одпровадити їх до озера Танганьїка, а вже звідти — до занзібарських факторій.

Чи ж добудуться вони туди живі, подолавши шлях у півтори тисячі миль через найбільш небезпечні області Центральної Африки? Чи стане старому Томові сили витерпіти ще й злигодні? Чи не помре він десь по дорозі як Нен?

Але все-таки чотирьох товаришів не розлучили!

І через це ланцюг, яким скували їх, здавався легшим.

Їхній новий господар звелів одвести їх до окремого барака. Він дбав про свій товар, бо, мабуть, сподівався вигідно продати його на занзібарському ринку.

Тома, Бета, Актеона та Остіна повели геть із "чітоки". Вони не побачили й не дізнались, якою несподіваною подією скінчився ярмарок у Казонде.

Розділ XI

ПУНШ ЙОГО ВЕЛИЧНОСТІ

Близько четвертої години пополудні в кінці головної вулиці загуркотіли барабани, задзвеніли цимбали та інші африканські музичні інструменти. Юрба на "чітоці" вирувала й досі. Тривалі суперечки й бійки не приглушили голосів, не вгамували й не стомили несамовитих торговців. Чимало невольників не було продано. Покупці сварилися за партії рабів із таким запалом, якого не знає навіть лондонська біржа в дні

великої гри на підвищення. Проте коли зненацька залунали звуки цього незлагодженого концерту, всі торгові справи припинилися, і горлані могли нарешті звести дух.

То його величність Муані-Лунга, володар Казонде, удостоїв своїми відвідинами ярмарок. Його супроводив численний почет — дружини, "державні чиновники", солдати й раби. Алвіш та інші работорговці поквапились вийти йому назустріч і не шкодували улесливих слів, які так полюбляв цей титулований п'яничка.

Стареньку кітанду, в якій несли його величність, поставили, посеред "чітоки", і з неї зліз — не без допомоги десятка послужливих рук — володар Казонде Муані-Лунга.

Йому було п'ятдесят років, але здавався він вісімдесятирічним дідом. Він виглядав таким старим, що старішого годі собі й уявити. На голові в Муані-Лунга вивишалось щось на взірєць тіари, прикрашеної пазурами леопарда, пофарбованими в червоний колір, і втикані віхтиками білої вовни. Це була родова корона володарів Казонде. На стегнах теліпалися дві спіднички зі шкури антилопи "куду", вишиті перлами й заяложені більше, ніж ковальський фартух. Химерне татуювання на грудях свідчило про давність роду; якщо вірити цьому свідченню, родовід династії Муані-Лунга губився десь у пітьмі віків. На руках у його величності подзенькували мідні браслети. Ноги були взуті в чоботи виїзного служки з жовтим закатом — подарунок, що його підніс Алвіш років двадцять тому. У лівій руці Муані-Лунга тримав великий ціпок із срібною головкою, а в правій — хлопавку для мух з оздобленою перлами ручкою. Над його величністю несли стару парасольку, поцяцьковану численними латками, мов штани в Арлекіна¹⁰⁴. Вбрання володаря доповнювали окуляри на носі та лупа на шиї. Ці предмети, за якими так побивався кузен Бенедікт, знайшов у Бетових кишенях Алвіш і подарував його величності Муані-Лунга.

Такий був портрет цього грізного володаря.

Муані-Лунга твердив, що він — син неба, тому і сидить на престолі. Тих своїх підданців, які насмілювались сумніватися в цьому, він спроваджував на небо,

Він одягнений у костюм, пошитий із шматочків тканини різного кольору. щоб вони пересвідчилися у слушності його твердження. Він казав також, що завдяки небесному походженню не має ніяких людських потреб. Якщо він їсть — то тільки тому, що йому це приємно; якщо він п'є — то тільки тому, що йому це подобається. До речі, ніхто не міг випити більше за його величність. Його міністри та чиновники, теж гіркі п'яниці, в порівнянні з Муані-Лунга здавалися непитущими. Його величність був наскрізь проспиртований, однак і далі безперестану лив у себе міцне пиво, "помбе", а надто дешевий ямайський ром, що ним удосталь постачав володаря Алвіш.

Муані-Лунга мав у своєму гаремі багато дружин усякого віку й рангу. Більшість з них супроводили його на ярмарок. Муані, першій його дружині, що мала титул володарки, було років сорок.

На Муані красувалася картата накидка й сплетена з трави та оздоблена перлами спідниця. Вона поначіпляла на себе силу-силенну намиста — на шию, руки, ноги і скрізь, де тільки можна начепити. Висока химерна зачіска обрамляла її дрібненький

змійний видок. Вона була до краю потворна. Інші дружини, не такі ошатні, але молодші, йшли за Муаною, готові на перший знак володаря приступити до виконання своїх обов'язків — перетворитися на живі меблі. Ці нещасні змушені були коритися. Коли його величності схочеться сісти, дві дружини пригнуться до землі, і він сяде на них, а решта розстелиться йому під ноги.

Слідом за дружинами в почті Муані-Лунга йшли міністри, воєначальники та інша знать. Усі вони — так само, як і їхній повелитель, — добряче вже хильнули. Впадало в око те, що кожному з цих високопоставлених дикунів бракувало якоїсь частини тіла — тому вуха, тому ока, тому носа, а тому руки. Річ у тім, що в Казонде карали тільки двома способами: калічили або вбивали — залежно від примхи володаря. За найменшу провину придворним відрізали вуха; це вважалося чи не найсуворішою карою — адже в вухах тубільці носили ножі, табакерки, кільця та інші предмети щоденного вжитку.

Начальникам округів — "кілоло", — які успадкували це право або були призначені на чотири роки, за мундири правили червоні жилети. На головах вони носили шапочки з зебр'ячої шкіри, а в руках тримали знак своєї влади — довгу бамбукову палицю. Солдати були озброєні луками, гострими ножами, вкладеними в піхви із змійної шкіри, довгими товстими списами та пальмовими щитами, прикрашеними вигадливою різьбою. Що ж до мундирів, то його величність не дуже витрачався на них.

Останніми в почті Муані-Лунга йшли придворні чаклуни й музиканти.

Чаклуни — мганнги — водночас тут і лікарі. Африканські дикуни сліпо вірять в силу мганнг — у їхні пророцтва та чудодійні заклинання; вони поклоняються фетишам, глиняним фігуркам, розмальованим у синій і червоний колір, що зображають справжніх і фантастичних тварин, або ж вирізаним з дерева фігуркам чоловіків і жінок. Мганнги теж були покалічені: так їм віддячував володар, коли йому не допомагали їхні ліки.

Музиканти — чоловіки й жінки — без угаву тріскотіли напрочуд дзвінкими тріскачками, гатили в барабани або били паличками з гутаперчевими кульками на кінцях по "марімба". Так називалися інструменти, схожі на тимпани; вони були зроблені з сухих порожніх гарбузців — великих, менших і зовсім маленьких. Одне слово, стояв такий оглушливий шум, що його могло витримати тільки звикле до африканської музики вухо.

Над процесією майоріли прапори та прапорці. Воїни несли на списках кілька побілілих черепів; це були черепи вождів сусідніх племен, що їх переміг Муані-Лунга.

Коли його величність зліз із кітанди, залунали вітальні вигуки. Охоронці караванів розрядили в повітря свої старовинні кремінні рушниці, але звуки пострілів потонули в галасі багатотисячної юрби. Хавільдари квапливо натирали свої чорні обличчя червоним порошком кіноварі, який носили в торбинках на поясі, і падали ниць перед Муані-Лунга.

Алвіш, вийшовши наперед, підніс володарю велику пачку свіжого тютюну — "заспокійливої трави", як його називають у Казонде. Це пришилося дуже до речі: Муані-Лунга з самого ранку був у кепському настрої.

Коїмбра, Ібн-Хаміс та інші работорговці — араби и метиси — вслід за Алвішем запевнили могутнього володаря Казонде в своїй відданості. "Мархаба!" — проказували араби й прикладали руку до чола, уст та серця. "Мархаба" мовою арабів, які живуть у Центральній Африці, означає: "Ласкаво просимо!" Метиси з Уджіджі плескали в долоні й били доземні поклони. Деякі з них качались у пилюці, виказуючи в такий спосіб свою вірність. Але Муані-Лунга ні на кого не дивився. Він ішов майданом, широко розставляючи ноги, неначе під ними хиталася земля, і оглядав виставлених на продаж рабів. І якщо работорговці боялися, щоб він бува не забрав собі якогось невільника, то невільники не менше боялися, що потраплять під владу цього лютого звіра.

Негору ані на крок не відступався від Алвіша. Він теж засвідчив своє шанування його величності. Розмовляли вони місцевою говіркою. Власне, говорили Алвіш і Негору, а Муані-Лунга у відповідь тільки щось п'яно мимрив або вигукував неслухняними губами. Проте його мова стала розбірливою, коли він попросив свого друга Алвіша поповнити запас горілки. Володар та його придворні вже повипивали все, що було.

— Муані-Лунга — бажаний гість на ярмарку в Казонде! — вигукнув Алвіш.

— Хочу пити! — відказав володар.

— Його величність дістане свою частку від прибутків "лаконі", — докинув работорговець.

— Пити! — повторив Муані-Лунга.

— Мій друг Негору щасливий, що бачить володаря Казонде після такої тривалої розлуки.

— Пити! — водно торочив п'яниця, від якого тхнуло горілкою.

— Чого ж хоче випити його величність — "помбе" чи медової води? — хитро спитав Алвіш, добре знаючи, чого хоче Муані-Лунга.

— Ні! Ні! — закричав володар. — Горілки! А за кожную краплю вогняної води я дам моєму другові Алвішу...

— По краплі крові білої людини! — підказав Негору, непомітно зробивши Алвішеві знак, на який той ствердно кивнув головою.

— Кров білої людини? Вбити білого? — перепитав Муані-Лунга, в якому враз пробудилися дикі інстинкти.

— Цей білий убив одного з агентів Алвіша, — провадив Негору.

— Так, він убив Гарріса, — підтвердив работорговець. — І ми повинні відомстити за це.

— То вирядіть його до Массонго, у верхів'я Заїру. Воїни племені асуа розріжуть його на шматочки й з'їдять живцем! Їм смакуватиме людське м'ясо! — вигукнув Муані-Лунга.

Він казав правду. Подекуди в Центральній Африці ще досить поширене людодство.

Лівінгстон у своїх нотатках пише, що на берегах Луалаби живе плем'я маньєма, яке їсть не тільки забитих на війні ворогів, а й закупає невільників на з'їжу. Камерон теж зустрічався з племенем людодів — моенебугга. Відомий нам Стенлі засвідчив випадок людодства у жителів Укусу.

Та хоч хай яку жахливу кару придумав Муані-Лунга для Діка Сенда, вона не підходила Негору, бо він не мав наміру випускати з рук свою жертву.

— Білий убив нашого друга Гарріса тут, — мовив Негору.

— І тут він повинен умерти! — додав Алвіш.

— Роби як хочеш, Алвіше, — відказав Муані-Лунга. — Але пам'ятай: крапля вогняної води за краплю крові білої людини!

— Гаразд! Буде тобі вогняна вода! Ти сам побачиш — вона заслуговує цієї назви. А як вона в нас запалає! Жозе-Антоніу Алвіш почастиє сьогодні пуншем володаря Муані-Лунга!

Його величність ляснув п'ятірнею по долоні свого друга Алвіша. Він аж нестямився з радості. Його дружини та придворні теж бурхливо виявляли свій захват. Вони ще зроду не бачили, як горить "вогняна вода", і, безперечно, вважали, що її можна отак пити — з вогнем.

Бідний Дік Сент! Які жахливі муки чекали його! Коли навіть цивілізовані люди, напившись, не володіють собою й часом здатні на страхітливі вчинки, то легко уявити собі, як діє алкоголь на дикунів.

Отже, думка помордувати білого припала до вподоби і тубільцям, і Жозе-Антоніу Алвішу, такому самому негру, як і вони, і Коїмбрі, метисові з негритянською кров'ю, і, нарешті, Негору, якого просто-таки розпикала ненависть до людей його раси.

На землю непомітно спустився вечір, і відразу настала ніч.

Алвішеві й справді прийшла в голову блискуча думка: почастувати його негритянську величність пуншем. Муані-Лунга останнім часом нарікав, що "вогняна вода" його не бере. То, може, якщо горілка запалав справжнім вогнем, вона краще подів на негритянського володаря? Отже, в програмі вечора першим номером стояв пунш, а другим — катування білої людини.

Дік Сент, замкнений у своїй тісній і темній в'язниці, мав вийти з неї тільки на страту. Невільників, проданих і непроданих, знов позаганяли в бараки. На "чітоці" залишились Муані-Лунга із почтом, работорговці, хавільдари й солдати, які сподівалися, що їм пощастить скуштувати пуншу після його величності та придворних.

Жозе-Антоніу Алвіш заходився готувати пунш. Негору давав йому поради. На "чітоку" винесли й поставили в її центрі мідний казан місткістю близько двохсот пінт¹⁰⁵. В нього вилили кілька барилець найгіршого, але дуже міцного спирту. Туди ж щедро насипали перцю та інших прянощів, аби дикунський пунш вийшов якнайміцнішим.

Всі оточили Муані-Лунга. Він, похитуючись, підступив до казана. Горілчане плесо надило його до себе; здавалося, він от-от кинеється в казан сторч головою.

Алвіш притримав його й тицьнув у руки запалений гніт.

— Вогонь! — крикнув він, лукаво усміхаючись.

— Вогонь! — повторив Муані-Лунга й ткнув гніт у спирт.

Як спалахнув спирт, як гарно затанцювали-закрутились синюваті вогники!

Алвіш присмачив пунш жменею морської солі, щоб він став іще пекучішим.

Відблиски полум'я надали обличчям людей, які оточили казан, того тьмяно-синюватого відтінку, що його людська уява приписує привидам. Сп'янівши від самого тільки запаху спиртного, тубільці загорлали й, побравшись за руки, закрутилися в шаленому танку довкола володаря Казонде.

Алвіш, озброївшись величезним ополоником з довгою ручкою, помішував рідину в казані, що рясніла язичками полум'я.

Муані-Лунга підступився ближче. Він вихопив ополоника з рук у Алвіша, зачерпнув вогняного пуншу й підніс до рота.

Як заволав володар Казонде!

Його проспиртована величність спалахнув, мов сулія з гасом. Вогонь не давав великого жару, але невтримно пожирав Муані-Лунга.

Танок тубільців ураз розпався.

Один з міністрів Муані-Лунга підбіг до свого володаря, щоб загасити його, але, проспиртований не менше від того, зайнявся й сам.

Всі придворні Муані-Лунга могли б отак згоріти!

Алвіш і Негору закликали на місці. Дружини володаря кинулись навтіки, Коїмбра дременув і собі, зрозумівши, що і йому загрожує така смерть.

Муані-Лунга і міністр попадали на землю, корчачись від нестерпного болю.

Через кілька хвилин Муані-Лунга і його міністр сконали. Невдовзі від них залишився тільки попільцець та кілька кісток, що їх не взяв вогонь.

Ось що лишилося від володаря Казонде та його міністра.

Розділ XII

ПОХОРОН МУАНІ-ЛУНГА

Назавтра, 29 травня, місто Казонде мало незвичайний вигляд. Перелякані тубільці не витикали носа з хатин. Вони ще зроду не бачили, щоб володар, син неба, та його міністр загинули такою страшною смертю. Декому з тубільців, особливо старим, траплялося підсмажувати своїх ближніх. Вони знали, що для цього потрібні складні приготування. А тут їхній володар та міністр згоріли самі по собі, як суха трава! Тубільці мали це за справжнє диво.

Жозе-Антоніу Алвіш також не виходив (із дому. Він боявся, що провину за смерть Муані-Лунга звернуть на нього. Негору пояснив йому, чому помер його величність, і порадив бути обережним. А ні, то доведеться добряче потрусити гаманом, щоб викрутитися з халепи.

Аж тут Негору осяяла блискуча думка. За його порадою Алвіш пустив чутку, що незвичайна смерть володаря Казонде — знак особливої прихильності до нього великого бога Маніту; такої прихильності удостоюються тільки деякі його обранці. Забобонні тубільці спіймалися на гачок. Вогонь, що спопелив Муані-Лунга та його міністра, оголосили священним. Залишалось тільки вшанувати його величність похороном, гідним людини, піднесеної до рангу божества.

Цей похорон і своєрідний церемоніал, що його супроводив, давав Негору можливість поквитатися з Діком Сендом. Ніхто б не повірив — коли б не свідчення

багатьох дослідників Центральної Африки, зокрема лейтенанта Камерона, — що такий похорон не обходиться без кровопролиття.

Спадкоємицею трону мала стати найстарша дружина Муані-Лунга — Муана. Вона звеліла негайно розпочати приготування до похорону. Цим вона проголосила свою владу, випередивши решту претендентів, а насамперед царка Укусу, який давно вже зазіхав на казондський трон. Як володарці держави, Муані не загрожувала жорстока доля інших дружин небіжчика. Водночас вона позбувалася наймолодших дружин, які добряче їй дозолили. Це особливо тішило люту мегеру¹⁰⁶. Отож вона наказала оголосити — під звуки рогів і "марімба", — що похорон Муані-Лунга відбудеться завтра ввечері згідно з усіма узвичаєними обрядами.

Двір володаря і його народ сприйняв цей наказ як належне. Алвіш та інші работорговці не боялися Муани. Вони знали: подарунками та лестощами вони невдовзі візьмуть володарку під свій вплив.

Отже, трон перейшов у руки Муани швидко й мирно. Тільки в гаремі небіжчика панував переляк, і то не без причини.

Приготування до похорону почалися того ж дня. В кінці головної вулиці Казонде котив води бурхливий потічок — притока Кванго. На дні потічка мали викопати могилу для Муані-Лунга. Тож на час похорону треба було відвести воду вбік.

Тубільці заходилися споруджувати загату. Після похорону цю загату зруйнують, і вода повернеться в своє русло.

Негору вирішив домогтися, щоб Діка Сенда принесли в жертву на могилі володаря. Він бачив, як юнак розправився з Гаррісом, коли той сказав, — що місіс Уелдон та Джек загинули. Підлий боягуз, Негору не наважився б підступитись до Діка Сенда, якби той був на волі. Але тепер, коли його бранець мав пута на руках і на ногах, Негору пішов до нього. Португалець був із тих негідників, яким мало замучити свою жертву — їм треба ще й вдосталь натішитись її стражданнями.

Десять серед дня Негору подався до барака, де хавільдар пильно стеріг Діка Сенда. Юнак лежав долі. Цілу добу йому не давали їсти. Знесилений тяжким переходом, змучений болем од мотузок, що врізалися йому в тіло, Дік чекав смерті — бодай і найжорстокішої, — як вибавлення від усіх мук.

Побачивши Негору, юнак затремтів. Він мимоволі сіпнувся, щоб розірвати пута, кинутись на цього негідника й задушити його. Та навіть Геркулесові було б не до снаги розірвати товстелезне мотуззя. Дік зрозумів: боротьба між ним та Негору ще не закінчена. Він спокійно подивився просто в вічі португальцеві, вирішивши не відповідати, хоч хай би що той казав.

— Я вважав за свій обов'язок, — почав Негору, — востаннє навідати мого юного капітана й висловити йому глибоке співчуття з того приводу, що він уже не може командувати тут так, як на борту "Пілігрима".

А що Дік Сенд нічого не відповів, то Негору провадив:

— Невже, капітане, ви не впізнали свого колишнього кока? А я так квапився до вас, щоб дістати накази та спитати, чого ви бажаєте на сніданок!

Мовивши це, він щосили копнув Діка ногою.

— Я маю до вас іще одне запитання, мій юний капітане. Коли ваша ласка, поясніть до пуття, як це ви потрапили до Анголи замість того, щоб пристати до південноамериканського узбережжя?

Він міг цього й не говорити: Дік давно вже впевнився в тому, що саме Негору зіпсував компас на "Пілігримі". Глузливі слова португальця були власне не запитанням, а признанням.

Дік Сенд відповів на ці слова зневажливою мовчанкою.

— Скажіть-бо правду, капітане, — вів далі Негору, — хіба вам не пощастило, що на борту "Пілігрима" випадком опинився моряк, бувалий мореплавець? Куди б вас занесло, якби не він! Розбило б об скелі — та й по всьому! А так завдяки йому ви всі пристали до берега гостинного краю, де знайшли безпечний притулок. От бачите, мій юний капітане, як ви помилялися, коли ставились з погордою до цього моряка!

Негору зовні був спокійний, але цей спокій давався йому ціною неймовірних зусиль. Він чимдалі нижче схилявся над Діком Сендом, мовби мав намір його вкусити. Раптом обличчя Негору перекривилося: більше він не міг стримуватися.

— Кожному своя черга! — люто вигукнув він. — Сьогодні я — капітан і хазяїн! Твоє життя, невдахо-моряк, у моїх руках!

— Поступаюся тобі своєю чергою, — холодно відказав Дік Сенд. — Але запам'ятай: на небі є бог. Він карав за всі злочини. Час відплати не забариться.

— Якщо бог піклується про людей, пора йому подумати й про тебе.

— Я готовий постати перед ним, — так само холодно сказав Дік Сенд. — Смерть мені не страшна.

— Це ми ще побачимо! — загорлав Негору. — Чи не сподіваєшся ти на чиюсь допомогу? Ні, тут, у Казонде, Алвіш і я — господарі! Марні твої сподівання! Може, ти думаєш, що твої друзі — Том та інші негри — ще тут? Ні! Вони давно продані й плентають до Занзібару! Зараз у них одне на думці: аби не дати дуба по дорозі!

— Все одно тобі не уникнути справедливої відплати. Іще на волі Геркулес, — мовив Дік Сенд.

— Геркулес! — зневажливо вигукнув португалець, тупнувши ногою. — Та його вже давно зжерли леви й леопарди. Шкода тільки, що дикі звірі позбавили мене змоги відомстити йому.

— Якщо Геркулес і загинув, то Дінго — живий! Дінго — незвичайний собака, він поквитається з тобою. Я тебе бачу наскрізь, Негору: ти боягуз! Дінго знайде тебе, і то буде твій останній день!

— Негідник! — загорлав Негору, геть розшаленівши. — Негідник! Я вже давно прошив кулею твого Дінго. Місіс Уелдон та її син теж мертві. І всіх, хто плив на "Пілігримі", чекає смерть!

— Тебе теж вона чекає, — відповів Дік Сенд. — Але ти вмреш раніше.

Спокійний голос і безстрашний погляд юнака доводили Негору до нестями. Португалець уже ладен був перейти від слів до діла й задушити свого беззбройного

бранця. Він кинувся до Діка, щосили струснув ним, та враз схаменувся. Вбити свою жертву, не катуючи її? Нізачо в світі! І Негору пустив Діка. Наказавши незворушному хавільдарові пильно стерегти в'язня, він вийшов з барака. Ця зустріч, замість пригнітити Діка Сенда, підбадьорила його, додала сили. До того ж, Дік помітив, що тепер він може вільніше ворухити руками й ногами. Мабуть, Негору ненароком послабив пута, коли струснув ним. Юнак навіть подумав, що вивільнить руки. А проте, яка з того користь? Адже він замкнений, і його стереже хавільдар. Але в житті бувають такі хвилини, коли навіть найнезначніше полегшення здається неоціненним щастям.

Звісно, Дікові Сенду не було на що сподіватися. Допомога могла прийти тільки ззовні. Але хто її подасть? Ніхто! Нічого тут не вдієш... Та й, як подумати, навіщо жити далі? Дік згадував усіх тих, що випередили його на шляху до смерті, і бажав тільки одного: наздогнати їх. Негору щойно підтвердив слова Гарріса: місіс Уелдон та малий Джек загинули. Мабуть, і Геркулес, якому на кожному кроці загрожувала смертельна небезпека, вже мертвий. Старого Тома і його товаришів продали в рабство: вони. назавжди втрачені для нього, Діка. Сподіватись на щасливий випадок, що врятував би його від жорстокої смерті, було б справжнім божевіллям. Що ж, він гідно зустріне смерть. Адже вона позбавить його страждань і тому не може бути жахливішою за його теперішнє життя.

Минали години. Спадала ніч. Денне світло, що пробивалось крізь солом'яну покрівлю, згасало. Затих гамір на "чітоці" — сьогодні там узагалі було тихо, як порівняти з неймовірним галасом, що був учора. В тісній комірчині тіні враз згустились, і все потонуло в непроглядному мороці. Невдовзі все Казонде вже спочивало.

Дік Сенд міцно заснув і проспав години дві. Прокинувся він свіжим і бадьорим. Йому вдалося звільнити від пут одну руку; рука трохи відтухла, і Дік з насолодою знай згинав і випростував її.

Було вже, певно, за північ. Хавільдар спав важким сном: звечора він видудлив пляшку горілки, і пальці його й досі судорожно стискали її шийку.

Дікові Сенду спало на думку заволодіти зброєю свого тюремника: адже вона стала б йому у великій пригоді на випадок утечі. Раптом він почув якийсь шерех під дверима. Спираючись на вільну руку, Дік підповз до порога, не розбудивши хавільдара. Він не помилився. Щось таки шурхотіло за порогом... Здавалось, ніби хтось рие землю. Але хто? Хто це: тварина чи людина?

— Якби-то це був Геркулес! — прошепотів Дік Сенд.

Він подивився на хавільдара. Той лежав непорушно, зморений свинцевим сном. Дік приклав губи до шпарки над порогом і ледь чутно покликав: "Геркулесе!" У відповідь тихо заскавулів собака.

"Це Дінго! — подумав юнак. — Розумник: знайшов мене навіть у цьому бараці! Може, приніс записку від Геркулеса? Але якщо Дінго живий, то Негору збрехав!.."

Цієї миті під двері просунулась лапа. Дік Сенд ухопив її й відразу впізнав лапу Дінго. Але якщо собака й приніс записку, то її прив'язано до нашійника. Що ж робити?

Чи можна розширити дірку так, щоб Дінго просунув у неї голову? Треба спробувати...

Та тільки-но Дік Сенд заходився розгрібати землю нігтями, як на "чітоці" заваливали собаки. Місцеві собаки почули чужинця. Дінго, звісно, кинувся тікати. Ляснуло кілька пострілів. Хавільдар заворушився. Дік Сенд поповз назад у свій кут.

Через кілька нескінченно довгих годин урешті зайнявся день — останній день його життя!

Від ранку до вечора тубільці завзято працювали, споруджуючи загату. Роботою керував перший міністр, їй належало закінчити вчасно, а то придворним не минути каліцтва: Муана, нова володарка Казонде, збиралася в усьому наслідувати приклад небіжчика-чоловіка.

Коли воду з потічка відвели, посеред русла викопали яму п'ятдесят футів завдовжки, десять завширшки і десять завглибшки.

На дно ями поклали живих жінок, рабинь його величності. Звичайно таких нещасних закопують у могилу живцем, але з нагоди чудесної смерті Муані-Лунга їх мали втопити разом із тілом їхнього володаря¹⁰⁷.

За звичаєм, небіжчика ховають у його найкращому вбранні. Та цього разу зробили по-іншому — адже від його величності залишилися дві-три обвуглені кісточки. З верболозу сплели опудало, досить схоже на Муані-Лунга, ба навіть гарніше за нього. Всередину запхали останки володаря, а потім вбрали опудало в святкові шати. Не забули і про окуляри та про лупу кузена Бенедікта. В цьому маскараді було щось кумедне й моторошне водночас.

Урочистий похорон мав відбутися вночі при світлі смолоскипів. За велінням Муани, на похорон скликали всіх жителів Казонде.

Коли спустився вечір, довга похоронна процесія протяглася головною вулицею від "чітоки" до потічка, де викопали могилу. Хід супроводжувався криками, ритуальними танцями, заклинаннями мганг, гуркотом музичних інструментів і пострілами зі старих мушкетів.

Жозе-Антоніу Алвіш, Коїмбра, Негору, араби-работорговці та їхні хавільдари теж. ішли у процесії. Муана не дозволила їм покидати Казонде, поки не поховають володаря. Всі вони добре розуміли, як небезпечно не послухатися жінки, що тільки почала вчитися ремесла володарки.

Опудало з останками Муані-Лунга несли в кітанді. Кітанду оточували дружини другого рангу. Деякі з них мали супроводити володаря на той світ. Муана йшла за цим своєрідним катафалком у своєму найкращому вбранні. Коли кітанду донесли до могили і народ з'юрмився на берегах потічка, добре стало видно яму. В ній покотом лежали чорні людські тіла, прикуті ланцюгами до вбитих у землю кілків. Вони були живі й ворушилися. П'ятдесят молодих рабинь чекали смерті. Деякі лежали мовчки, скорившись долі, інші плакали й голосили.

Муана вибрала з-поміж убраних, мов на свято, дружин небіжчика тих, що мали стати його супутницями на тому світі.

Одній із жертв, яка носила титул другої дружини, звеліли опуститися навколішки й

спертись на долоні, щоб правити Муані-Лунга за крісло, як вона це робила й за його життя; третя дружина мала правити за бильце крісла, а четверта — за подушку під ногами в володаря.

В протилежному кінці ями височів пофарбований у червоне дерев'яний стовп. До стовпа прив'язали білу людину — ще одну жертву на цьому похороні.

Це був Дік Сенд. На оголеному до пояса тілі юнака виднілися сліди тортур, яким його піддали за наказом Негору. Дік Сенд спокійно чекав смерті. Він знав: надії на порятунок немає.

Проте ще не настав час руйнувати загату.

На знак Муани кат Казонде перерізав горло четвертій дружині Муані-Лунга, яка лежала в ногах у опудала. Це було сигналом до початку кривавої різанини.

Крикам жертв вторувало перегукування катових помічників, яке тонуло в несамовитому галасі юрби.

Нарешті Муана жестом наказала зруйнувати загату.

Воду пустили тонким струмочком. Вона заливала тіла рабинець, що лежали на дні ями. Коли вода сягнула Дікові Сенду до колін, він зробив останнє зусилля, щоб розірвати пута.

Нарешті потік увійшов між свої береги. Голови рабинець зникли під водою. І ніщо вже не вказувало на те, що тут поховано понад п'ятдесят душ, принесених у жертву мертвому володарю Казонде.

Як важко мені описувати ці картини! Але я вважав своїм обов'язком відтворити їх у всій їхній жахливій реальності. Такі поки що люди, які населяють ці похмурі краї. І треба, щоб у світі знали про це.

Розділ XIII

У ФАКТОРІЇ

Гарріс і Негору брехали, кажучи, що місіс Уелдон, її син Джек та кузен Бенедікт загинули. Всі троє перебували ніде інде, як у Казонде.

Після того, як термітник було взято приступом, місіс Уелдон, Джека та кузена Бенедікта відвели в табір на березі Кванзи, а звідти перепровадили до Казонде. Загін, очолюваний Гаррісом і Негору, охороняла дюжина тубільних солдатів.

Місіс Уелдон та Джека несли в кітанді. Це дуже дивувало місіс Уелдон. Чому такий немилосердний чоловік, як Негору, турбувався про їхні вигоди? Що в нього на думці?

Отже, дорога до Казонде була для них зовсім не втомлива. Кузен Бенедікт ішов бадьоро: здавалося, його не брали ніякі злигодні. А що йому дозволяли шукати комах у лісі, то він і поготів не нарікав на долю.

Невеличкий загін прибув до Казонде на тиждень раніше за караван Ібн-Хаміса. Місіс Уелдон із Джеком та кузенем Бенедіктом поселили в факторії Алвіша.

Малий Джек майже одужав. Відтоді, як вони покинули болотисті місця, пропасниця до хлопчика не поверталася. Звісно, якби мати й син ішли пішки, вони геть знемоглися б. Але їх несли в кітанді, ба навіть піклувалися про них, тож вони почували себе непогано, принаймні фізично.

Місіс Уелдон нічого не знала про своїх супутників. Вона бачила, як Геркулес утік у ліс, але не відала, що з ним сталося далі. Вона тішила себе надією, що тубільці не вчинять розправи над Діком Сендом без Гарріса й Негору. Але Нен, Том, Бет, Остін і Актеон! Вони — негри, і з ними, безперечно, поводитимуться як з неграми. Бідолахи! Чи могли вони думати, що їм доведеться брести в каравані невільників по цій страхітливій Африці...

Місіс Уелдон не знала навіть, що караван Ібн-Хаміса прибув до Казонде.

Вона чула галас ярмарку, але гадки не мала, що то таке. Не знала вона ні про те, що Тома і його товаришів продали арабському купцеві, ні про те, що їх незабаром поженуть до нового господаря. Не знала і про загибель Гарріса, і про смерть Муані-Лунга, і про його пишний похорон, де Діка Сенда мали принести в жертву. Нещасна жінка була в лабетах работорговців і Негору. Вона не могла навіть накласти на себе рук, бо що тоді сталося б з її сином?..

Місіс Уелдон не відала, що чекає її в майбутньому. Під час переходу від Кванзи до Казонде Гарріс і Негору не обізвались до неї і словом. А в Казонде вона жодного разу їх не бачила. Виходити з факторії їй не дозволяли.

Чи ж варто казати, що кузен Бенедікт — ця велика дитина — нічим не міг зарадити біді місіс Уелдон? Це й так зрозуміло.

Коли вельмишановний учений довідався, що він не в Південній Америці — доти він у цьому не сумнівався, — а в Екваторіальній Африці, то навіть не спитав, як же це вийшло. Проте він був глибоко розчарований. Адже кузен Бенедікт дуже пишався тим, що перший знайшов в Америці муху цеце та войовничих термітів. А виявляється, це звичайнісінькі африканські комахи, яких раніше за нього знайшли й описали вчені-натуралісти! Кузену Бенедікту довелося розпрощатися з мрією уславити своє ім'я відкриттями. Справді, яка дивина в тому, що ентомолог привіз із Африки колекцію африканських комах?..

Але, заспокоївшись після розчарування, кузен Бенедікт сказав собі, що "земля фараонів" — так він називав Африку — невичерпна скарбниця для ентомолога і що він анічогісінько не втратив, опинившись тут, а не на "землі інків"¹⁰⁸. Навпаки, він виграв.

— Це ж тут, у Африці, водяться жужелиці-мантікори — жуки із довгими волохатими лапками, із загостреними надкриллями й величезними щелепами! — повторював він собі, а також і місіс Уелдон, яка пускала його слова повз вуха. — Найцікавіша з них — горбкувата мантікора. Африка — батьківщина жужелиць-червонотільців, — гвінейських і габонських жуків-голіафів, у яких ніжки зі шпичками! Африка — батьківщина плямистих бджіл-антідій, що кладуть свої яєчка в порожні черепашки равликів! Тут батьківщина священних жуків-скарабеїв, яких стародавні єгиптяни шанували нарівні з богами... Тут батьківщина метелика-сфінкса "мертва голова", що нині поширився по всій Європі, батьківщина "бігової мухи", чийого укусу так бояться сенегальці. Що й казати! Тут можна зробити визначні відкриття, і я їх зроблю, якщо тільки ці славні люди дозволять мені виходити на пошуки комах.

Легко здогадатися, хто були ті "славні люди". Проте кузен Бенедікт не мав підстав

скаржитися на них. Як уже було сказано, Гарріс і Негору дозволяли йому шукати комах, тимчасом як Дік Сенд, коли вони йшли з узбережжя до Кванзи, забороняв йому відходити від загону. Простодушного кузена Бенедікта вельми зворушувала поблажливість цих "славних людей".

Він був би найщасливіший серед ентомологів, коли б не загубив двох предметів, за якими дуже жалкував.

Бляшанка з колекцією, як і раніше, висіла в нього через плече, але окуляри не сиділи на носі, а лупа не теліпалася на шиї. Чи ж бачена то річ — учений-ентомолог без окулярів і без лупи? Однак кузенів Бенедікту не судилося знову заволодіти цими оптичними приладами: їх поховали на дні потічка разом з опудалом його величності Муані-Лунга. Отож тепер, знайшовши комаху, вчений, щоб краще роздивитися, підносив її до самісіньких очей. Це завдавало йому неабияких прикрощів. Чого б тільки він не дав за пару окулярів! Але цей товар неможливо було дістати в Казонде.

Кузенів Бенедікту дозволяли ходити по всій факторії Жозе-Антоніу Алвіша, бо знали, що він не втече. До того ж, факторію оточував високий палісад, через який кузен Бенедікт однаково не переліз би. Палісад сягав у окружності доброї милі.

У факторії росли дерева й кущі, буяли трави, текли струмки, стояли будинки, бараки під соломою, хатини й курені. Годі уявити більш підходяще місце для пошуків рідкісних комах, тож кузен Бенедікт з утіхою нишпорив по всіх усядах. Він раз у раз знаходив якусь комаху й так старанно оглядав її, що мало не зіпсував зір. Він збагатив свою колекцію і склав план великого наукового дослідження про африканських комах. А коли б іще йому пощастило знайти якусь нову комаху й назвати її своїм іменем — він нічого більше не хотів би в світі!

Коли факторія була досить велика для наукових екскурсій кузена Бенедікта, то малому Джекові вона здавалася цілим світом. Йому також дозволяли гуляти. Але хлопчика майже не цікавили розваги, що їх так любляють діти його віку. Він не відходив од матері, та й місіс Уелдон не хотіла відпускати сина від себе, боячись, що з ним скоїться якесь лихо.

Джек часто згадував батька, якого так давно не бачив, і починав проситись додому. Питав про Нен, про старого Тома, про свого друга Геркулеса, про Бета, Остіна та Актеона. Казав, що дуже скучив за Діком Сендом. Хлопчик, з його ніжною, вразливою душею, жив у світі спогадів. На всі запитання сина місіс Уелдон відповідала тим, що пригортала його до грудей, пестила й цілувала. Вона ледве стримувала сльози.

Ні під час переходу від берегів Кванзи до Казонде, ні у факторії Алвіша місіс Уелдон не мала підстав нарікати на погане з нею поводження, і не схоже було, що ставлення до неї зміниться на гірше.

У факторії жили тільки ті раби, які обслуговували Алвіша. Всіх інших — "товар" — поселили в бараках на "чітоці". Звідти їх забирали покупці. Склади у факторії були переповнені тканинами й слоною кісткою. Тканини Алвіш міняв на невільників, а слонову кістку вивозив на європейські ринки.

Отже, у факторії жило небагато людей. Місіс Уелдон із Джеком мешкали в одній

хатині; кузен Бенедікт — у іншій. Їли всі за одним столом. Годували їх добре: м'ясом, овочами, маніоком, сорго і фруктами.

До послуг місіс Уелдон приставили невольницю. Звали її Халіма. Юна служниця як уміла виказувала жінці свою відданість.

Місіс Уелдон тільки зрідка бачила Жозе-Антоніу Алвіша, що жив у головному будинку факторії. Негору вона тут не зустрічала жодного разу. Певно, він жив десь інде. Відсутність португальця дивувала і водночас непокоїла її.

"Чого він домагається? Чого вичікує! Навіщо припровадив нас до Казонде?" — питала себе місіс Уелдон.

Отак минув тиждень перед прибуттям каравану Ібн-Хаміса.

Незважаючи на своє становище і важкі думи, місіс Уелдон часто згадувала чоловіка. Вона уявляла собі, в якому він розпачі, не діждавшись ні її, ні сина. Звідки йому знати, що дружина попливла на борту "Пілігрима"? Адже він гадав, що вона сяде на один з пароплавів "Тихоокеанської компанії". Ці пароплави регулярно прибували до Сан-Франціско, але ні місіс Уелдон, ні Джека, ні кузена Бенедікта на них не було.

Та й "Пілігрим" давно вже мав повернутися до Сан-Франціско! А що судно не з'являлося, а від капітана Халла не було вістей, то Джеймс Уелдон, мабуть, заніс шхуну-бриг до списку безслідно пропалих. Як приголомшить чоловіка повідомлення його оклендських кореспондентів про те, що місіс Уелдон відпливла з Нової Зеландії на борту "Пілігрима"! Чи повірить він, що дружина й син загинули в морі? А як не повірить — де їх шукатиме? Певне, на тихоокеанських островах або, може, на узбережжі Південної Америки. Ніколи в світі не спаде йому на думку, що вони потрапили аж сюди, до цієї страхотливої Африки! Так міркувала місіс Уелдон. Що могла вона вдіяти? Втекти? Але як? Тут пильнували кожен її крок. А якби їй і вдалося втекти, то, щоб дістатись до узбережжя, треба було б подолати дуже небезпечний шлях — понад двісті миль пралісом. Проте місіс Уелдон ладна була піти на такий ризик, коли б не трапилось іншої можливості здобути волю. Та перш за все вона хотіла довідатись про наміри Негору.

І ось нарешті вона довідалася про них.

6 червня, через три дні після похорону Муані-Лунга, Негору прийшов до факторії. Він відразу попрямував до хатини своєї бранки.

Місіс Уелдон була сама. Кузен Бенедікт подався на свою щоденну наукову екскурсію. Малий Джек грався десь на подвір'ї під наглядом Халіми.

Негору штовхнув двері, зайшов і, не вітаючись, мовив:

— Місіс Уелдон, Тома і його супутників продано купцеві з Уджіджі.

— Бідолахи! — сказала місіс Уелдон, утерши сльозу.

— Нен померла в дорозі, Дік Сенд загинув...

— Нен померла! І Дік! — скрикнула місіс Уелдон.

— Так, справедливість вимагала, щоб ваш п'ятнадцятирічний капітан заплатив життям за вбивство Гарріса, — відповів Негору. — Ви самі в Казонде, місіс Уелдон, зовсім самі, і мій тут над вами верх! Це кажу я, колишній кок із "Пілігрима"!

На превеликий жаль, Негору говорив правду. Старого Тома, його сина Бета, Актеона та Остіна напередодні погнали в каравані невольників до Уджіджі. Вони так і не побачили місіс Уелдон, ба навіть не знали, що їхня товаришка в нещасті теж у Казонде. Тепер вони верстали шлях до Великих Озер — сотні довгих-довгих миль... Мало кому пощастить дійти, і майже нікому — повернутися звідти...

— Що вам треба від мене? — прошепотіла місіс Уелдон, не дивлячись на Негору.

— Місіс Уелдон, — різко сказав португалець, — я міг би помститися вам за всі приниження, яких зазнав на борту "Пілігрима". Однак з мене досить і смерті Діка Сенда. Мої ж наміри щодо вас...

Місіс Уелдон мовчки дивилася на нього.

— Ви, — провадив Негору, — ваш син і той недоумок, що гасає за мухами, маєте певну торгову цінність, яку я думаю вигідно реалізувати. Одне слово, я всіх вас продам!

— Я — вільна людина! — твердо мовила місіс Уелдон.

— Якщо я захочу, ви станете рабинею.

— Хто посміє купити білу жінку?

— Є людина, яка заплатить стільки, скільки я з неї заправлю.

Місіс Уелдон на мить схилила голову: вона знала, що в цій жахливій країні все можливо.

— Ви мене зрозуміли? — спитав Негору.

— Хто ж ця людина, якій ви надумали мене продати?

— Кому продати чи з кого взяти за вас гроші — певно, це вас цікавить? — глузливо посміхнувся Негору.

— Як звуть ту людину? — не відступалася місіс Уелдон.

— Джеймс Уелдон. Це ваш чоловік!

— Мій чоловік? — вражено вигукнула місіс Уелдон.

— Саме він. Ваш чоловік! Йому я й збираюсь не просто повернути, а продати дружину й сина. А пришепелуватого кузена віддам задарма.

Місіс Уелдон питала себе подумки, чи немає в пропозиції Негору якоїсь пастки. Але він начебто говорив серйозно. Такому негідникові, для якого гроші над усе, можна вірити, коли йдеться про дуже вигідну справу. А ця справа таки мала принести Негору чималий зиск.

— І коли ви думаєте облагодити справу? — обізвалася місіс Уелдон трохи згодом.

— Якогога швидше.

— Де?

— Тут. Джеймс Уелдон, мабуть, не побоїться приїхати до Казонде, щоб урятувати свою дружину й сина.

— Не побоїться. Але хто йому дасть про це знати?

— Я! Я поїду до Сан-Франціско на розмову з Джеймсом Уелдоном. Гроші на дорогу в мене є.

— Ті, які ви вкрали на "Пілігримі"?

— Еге ж, ті... та ще інші, — нахабно відповів Негору. — Я-бо хочу продати вас не

тільки швидко, а й дорого. Гадаю, Джеймс Уелдон не пошкодує на це ста тисяч доларів?

— Не пошкодує, якщо має таку суму, — холодно відказала місіс Уелдон. — Проте коли ви скажете моєму чоловікові, що мене тримають у полоні в Казонде, у Центральній Африці...

— Звичайно, скажу!

— ... то він не повірить вам без доказів. Він не такий необачний, щоб за першим вашим словом кинутися до Казонде.

— Він приїде, коли я привезу йому листа від вас! Ви напишете, в якому опинилися становищі, й засвідчите, що я ваш вірний слуга, якому вдалося врятуватись від дикунів...

— Я не напишу такого листа! — ще холодніше відказала місіс Уелдон.

— То ви відмовляєтесь? — вигукнув Негору.

— Відмовляюся!

Місіс Уелдон подумала про небезпеку, яка загрожуватиме її чоловікові під час подорожі до Казонде, і про те, що словам португальця вірити не можна: де гарантія, що, доставши викуп, він не затримає Джеймса Уелдона в Казонде? Ось чому вона не вагаючись відхилила пропозицію Негору. Але вона забула про те, що з нею — її син, її малий Джек...

— Ви напишете цього листа! — повторив Негору.

— Ні! — твердо відповіла місіс Уелдон.

— Дивіться! Ви тут із сином! У моїй волі зробити з вами те, що мені заманеться!

Місіс Уелдон хотіла була сказати, що не боїться погроз, але серце в неї несамовито калатало, і вона не могла здобутися на слово.

— Отже, місіс Уелдон, — мовив Негору, — ви обміркуєте мою пропозицію. За тиждень я матиму від вас листа до Джеймса Уелдона, або ви дуже пожалкуєте!

Сказавши це, Негору швидко вийшов з хатини, стримавши свій гнів. Однак було зрозуміло: він ні перед чим не спиниться, щоб змусити місіс Уелдон скоритися йому.

Розділ XIV

ВІСТІ ПРО ДОКТОРА ЛІВІНГСТОНА

Місіс Уелдон насамперед подумала про те, що Негору прийде по відповідь тільки через тиждень. За цей час слід усе добре обміркувати й прийняти рішення. Не можна покладатись на совість португальця — ставку треба робити тільки на його корисливість. Ота "комерційна цінність", яку становила для Негору його бранка, напевно, мала вберегти її — принаймні протягом найближчих днів — від нової небезпеки. Тож чи не вдасться їй виробити такий план повернення до Сан-Франціско, за яким Джеймсові Уелдону не треба буде їхати до Казонде?

Вона добре знала, що після її листа Джеймс Уелдон негайно вирушить до Африки, нехтуючи небезпекою. Але де запорука того, що йому дозволять вільно виїхати з Казонде з дружиною, сином та кузенком Бенедіктом, коли сто тисяч доларів уже лежатимуть в кишені Негору? Досить якоїсь примхи Муани, володарки Казонде, щоб їх

усіх затримали. Чи не краще здійснити цю "торгову операцію" десь у домовленому місці на узбережжі? Джеймс Уелдон не їхав би в небезпечну подорож у глиб Африки; до того ж, работорговці, діставши викуп, уже не зможуть їх поневолити, і всі вони — місіс Уелдон, її син та кузен Бенедікт — благополучно повернуться на батьківщину.

Тож місіс Уелдон була певна, що слушно відмовилась написати листа чоловікові. Негору дав їй тиждень на роздуми. Безперечно, йому самому потрібен був час, щоб підготуватись до поїздки, а то він прийшов би до місіс Уелдон раніше.

"Невже він хоче розлучити мене з Джеком?" — думала жінка.

Цієї миті до хатини вбіг Джек. Мати схопила його й пригорнула до себе так міцно, начебто Негору підступав до неї, щоб забрати сина.

— Тобі сумно, мамо? — спитав хлопчик.

— Ні, дитино моя, ні! — відповіла місіс Уелдон. — Я думала про тата. Ти б хотів його бачити?

— Так, так, мамо! Він скоро приїде сюди?

— Ні... ні! Він не повинен сюди приїжджати!

— То ми поїдемо до нього?

— Поїдемо, синку!

— І Дік поїде? І Геркулес? І старий Том?

— Так... так...

Місіс Уелдон схилила голову, щоб приховати сльози.

— Тато надіслав листа? — спитав Джек.

— Ні, мій любий.

— Мабуть, ти сама напишеш йому?

— Так... може, напишу.

Малий Джек, сам того не відаючи, поставив місіс Уелдон запитання, яке так мучило її. Щоб не відповідати синові, вона пригорнула його до себе й стала цілувати.

Слід сказати, що до різних причин, які спонукали місіс Уелдон відкинути вимогу Негору, долучилась іще одна. Місіс Уелдон побачила несподівану можливість повернути собі волю без втручання чоловіка й усупереч намірам Негору. Щоправда, це була лише іскорка надії, але все ж вона зажеврила в її душі.

Річ у тім, що за кілька днів до цього місіс Уелдон ненароком почула уривки фраз, які вселили в неї віру в близьку й, слід сказати, зовсім несподівану допомогу. Алвіш і якийсь работорговець — метис із Уджіджі — вели розмову неподалік од хатини місіс Уелдон. Звісно, ці вельмишановні комерсанти говорили про работоргівлю. Вони ремствували, що вести торгівлю людьми стає чимдалі важче: біля берегів чатують патрульні кораблі, а скрізь по країні нишпорять місіонери та мандрівники.

Жозе-Антоніу Алвіш сказав, що наукові подорожі численних мандрівників у глиб Африки можуть неабияк зашкодити комерційним операціям работорговців. Співрозмовник погодився з ним і докинув, що таких гостей — світських чи священнослужителів — треба зустрічати рушничними пострілами.

Декого так і зустрічали. Та, на превеликий жаль вельмишановних комерсантів,

після вбивства одного допитливого мандрівника приїздили кілька інших, не менш допитливих. Повернувшись на батьківщину, ці люди пускали "дуже перебільшені", за словами Алвіша, чутки про страхіття работоргівлі, і це ще погіршувало справу.

Метис додав, що надто важко стало на ринку у Ньянгве, Уджіджі, Занзібарі — у всій області Великих Озер. Там один за одним побували Спик, Грант, Лівінгстон і багато інших дослідників. Справжнє нашествя! Незабаром уся Англія і вся Америка переселяться у внутрішні області Африки!

Алвіш був у всьому згоден із співрозмовником. Проте він докинув, що на заході Африки работорговці перебувають у меншій скруті: мандрівники навідуються туди не так часто. Проте з усього видно, що пошесть не мине й цих країв. Казонде поки що поза небезпекою, але Кассанго й Біе — там у Алвіша теж були факторії — вже під загрозою..

Работорговцеві було чого боятися. Відомо, що через кілька років після подій, про які тут розповідається, Камерон на півдні, а Стенлі на півночі таки проникли в ці закутні Африки. Вони виявили, що до работоргівлі прилучені численні чужоземні агенти, що колоніальні чиновники майже всі продажні, одне слово, що нема нічого більш ганебного, ніж ця торгівля людьми.

Ні Алвіш, ні метис із Уджіджі не знали про Камерона і Стенлі. Щоправда, Гарріс уже десь прочув і в розмові з Негору згадував про "якогось лейтенанта Камерона: цей зухвалець мав намір перетнути Африку від берега до берега — від Занзібару до Анголи". Зате Алвішеві та метисові аж надто добре було відоме ім'я доктора Лівінгстона. Вони якийсь час говорили про нього, принаймні часто повторювали його ім'я. З розмови місіс Уелдон зрозуміла, що ближчими днями доктор Лівінгстон, можливо, прибуде до Казонде в супроводі свого ескорту. В зв'язку з цим вона твердо вирішила не погоджуватись на вимоги Негору.

Доктор Лівінгстон був дуже впливовою особою в Африці, і португальські власті в Анголі, безперечно, мали всіляко підтримувати його. І в місіс Уелдон майнула думка, що вона може звернутися до Лівінгстона по допомогу.

А що, як доктор Лівінгстон не навідається сюди? Ні, мабуть-таки навідається, бо, йдучи цим маршрутом, він би завершив дослідження Центральної Африки.

Добре відомо, яким було героїчне життя сина дрібного торговця чаєм із села Блентайр, у графстві Ленарк. Девід Лівінгстон народився 13 березня 1813 року. Він був другим з шести дітей. Одержавши богословську й медичну освіту, Лівінгстон після недовгої роботи в Лондонському місіонерському товаристві приїхав. 1840 року до Кейптауна. Він мав приєднатись до місіонера Моффата, який очолював місію в Південній Африці.

З Кейптауна майбутній мандрівник вирушив у країну бечуанів. Він був першим білим, що дослідив цю область. Повернувшись до Курумана, він одружився з дочкою Моффата і 1843 року заснував місію в долині Маботса. Через чотири роки Лівінгстон перебрався до Колобенга в країні бечуанів, за двісті двадцять п'ять миль на північ од Курумана.

А 1849 року Лівінгстон виїхав з Колобенга разом із дружиною, трьома дітьми та

двома друзями — Осуеллом і Мерреєм. Першого серпня того ж року він відкрив озеро Нгамі й повернувся до Колобенга, спустившись за течією річки Цуги.

Під час цієї подорожі Лівінгстону не вдалося дослідити країну за озером Нгамі, бо тубільці ставилися до нього вороже. Він ще раз спробував пробратися до цього краю, але знову марно. Тільки третя спроба закінчилася успішно. Вирушивши потім у нову подорож разом із своєю родиною та другом Осуеллом, Лівінгстон, плывучи по Нхобе, притоці Замбезі, дістався до землі племені макололів. Дорога була неймовірно важка. Діти Лівінгстона мало не померли з голоду — їжі та питної води було обмаль. І все ж наприкінці червня 1851 року він добувся до річки Замбезі.

Потім Лівінгстон повернувся до Кейптауна, щоб відпровадити свою родину на батьківщину, до Англії.

Відважний дослідник задумав вирушити в нову небезпечну подорож у глиб країни і не хотів ризикувати життям дружини та дітей.

Лівінгстон мав намір перетнути Африку з півночі на захід — від Кейптауна до Сан-Паулу-ді-Луанда.

Він вирушив у дорогу 3 червня 1852 року в супроводі кількох тубільців. Од Курумана він попрямував на захід уздовж пустелі Калахарі. 31 грудня Лівінгстон увійшов до Літубаруби й побачив, що землю бечуанів геть розорили бури — нащадки голландських колоністів, які поосідали в Капленді, перш ніж його захопили англійці.

З Літубаруби Лівінгстон вийшов 15 січня 1853 року. Він проник у центр області бамангватів і 23 травня дістався до Ліньянті, де молодий вождь племені макололів Секелету прийняв його з великими почестями.

Тут Лівінгстон захворів на пропасницю, яка надовго затримала його. Та, незважаючи на хворобу, він вивчав побут і звичаї цього краю і вперше побачив, до яких страшних спустошень призводить в Африці работоргівля.

Через місяць він уже спускався вниз за течією Нхобе — до місця, де вона впадає в Замбезі; побував у Наньвле, Катонзі, Лібонті й нарешті дістався до місця, де Замбезі зливається з Лібою. Він вирішив піднятися вгору по цій річці — до західних володінь Португалії. Через дев'ять тижнів він повернувся до Ліньянті, щоб як слід підготуватись до експедиції.

11 листопада 1853 року Лівінгстон вирушив з Ліньянті в супроводі двадцяти семи макололів. 27 грудня він дістався до гирла Ліби. Звідси він піднявся вгору річкою до земель племені балунда — місця, де в Лібу впадає Макондо, що тече зі сходу.

Лівінгстон був першим білим, який проник у цю область.

14 січня 1854 року Лівінгстон вступив до Шінте, резиденції наймогутнішого з царків племені балунда. Той його добре прийняв, однак невтомний мандрівник через кілька днів переправився на той берег Ліби й 26 січня опинився у володіннях Катема. Тут його також гостинно зустріли, але вже 20 лютого загін Лівінгстона отаборився на березі озера Ділоло.

Відтоді почалися невдачі. Місцевість ставала дедалі більш непрохідною, тубільці були настроєні вороже, власний загін Лівінгстона збунтувався. Лівінгстону

загрожувала смерть. Хтось інший, не такий енергійний, не вистояв би. Але Лівінгстон подолав усі перепони і 4 квітня вийшов на берег Кванго — повноводної річки, що тече вздовж кордону португальських володінь і на півночі впадає в Заїр.

Через шість днів Лівінгстон увійшов до Кассанго, де його й бачив Алвіш, а 31 травня прибув до Сан-Паулу-ді-Луанда. Так скінчилася ця дворічна подорож, під час якої Африку було перейдено навскіс — із півдня на захід.

24 вересня того ж року Девід Лівінгстон вирушив із Сан-Паулу-ді-Луанда. Він прямував уздовж правого берега Кванзи — тієї самої Кванзи, що так негостинно зустріла Діка Сенда та його супутників, — і дістався до місця, де ця річка зливається з Ломбе. По дорозі Лівінгстонові часто траплялися невільничі каравани. Відвідавши вдруге Кассанго, він вийшов звідти 20 лютого, переправився через Кванго й добувся до берегів Замбезі. 8 червня Лівінгстон знову був на березі озера Ділоло, спустився вниз за течією Замбезі й повернувся до Ліньянті, щоб знову вирушити в дорогу 3 листопада 1855 року.

Ця подорож мала завершити перший в історії перехід через Центральну Африку з заходу на схід. Відвідавши знаменитий водоспад Вікторія, Девід Лівінгстон попрямував на північний схід. Ось короткий перелік найголовніших етапів його маршруту: перехід через область Ватока, відвідини могутнього місцевого царка Семалембе, переправа через Кафуе, знову Замбезі, візит до володаря Мбуруми, відвідини руїн старовинного португальського міста Зумбо, 17 січня 1856 року зустріч із царком Мпенде, який тоді воював з португальцями, і врешті 2 березня прибуття до Тете, на березі Замбезі.

22 квітня Лівінгстон залишив це поселення, що колись славалося своїм багатством, спустився до гирла Замбезі й прибув до Кілімане — через чотири роки після того, як вийшов із Кейптауна.

12 липня він поплив на кораблі до острова Маврікій і 22 грудня, після шістнадцятирічної відсутності, повернувся до Англії.

Тут прославленого мандрівника чекала урочиста зустріч, премія Паризького географічного товариства та велика медаль Лондонського географічного товариства. Хтось інший на його місці вважав би, що заслужив право на відпочинок. Лівінгстон був не такий. 1 березня 1858 року він знову поплив до Африки і в травні висадився на: мозамбікському. березі. Він мав намір почати дослідження басейну Замбезі.

Лівінгстона в цій поїздці супроводили його брат Чарлз, капітан Бедіндфільд, Торнтон, Бейнс, лікарі Кірк і Меллер.

Та не всім судилося вернутися на батьківщину.

Дослідники попливли вгору по течії великої ріки через рукав Конгоне невеликим пароплавом "Ма-Роберт". До Тете вони прибули 8 вересня. В січні 1859 року — дослідження нижньої течії Замбезі і її лівої притоки Шіре; в квітні того самого року — похід до озера Щірва; дослідження області Манганья й 10 вересня відкриття озера Ньясса; 9 серпня 1860 року — новий похід до водоспаду Вікторія; 31 січня 1861 року — прибуття в гирло Замбезі єпископа Маккензі та його супутників; в березні 1861 року — дослідження Рову-ми на пароплаві "Піонер"; у вересні 1861 року — повернення до

озера Ньясса і перебування там до кінця жовтня; 30 січня 1862 року — прибуття другого пароплава, "Леді Ньясса", на якому приїхала місіс Лівінгстон. Такими подіями були позначені перші роки цієї нової експедиції. На той час єпископ Маккензі й один з місіонерів уже померли, не витримавши жахливого клімату, а 27 квітня на руках у чоловіка померла місіс Лівінгстон.

У травні того самого року Лівінгстон спробував удруге дослідити Ровуму. Наприкінці листопада він повернувся до Замбезі й піднявся вгору течією Шіре. В квітні 1863 року помер його супутник Торнтон. Лівінгстон вирушив до Європи свого брата Чарлза й лікаря Кірка, виснажених хворобами, а сам 10 листопада втретє відвідав озеро Ньясса, щоб завершити його гідрогеографічний опис. Через три місяці Лівінгстон повернувся до гирла Замбезі, звідти вирушив до Занзібара й 20 липня 1864 року, після п'ятирічної відсутності, прибув до Лондона. Там він видрукував свою працю "Дослідження Замбезі та її приток".

28 січня 1866 року Лівінгстон знову висадився в Занзібарі. Він починав свою нову, четверту подорож.

У Занзібарі Лівінгстон на власні очі пересвідчився, що работоргівля — величезне зло. 8 серпня він прибув до Мокалаозе, на березі Ньясси. Цього разу його супроводили лише кілька сипаїв¹⁰⁹ та негрів. Через півтора місяці майже всі вони повтікали від нього і, повернувшись до Занзібара, пустили брехливу чутку про смерть Лівінгстона.

Але відважний мандрівник і цього разу не відступив: він вирішив будь-що дослідити територію між озерами Ньясса і Танганьїка. 10 грудня з кількома провідниками-тубільцями Лівінгстон переправився через річку Лвангву й 2 квітня 1867 року дійшов до озера Лєммба. Тут він захворів. Цілий місяць його життя трималось на волосині. Ледве одужавши, він 30 серпня добирається до озера Мверу, досліджує його північний берег і 21 листопада приходить до міста Казембе. Тут він відпочиває сорок днів і за цей час устигає двічі побувати на озері Мверу.

Із Казембе Лівінгстон рушив на північ. Він мав намір побувати у великому населеному пункті Уджіджі, на березі озера Танганьїка. Але дорога через повінь стала непрохідною. Провідники покинули Лівінгстона, і він змушений був повернутися до Казембе. Звідти він пішов на південь і 6 червня, через півтора місяці, добувся до озера Бангвеулу. Там він провів два місяці. 9 серпня він знов зробив спробу дістатися до озера Танганьїка.

Яка це була важка подорож! В січні 1869 року героїчний мандрівник так ослаб, що не міг іти і його несли на руках. У лютому, нарешті він побачив Танганьїку. В Уджіджі на нього чекала посилка, що її надіслало з Калькутти Східне товариство.

Тепер у Лівінгстона була тільки одна мета — піднятися на північ од Танганьїки і знайти витік Нілу. 21 вересня він був у Бамбарі, в Маньєме, області людоїдів, і дійшов до Луалаби, яка — пізніше це довів Стенлі — є верхів'ям Заїру або Конго. В Мамогеле хвороба знов звалила Лівінгстона на вісімдесят днів. У нього залишилося тільки троє слуг. 21 липня 1871 року він нарешті вирушив назад до Танганьїки. 23 жовтня Лівінгстон дістався до Уджіджі. Хвороба та злигодні знесли його до краю.

Довгий час від Лівінгстона не було ніяких вістей. В Європі, мабуть, вважали, що він загинув; тож він більше не сподівався на допомогу.

Через одинадцять днів після повернення Лівінгстона до Уджіджі за чверть милі від озера залунали постріли з рушниць. Лівінгстон вийшов з намету. До нього наблизився якийсь білий.

— Гадаю, ви доктор Лівінгстон? — спитав він.

— Так, — відповів мандрівник, знімаючи кашкета й приязно усміхаючись.

Вони міцно потисли один одному руку.

— Я щасливий, що знайшов вас! — мовив незнайомець.

— І я радий вас бачити, — відказав Лівінгстон.

Цей незнайомець був американець Стенлі. Він служив репортером у газеті "Нью-Йорк Геральд", і редактор цієї газети відрядив його на пошуки Девіда Лівінгстона.

В жовтні 1870 року Стенлі не вагаючись, без гучних слів, як і належить герою, сів у Бомбеї на корабель, що йшов до берегів Занзібару. Звідти він рушив майже тим самим маршрутом, яким ішли Спик і Бертон. Зазнавши злигоднів, не раз ризикуючи життям, Стенлі нарешті добувся до Уджіджі.

Обидва мандрівники потоваришували і разом здійснили подорож на човнах до північних берегів озера Танганьїка. Вони дісталися до мису Магали й після старанного дослідження дійшли висновку, що одна з приток Луалаби править за водостік для озера Танганьїка. (Через кілька років Камерон і сам Стенлі переконалися, що так воно і є.) 12 грудня Лівінгстон та його супутник повернулись до Уджіджі.

Стенлі вирішив їхати на батьківщину. 27 грудня, після тижневого плавання, він і Лівінгстон зійшли на берег Урімбі. А 23 лютого були вже в Куїхарі.

Настав день прощання — 12 березня.

— Ви здійснили те, на що мало хто зважився б, — сказав Лівінгстон. — Я вам невимовно вдячний. Щастя вам доля!

— Сподіваюсь побачити вас при доброму здоров'ї на батьківщині, любий докторе, — відповів Стенлі, міцно тиснучи йому руку.

— Прощайте, докторе, любий мій друже! — мовив він глухим голосом.

— Прощайте! — відповів Лівінгстон.

Стенлі поїхав і 12 червня 1872 року висів у Марселі.

Лівінгстон провадив далі свої дослідження. Відпочивши п'ять місяців у Куїхарі, він 25 серпня вирушив до південного берега Танганьїки. Цього разу мандрівника супроводило троє його чорних слуг — Сузі, Шума й Амода, п'ятдесят шість тубільців, яких йому залишив Стенлі, і Джекоб Уейнрайт.

Через місяць караван дістався до Мури. Всю дорогу бушували грози, спричинені страшною посухою. Потім полили дощі. В'ючних тварин кусали мухи цеце, й вони гинули. Тубільці ставилися до мандрівників вороже. І все ж таки 23 січня 1873 року експедиція Лівінгстона прибула в Чітункве. 27 квітня, обійшовши зі сходу озеро Бангвеулу, вони рушили до селища Чітамбо.

Тут кілька работорговців бачили Лівінгстона. Вони й принесли цю вість Алвішеві та

метисові з Уджіджі. Отже, можна було сподіватися, що Лівінгстон, скінчивши дослідження південного берега Танганьїки, вирушить на захід у глухі області, а звідти піде до Анголи, похмурого краю работоргівлі, і дістанеться до Казонде.

Місіс Уелдон плекала надію, що великий мандрівник незабаром прибуде в Казонде — адже тепер початок червня, тобто минуло вже два місяці відтоді, як його бачили на південному березі Бангвеулу.

Але 13 червня, напередодні того, коли Негору мав прийти по лист, що давав йому змогу взяти сто тисяч доларів, в Казонде почули сумну звістку, якій проте дуже зраділи Алвіш та інші работорговці.

1 травня 1873 року, на світанку, доктор Девід Лівінгстон помер!

На жаль, це була правда. 29 квітня невеличкий караван Лівінгстона дістався до села Чітамбо. Доктора принесли туди на ношах. Вночі він раптом застогнав од сильного болю, ледве чутно мовив: "Дорого! Дорого!" — і знов знепритомнів.

Через годину він прийшов до пам'яті, покликав свого слугу Сузі й попросив принести ліків. Потім прошепотів кволим голосом:

— Все добре! А тепер іди!

Близько четвертої години ранку Сузі й п'ять чоловік з ескорту ввійшли до хатини, де лежав доктор.

Девід Лівінгстон стояв навколішках біля свого ліжка.

Сузі обережно доторкнувся до його щоки: щока була холодна.

Девід Лівінгстон був мертвий.

Вірні слуги понесли його тіло до морського берега. Довгий і важкий був їхній шлях, але через десять місяців вони добулися до Занзібара.

12 квітня 1874 року Лівінгстона поховали у Вестмінстерському абатстві серед інших великих людей Англії, яких вона вшановує так само, як і своїх королів.

Розділ XV

КУДИ МОЖЕ ЗАВЕСТИ МАНТІКОРА

Утопаючий і за соломинку хапається. А засудженому до страти найслабша іскорка надії сяє, мов сонце!

Отак було і з місіс Уелдон. Можна собі уявити її горе, коли вона дізналася від самого Алвіша, що доктор Лівінгстон помер у маленькому селі на березі озера Бангвеулу. Вона відчула себе самотньою, як ніколи: із смертю великого мандрівника урвалася остання ниточка, що зв'язувала її з цивілізованим світом. Рятівна соломинка випала з рук, промінчик надії згас перед очима. Тома і його товаришів погнали з Казонде до Великих Озер. Про Геркулеса досі нічого не було чути. Місіс Уелдон більше не було від кого чекати допомоги.

Залишалось тільки прийняти пропозицію Негору, поставивши перед ним певні умови, завдяки яким справа закінчилась би успішно.

14 червня, в призначений день, Негору ввійшов до хатини місіс Уелдон.

Португалець повів розмову по-діловому. Він сказав, що не зменшить ані на цент суму викупу. Проте місіс Уелдон і не мала наміру торгуватися; вона теж повелася по-

діловому, відповівши Негору так:

— Ви хочете, щоб ця справа скінчилася щасливо. Я згодна на викуп, якого ви вимагаєте за наше звільнення, але майте на увазі: мій чоловік не повинен приїздити сюди, до Казонде. Адже тут з ним можуть зробити що завгодно, бо він білий. Я ніколи не пристану, на це!

Трохи повагавшись, Негору дав на це згоду. Вони домовилися так: Джеймс Уелдон не вирушить у ризиковану подорож до Казонде. Він висяде в Мосамедіші — невеликому порту на південному березі Анголи, куди часто приходять кораблі работорговців. Негору добре знав цей порт. Туди він і привезе містера Уелдона. У Мосамедіш Алвішеві агенти доправлять і місіс Уелдон, Джека та кузена Бенедікта. Містер Уелдон оддасть агентам гроші, бранців звільнять, а Негору, який гратиме перед містером Уелдоном роль їхнього вірного друга, нарешті зникне.

Цей пункт угоди був дуже важливий для місіс Уелдон. Її чоловікові не доведеться вирушати в небезпечну подорож до Казонде. Адже там його могли б затримати після внесення викупу, та й, повертаючись назад, він міг би наразитися на численні небезпеки.

Відстань у шістсот миль од Казонде до Мосамедіша не лякала місіс Уелдон: якщо подорож відбуватиметься так, як і перехід од Кванзи до Казонде, то вона не стомиться. До того ж, Алвіш, який мав дістати свою частку викупу, зробить усе, щоб бранці прибули на місце здоровими й цілими.

Обговоривши всі ці питання з португальцем, місіс Уелдон написала чоловікові листа. Негору мав видавати себе за її друга, якому вдалося втекти з полону в тубільців. Прочитавши цього листа, Джеймс Уелдон не вагаючись поїде з Негору до Мосамедіша.

Негору взяв листа й наступного дня в супроводі двадцяти негрів вирушив на північ. Чому він вибрав саме цей маршрут? Чи не мав він наміру поплисти одним із кораблів, що заходили до гирла Конго? Або, може, хотів обминати португальські факторії й каторжні тюрми, де колись сидів? Може, й так. Принаймні таке пояснення він дав Алвішеві. Тепер місіс Уелдон залишалося тільки набратися терпцю і чекати, поки Негору з'їздить до Сан-Франціско та повернеться назад. Отже, вона мала прожити в Казонде ще три-чотири місяці. Якби хоч можна було якось урізноманітнити своє життя!

Вона не збиралася залишати Алвішеву факторію. Тут її синові, їй самій та кузенові Бенедікту не загрожувала ніяка серйозна небезпека. Турботливість Халіми полегшувала невігоди їхнього ув'язнення. Та й сам Алвіш, мабуть, не випустив би їх з факторії. Розраховуючи на добрячий бариш, він наказав якнайпильніше наглядати за бранцями. Він мав цю справу за таку важливу, що навіть одклав свою поїздку до Біе й Кассанго, де в нього теж були факторії. Нову експедицію, що її Алвіш вирядив у глиб Африки, очолив Коїмбра. Правду кажучи, Алвіш не дуже жалкував за цим п'яницею.

Негору, від'їжджаючи з Казонде, дав Алвішеві докладні настанови щодо місіс Уелдон. Він порадив не спускати з неї очей. Адже досі невідомо, що сталося з Геркулесом. Якщо тільки цей негр не загинув у хащах, то він, звичайно,

намагатиметься вирвати бранців із Алвішевих рук.

Работорговець чудово зрозумів, що треба робити, щоб не втратити бариш у багато тисяч доларів. Він пообіцяв Негору пильнувати місіс Уелдон, як власну касу.

Сірі, одноманітні дні ув'язнення тяглися далі. Життя у факторії нічим не відрізнялося від життя в місті. Алвіш наслідував усі тутешні звичаї. Жінки у факторії робили ту саму роботу, що й жінки в місті, догоджаючи своїм господарям або чоловікам. Вони вирощували сорго, маніок, боби, земляний горіх, горох, цукрову тростину, цибулю, кунжут та огірки; товкли рис у дерев'яних ступах, вилущуючи зерно; чистили, віяли, а потім мололи маїс та перетирали на борошно маніок; готували крупу, з якої тубільці варять юшку — "мтіелле"; збирали врожай сорго — про те, що воно достигло, недавно урочисто повідомили населенню; чавили запашну олію із схожих на оливки плодів "мпафу", вживану тут як парфуми, та їстівну — з арахісу; робили хмільні напої: "малофу" з бананів та "помбе"; пряли бавовну довгими веретенами; шили одягу з лика; доглядали худобу: корів, що даються доїтись, тільки коли поруч стоїть теля або солом'яне опудало теляти; короткорогих горбатих корівок дрібної породи; кіз, що не тільки дають молоко та м'ясо, а й правлять за гроші, як і раби; свиней, овець та свійську птицю. З цього ще неповного переліку видно, що на жіночих плечах лежало геть усе господарство. Чоловіки в цей час курили тютюн і гашиш¹¹⁰, зрідка полювали на слонів та буйволів або, найнявшись на службу до работорговців, чинили набіги на мирні села, захоплюючи невільників. Збір урожаю маїсу й полювання на рабів, як і всякий інший збір урожаю та всяке інше полювання, відбувалися в певний час.

Місіс Уелдон часом спинялася біля жінок і дивилась, як вони працюють. Негритянки кривилися, коли бачили її. Вони ненавиділи білих і, хоча й знали, що місіс Уелдон бранка, анітрохи не співчували їй. Одна тільки Халіма приязно ставилась до неї.

Малий Джек майже завжди ходив гуляти з матір'ю, йому, звичайно, кортіло вийти за огорожу. Проте і тут, у саду, було на що подивитись. На величезному баобабі виднілися гнізда поважних марабу¹¹¹, змощені з сухих гілочок, і гнізда амарантових ткачів — маленьких пташок з пурпурово-червоними грудочками та рудувато-бурими спинками. Ці пташки славились своєю майстерністю звивати гнізда. В траві нищпорили пташки-"вдовички", дзьобаючи зернята й комашню. Приємно виспівували голосисті "калао"; пронизливо скрикували ясно-сірі з червоними хвостами папуги, що їх у Манемі називають "роус". Комахоїдні "друго", схожі на коноплянок, тільки з товстими червоними дзьобами, перепурхували з гілки на гілку. Скрізь пурхали метелики, а надто біля струмків, що текли на території факторії. Але метелики — то вже царина кузена Бенедікта; Джек незабаром до них збайдужів. Хлопчик дуже жалкував, що він іще малий і не може виглянути поверх огорожі. На жаль, тут не було його друга Діка Сенда. Як вони лазили вдвох по щоглах "Пілігрима"!

Коли б Дік був тут, Джек виліз би з ним аж на верхівку найвищого, понад сто футів, баобаба! Як весело проводили б вони час!

А кузен Бенедікт почував себе чудово завжди й скрізь, якщо, звісно, довкола нього не бракувало комах. Йому пощастило знайти малесеньку бджілку, яка будує свої

стільники в червоточинах, а також осу-сфекса, що кладе яєчка в чужі чарунки, як ото зозуля підкидає свої яйця в чужі гнізда. Ентомолог вивчав знайдених комах, як міг, без лупи й без окулярів.

Літали тут москїти, особливо біля струмків. Якось вони так покусали ентомолога, що його ледве можна було впізнати. Коли місіс Уелдон стала дорікати кузенів Бенедікту, що він дозволив оддати себе на з'їжу цим злим комахам, учений, розчісуючи укуси до крові, відповів:

— Такий у них інстинкт, кузино Уелдон, такий інстинкт! Не слід на них за це сердитися.

І от одного чудового дня — це було 11 червня — кузен Бенедікт мало не став найщасливішим ентомологом у світі. Про цей випадок, що мав зовсім несподівані наслідки, варто розповісти докладніше.

Було близько одинадцятої години ранку. Сонце пекло немилосердно, і жителі факторії поховалися в свої хатини. На вулицю не виходив ніхто.

Місіс Уелдон куняла біля маленького Джека, який міцно спав.

Навіть кузена Бенедікта розморила спека, і він не пішов на свою щоденну екскурсію. Однак зробив це з тяжким серцем — адже надворі в проміннях палючого полуденного сонця бриніли міриади комах.

Отож кузен Бенедікт побрів у хатину і приліг у кутку, щоб скоротати цю вимушену сіесту¹¹².

Він уже задрімав, коли раптом почув різке дзижчання — нестерпно дратівливий звук, характерний для деяких комах.

Є комахи, які змахують своїми крильцями п'ятнадцять-шістнадцять тисяч раз на секунду; тоді й виникає отаке дзижчання.

— Шестинога! Комаха! — вигукнув кузен Бенедікт.

Сну як не було. Ентомолог зірвався на рівні ноги.

Безперечно, в хатині дзижчала якась велика комаха. Кузен Бенедікт був дуже короткозорий, зате слух мав надзвичайно тонкий; він міг визначити комаху з того, як вона дзижчить. Але такого дзижчання він ще ніколи не чув.

Повертаючи голову на звук, учений витріщав очі, намагаючись вгледіти комаху своїми короткозорими очима.

Інстинкт ентомолога підказував кузенів Бенедікту, що комаха, яка таким щасливим випадком залетіла до його хатини, — не перша-ліпша, а визначна.

Кузен Бенедікт застиг, дослухаючись. Сонячні промені освітлювали хатину тільки біля дверей. Нарешті він помітив чорну цятку, яка кружляла в повітрі. Однак комаха не підлітала ближче, і він ніяк не міг її роздивитися. Ентомолог затамував подих. Коли б навіть комаха його вкусила, він би й тоді не поворухнувся, щоб не сполохати її.

Кінець кінцем комаха, покружлявши біля вченого, сіла йому просто на голову. Кузен Бенедікт щасливо усміхнувся. Він відчував, як легенька комашина бігав по його чуприні. Йому до жаги кортіло піднести руку до голови, але він переборов себе.

"Ні! Ні! — думав кузен Бенедікт. — Я ще схиблю, а то й гірше — заподію їй шкоду.

Нехай збіжить нижче. Ач як гасає! О, о, спускається!

Мабуть, це дуже велика комаха. О, хай би вона спустилася на кінчик мого носа! Скосивши очі, я міг би її роздивитися й визначити, до якого ряду, родини, виду та різновиду вона належить!"

Так міркував кузен Бенедікт. Але відстань од його маківки до кінчика досить довгого носа була чималенька. Чи схоче примхлива комашина вирушати в таку далеку дорогу? Візьме та й подасться кудись-інде, скажімо, за вухо або на потилицю, а там її не роздивишся. А що, як вона зніметься й вилетить з хатини на волю, до своїх родичів, які купаються в морі жаркого сонячного проміння!

Кузен Бенедікт вжахнувся, подумавши про це. Ще ніколи в житті він так не хвилювався. Африканська шестинога комаха невідомого виду або різновиду сиділа в нього на голові, і він міг визначити її тільки в тому разі, якби вона зволила наблизитись до самісіньких його очей. Проте комаха мовби вгадала бажання кузена Бенедікта. Побродивши в його розкуйовдженій чуприні, подібній до кущуватих заростей, вона почала неквапно спускатися по лобі до перенісся. Кузен Бенедікт похолов. Якщо комаха дісталась до вершини гори, чом би їй не зійти до підніжжя?! Адже це дуже розумна комаха!

"Якби я був на її місці, то неодмінно спустився б!" — думав шановний учений.

Хтось інший на місці кузена Бенедікта ляснув би себе по лобі, щоб убити чи бодай нагнати надокучливу комаху. А терпіти, як вона тебе лоскоче усіма своїми шістьма лапками, не кажучи про те, що може ще й боляче вкусити, — хіба це не героїзм? Спартанець, який дозволяв лисиці гризти свої груди, римлянин, який тримав у руках розпечене вугілля, не краще володіли собою, ніж кузен Бенедікт, що, безперечно, був прямим нащадком цих двох героїв!

Комаха, покрутившись на лобі у вченого, спинилась перед його переніссям, ніби завагавшись. Серце в кузена Бенедікта несамовито закалатало: чи підніметься комаха знову до надбрівних дуг, чи спуститься по носі вниз?

Комаха спустилася. Кузен Бенедікт відчув, як її волохаті лапки дріботять по носі. Комаха не звертала ні праворуч, ні ліворуч. На мить вона була затрималась на горбочку носа, де колись сиділи окуляри. Подолавши цю перешкоду, комаха спустилася вниз і зупинилась на самісінькому кінчику носа шановного вченого.

Краще місце годі було вибрати. Скосивши очі, кузен Бенедікт міг якнайкраще її роздивитися.

— Господи! — вигукнув кузен Бенедікт. — Горбкувата мантикора!

О, навіщо було це кричати — це треба було мовити подумки! Та чи не забагато ми вимагаємо від найзавзятішого з ентомологів? Як тут не крикнути в бурхливому захваті, коли у вас на кінчику носа сидить горбкувата мантикора з широкими надкриллями — дуже рідкісна комаха з родини жужелиць, рідкісна різновидність мантикори, що водиться ніби-то тільки в південній частині Африки, екземпляр, якого немає в багатьох найкращих колекціях!

На жаль, кузен Бенедікт не тільки крикнув, злякавши мантикору, а ще й чхнув, чим

потряс її сідало. Він швидко підніс руку, стис пальці в кулак, але вхопив тільки кінчик свого носа.

— А бодай тобі! — вигукнув він.

Проте вчений умить схаменувся, і дальша його поведінка могла б правити за чудовий приклад самовладання.

Кузен Бенедікт знав, що горбкувата мантікора майже не літає — вона перепурхує з місця на місце або бігає. Тож він упав навколішки і побачив дюймів за десять од свого носа чорну цятку, яка промайнула в сонячному промінні.

Мабуть-таки краще спостерігати за мантікорою під час її вільного лету. Аби тільки не згубити її з очей!

"Якщо я спіймаю її зараз, — думав кузен Бенедікт, — то можу розчавити її. Ні! Я поповзу слідом за нею! Я вивчатиму її в природних умовах! Я милуватимусь нею. А спіймати ще встигну!"

Чи слушно міркував кузен Бенедікт? Хтозна. Проте хоч хай там як, а вчений, опустивши носа мало не до землі, мов пес, що йде по сліду, поповз навкарачках за рідкісною комахою. Через якусь мить він уже був надворі і поповз під спечним полуденним сонцем. А ще через кілька хвилин учений опинився під самісінькою огорожею факторії Алвіша.

Як поведеться мантікора далі? Перелетить через огорожу, залишивши свого закоханого переслідувача по цей бік? Ні, не така у мантікори вдача — кузен Бенедікт добре знав навички цих жужелиць. Тож він повз, мов ящірка, за рухливою чорною цяткою.

Раптом на шляху мантікори постав широкий отвір кротової нори. Комаха недовго думаючи рушила в цю підземну галерею. Ці комахи любляють повзати темними ходами. Кузен Бенедікт злякався, що мантікора втече від нього. Та, на його превеликий подив, кротова нора була рівною галереєю футів зо два завширшки. Крізь неї було неважко пролізти такому сухорлявому чоловікові, як наш ентомолог. Кузен Бенедікт кинувся в нору із завзяттям такси¹¹³. Захопившись переслідуванням, він не помітив, що, "зарившись у землю", опинився під огорожею факторії. Кротовий хід з'єднував обгороджену територію із зовнішнім світом. Через півхвилини кузен Бенедікт виповз із факторії на волю. Та він не звернув на це уваги: він думав тільки про чудову комаху, яка вела його за собою.

Проте мантікорі вже, мабуть, набридло мандрувати пішки. Вона розсунула надкрилля й розпростала крильця. Кузен Бенедікт, відчувши небезпеку, підніс руку, щоб накрити комаху долонею, та ба! Дз-з-з! Мантікора полетіла геть.

Розпач ентомолога годі описати. Але мантікора не могла залетіти далеко. Кузен Бенедікт скочив на ноги, роззирнувся довкола й кинувся до комахи, простягти вперед руки.

Мантікора кружляла в нього над головою.

Може, покружлявши над його скуйовдженою чуприною, вона знов сяде на землю? Було схоже, що мантікора зробить саме так.

Та, на лихо бідолахи-вченого, Алвішева факторія, розташована на північній околиці Казонде, межувала з лісом, що розкинувся на багато миль. Якщо мантікорі заманеться полетіти під шатро дерев і пурхати там з гілки на гілку, доведеться попрощатися з надією покласти її в бляшанку як найціннішу прикрасу колекції.

На жаль, так і сталося! Покружлявши, мантікора знов сіла на землю. Кузенів Бенедікт пощастило помітити, де сіла комаха. Він миттю став навкарачки. Але мантікора вже не бігла, а пересувалась короткими стрибками.

Кузен Бенедікт, геть знеможений цією гонитвою, з подряпаними до крові колінами й руками, стрибав слідом за мантікорою. Він кидався то праворуч, то ліворуч, простягаючи руки, щоб зловити її. Він бив долонями напечену сонцем землю, мов, плавець, що пливе наввимашки.

Та все даремно! Його руки хапали порожнечу. Комаха, начебто бавлячись, тікала від нього. Нарешті, діставшись до зеленого лісового шатра, вона знялась у повітря, зачепила кузена Бенедікта і зникла, глузливо продзижчавши в нього над вухом.

— А бодай тобі! — вдруге вигукнув кузен Бенедікт. — Втекла! Невдячна комашина! А я ж призначив тобі найпочесніше місце в моїй колекції! Ну, начувайся! Не втечеш од мене! Буду тебе переслідувати, доки спіймаю!

Прибитий невдачею, ентомолог забув, що з його короткозорістю шукати мантікору серед зеленого листя — марна справа. Та він уже не володів собою, нестямившись з досади й гніву. Він, тільки він винен у своїй невдачі! Якби він одразу схопив мантікору, а не "вивчав її поведінку в природних умовах", то нічого цього не сталося б і він уже мав би цей чудовий екземпляр африканської жужелиці, яку недаремно назвали йменням казкової істоти з людською головою й тулубом лева!

Кузен Бенедікт зовсім розгубився. Він і не помітив, що через цю непередбачену пригоду вибрався кротовим ходом із факторії Алвіша на волю. Він бачив тільки, що перед ним ліс — а десь там у лісі його мантікора! Він будь-що повинен впіймати її!

І вчений біг дрімучим лісом, не усвідомлюючи того, що робить. Скрізь йому ввижалась його дорогоцінна мантікора. Метляючи своїми довгими руками, міряючи землю цибатими ногами, він наосліп мчав уперед, чимось схожий на велетенського павука-косарика.

Куди він біжить, чи знайде дорогу назад і чи взагалі знайде, — це анітрохи не турбувало кузена Бенедікта. Ще менше думав він про зустріч з тубільцями.

Отак він забіг у ліс на добру милю.

Раптом із заростей вихопилася якась здоровенна істота й кинулась на вченого. Вона схопила його однією рукою за комір, другою за штани і, не давши спам'ятатися, потягла в хащі.

Так кузен Бенедікт утратив нагоду стати найщасливішим з ентомологів усіх п'яти частин світу!

Розділ XVI

МГАННГА

Коли кузен Бенедікт не повернувся в звичайний час із екскурсії, місис Уелдон

стурбувалася. Вона й гадки не мала, куди могла подітися ця велика дитина. Годі було припустити, що кузен Бенедікт утік із факторії, обгородженої таким високим палісадом. До того ж, місіс Уелдон добре знала свого дивакуватого кузена. Він би зроду не втік, не взявши з собою бляшанки з колекцією комах. А бляшанка лежала на місці в його хатині. Думати, що він доброхіть покинув свої ентомологічні скарби, — справжнє безглуздя. І все ж кузена Бенедікта не було в факторії Жозе-Антоніу Алвіша!

Цілий день місіс Уелдон шукала його по всіх усядах. Малий Джек і Халіма допомагали їй. Та всі пошуки були даремні.

Місіс Уелдон залишалось тільки думати, що кузена Бенедікта забрали з факторії за наказом работорговця. Але навіщо це Алвішеві? І що він зробив з ентомологом далі? Може, посадив у один з бараків на "чітоці"? З якою ж метою? Адже за домовленістю між місіс Уелдон і Негору, кузен Бенедікт був одним із бранців, яких Алвіш мав приставити до Мосамедіша й передати Джеймсові Уелдону за викуп у сто тисяч доларів!

Коли б місіс Уелдон бачила, як розгнівався Алвіш, дізнавшись про зникнення вченого, вона зрозуміла б: работорговець непричетний до цієї справи. Але якщо кузен Бенедікт утік з доброї волі, чому він не звів їй свого задуму?

Алвіш та його слуги невтомно шукали ентомолога. Невдовзі вони знайшли кротовий хід, який сполучав факторію з лісом. Работорговець збагнув, що "мухолов" утік саме сюдою.

Можна собі уявити, як розлютився Алвіш, коли подумав, що цю втечу буде привинено йому, і бариш, який він мав одержати від викупу, зменшиться.

"Цей бевзь анічогісінько не вартий, — думав він, — а мені він обійдеться в добрі гроші. Якби тільки я його впіймав!.."

Та хоч хай як ретельно шукали вченого і в факторії, і в лісі, жодних слідів його не знайшли. Місіс Уелдон довелось примиритися з тим, що кузена немає. Алвішеві залишалося тільки побиватися за втраченими грішми. Кузен Бенедікт аж ніяк не міг діяти в змові із кимсь чужим. Найпевніше, що він випадково знайшов кротовий хід і втік, навіть не подумавши про своїх супутників, начебто їх і на світі не було.

Хоч-не-хоч, місіс Уелдон визнала це. Проте вона анітрохи не сердилась на бідолаху, бо знала, що він не здатен відповідати за свої вчинки.

"Сердега! Що з ним буде?" — питала вона себе.

Кротовий хід забили того ж дня, а бранців стали стерегти пильніше: варту несли і по цей, і по той бік огорожі. Життя місіс Уелдон та її сина зробилося ще нуднішим і одноманітнішим. А тим часом у цій місцевості сталася незвичайна кліматична зміна. Дарма що час дощів — "мазіка" — минув іще в квітні, з 19 червня полило знову. Небо затягло хмарами, й безнастанні зливи затоплювали Казонде та округи.

Для місіс Уелдон дощі були тільки прикрою перешкодою, яка заважала їй гуляти по факторії. Але для тубільців вони були справжнім лихом. Річки, вийшовши з берегів, затопили улоговини з уже достиглими посівами. Пропав урожай. Людям загрожував голод.

Володарка краю Муана та її міністри геть розгубилися, не знаючи, як відвернути напад.

Вирішили вдатися до чаклунів. Але не до тих, що вміють лише ворожити й лікувати хвороби заговорами та заклинаннями. Лихо було таке, що йому могли зарадити тільки вищі чаклуни — мганнги, які вміють викликати і проганяти дощі.

Але й мганнги не допомогли. Марно заводили вони своїх тужливих пісень, марно викрикували заклинання, марно бряжчали брязкальцями, калатали дзвониками й дули в роги з трьома розгалуженнями, повні бруду й шматочків кори; марно вимахували амулетами; марно збивали куряву на "чітоці" ритуальними танцями чи то навіть плювали в обличчя найзнатнішим придворним... Жодному з мганнг не вдалося прогнати злих духів, що збирають у небі дощові хмари.

Над краєм нависала чимдалі страшніша загроза. Тож Муана звеліла покликати уславленого мганнгу з північної Анголи. Про нього розповідали справжнісінькі чудеса. Це був чарівник із чарівників, а головне, чудовий заклинач "мазіки". Віра в його могутність побільшувалась ще й тим, що він ніколи не бував у Казонде.

25 червня вранці новий мганнга урочисто вступив у Казонде, сповістивши про це голосним теленканням дзвіночків.

Чаклун прийшов просто на "чітоку", й відразу натовп тубільців кинувся до нього. Небо цього дня було не таке захмарене, та й вітер начебто збирався змінити напрямок. Ці ознаки ясної погоди, що збіглися з приходом мганнги, відразу прихилили до нього серця всіх.

До того ж мганнга був із себе дуже показний: чистокровний негр, футів шість на зріст і, мабуть, дуже сильний. Упевнений погляд та горда постава нового мганнги мимоволі викликали повагу.

Звичайно чаклуни об'єднуються по три, по чотири, а то й по п'ять чоловік і ходять по селах разом із почтом помічників та слуг. Цей мганнга прийшов сам. На грудях у нього білою глиною були намальовані химерні візерунки. На ньому була пишна із шлейфом спідничка з трави, незгірш як у сучасних модниць. На шиї — намисто з пташиних черепів, на голові — шкіряний ковпак, прикрашений пір'ям та намистом; стегна оперізував шкіряний пасок, на якому теліпалася сила-силенна дзвіночків. При кожному русі мганнги вони дзвеніли голосніше, ніж збруя на іспанському мулі. Отак був убраний цей чудовий представник африканської чаклунської братії.

Все його чаклунське причадалля — черепашки, амулети, різьблені дерев'яні ідоли й фетиші, балабушки з кізяку, що неодмінно використовуються в Центральній Африці під час усіх чаклунських обрядів, — лежало в круглому пузатому кошику.

Іще одна особливість нового мганнги: він був німий. Але ця вада тільки зміцнила повагу тубільців до нього. Мганнга мугикав — протягло, гугняво, на низьких нотах. Як на тубільців, це була ще одна ознака його могутності.

Спершу мганнга обійшов "чітоку", виконуючи якийсь урочистий танець. Дзвіночки на його поясі несамовито дзвеніли. Натовп ішов за ним, наслідуючи всі його рухи, як ото зграя мавп іде за своїм ватажком. Потім мганнга, звернувши з "чітоки" на головну

вулицю, попрямував до резиденції володарів Казонде.

Її величність Муана, попереджена про прибуття мганнги, вже виходила йому назустріч із усім своїм почтом.

Мганнга вклонився їй до землі, а тоді випростався на весь свій велетенський зріст, розпроставши широкі плечі. Він простяг руки до неба, по якому летіли хмари. Чаклун показав на них Муані й пояснив на митах: хмари, мовляв, спершу підуть на захід, а потім, описавши коло, повернуться на схід. Ніяка сила не годна зупинити цього руху.

Далі, на превеликий подив городян і почту, чаклун узяв на руку могутню повелительку Казонде. Придворні хотіли були перешкодити такому небаченому порушенню етикету, але силач-мганнга ухопив за карк першого, який підбіг до нього, і жбурнув його вбік кроків на п'ятнадцять. Муана не виказала ніякого невдоволення поведінням чаклуна. Навпаки, вона скривила обличчя в гримасі, що мала означати милостиву усмішку. Проте чаклун, не зваживши на цей знак прихильності, потяг володарку за собою, а натовп гунув слідом за ними.

Чаклун прямував до факторії Жозе-Антоніу Алвіша. Невдовзі він спинився перед ворітьми. Вони були зачинені. Мганнга штовхнув ворота плечем, і вони впали, зірвані з завіс. Захоплена Муана увійшла з ним у двір факторії.

Работорговець, його солдати й раби підбігли до зухвальця, який зривав ворота, не чекаючи, поки їх відчинять, та, побачивши Муану, зупинилися і застигли в шанобливих позах.

Алвіш, мабуть, хотів спитати у її величності, чому він має завдячувати за таку честь, але мганнга не дав йому говорити. Розштовхавши натовп, він став посеред кола й заходився ще жвавіше повторювати свою пантоміму. Він підносив руки до хмар, сварився на них кулаками, закликав їх, наказував їм повернути назад. Далі, вдавши, що тільки на превелику силу стримує хмари, він надув щоки й дмухнув у небо, ніби сподівався розвіяти їхнє громаддя своїм подихом. І справді, дивлячись на його зріст та поставу, можна було повірити, що це йому до снаги.

Муана, заворожена — саме таке слово сюди якнайбільше пасує грою цього талановитого актора, вже не володіла собою. Нестямно щось викрикуючи, вона повторювала кожен рух мганнги. Придворні й натовп тубільців робили те саме, і гугняве мугикання німого потонуло в несамоовитих зойках, криках і витті.

І що — хмари перестали насуватися зі сходу й закривати сонце? Розвіялись від заклинань наймогутнішого із мганнг? Аж ніяк. Навпаки, саме коли повелителька Муана та народ уже були певні, що злі духи, які наслали таке лихо, кинулися навітки, проясніле зранку небо знов захмарилось, й перші важкі краплі дощу впали на землю.

Настрій тубільців ураз змінився. Вони гнівно глянули на мганнгу. Муана насупила брови. Лихий це знак — чаклунові могли тут же відрізати вуха. Коло тубільців зімкнулося, догори знялися кулаки. Було б мганнзі непереливки, якби несподіваний випадок не спрямував їхню ворожість в інший бік. Мганнга, який був на цілу голову вищий від усіх людей, що юрилися довкола нього, раптом простяг руку, показуючи на щось у дворі факторії. Цей жест був такий владний, що всі погляди мимоволі

звернулися туди.

Почувши вигуки й виття натовпу, місіс Уелдон та малий Джек вийшли з хатини. Саме на них показував чаклун лівою рукою, водночас підносячи праву до неба.

Ось хто у всьому винен! Ця біла жінка і її син! Од них усе лихо! Це вони прикликали хмари зі своїх дощових країн, щоб затопити Казонде й виморити народ голодом!

Мганнгу зрозуміли. Муана загрозово простягла руку до місіс Уелдон. Натовп тубільців, несамовито лементуючи, кинувся до неї.

Приголомшена місіс Уелдон схопила на руки Джека. Притиснувши його до грудей, вона стояла, залякнувши перед знівиснілими дикунами.

Мганнга попрямував до неї. Тубільці розступилися перед цим чаклуном, який не тільки знайшов призвідців лиха, а й ліки від нього.

Алвіш, який вельми цінував життя своєї бранки, не знав, що йому робити, і теж підступив ближче до неї. Мганнга вихопив малого Джека з рук матері й підніс до неба. Здавалось, він от-от розчерепить хлопчикові голову об землю, щоб умилосердити духів.

Місіс Уелдон зойкнула і впала на землю, зомлівши. Але мганнга, зробивши володарці Муані знак, з якого та зрозуміла його намір, взяв бідолашну матір на руки й поніс її разом із сином. Вражені дикуни покійно розступилися перед ним.

Алвіш розшаленів. Спершу випустити з рук одного бранця, а тепер стояти й мовчки дивитися, як у тебе з-під носа забирають ще двох, а з ними й бариш... Нізачо в світі він не міг на це погодитись, хоч хай би навіть усьому Казонде загрожувала гибель від нового всесвітнього потопу!

Работорговець кинувся услід за мганнгою, щоб спинити його. Але гнів натовпу враз обернувся проти нього. Муана звеліла схопити Алвіша, і він, розуміючи, що непокоря дорого йому коштуватиме, відразу принішк, проклинаючи подумки дурне легковір'я підданців повелительки Муани. Дикуни й справді думали, що хмари підуть разом із тими, хто їх накликав. Вони не сумнівалися: мганнга кров'ю чужинців умилосердить духів і прожене геть од Казонде дощі, які завдали місту такого лиха.

Мганнга тим часом ніс далі своїх жертв так легко, як ото лев у своїй могутній паші пару козенят. Малий Джек тремтів з переляку, місіс Уелдон і досі не прийшла до тями. Розлючені тубільці з дикими криками сунули слідом за мганнгою.

Чаклун вийшов з факторії, перетнув Казонде, вступив під зелене шатро лісу і тим же твердим сягнистим кроком пройшов понад три милі. Тубільці потроху відставали й нарешті, зрозумівши, що мганнга хоче залишитись сам, повернули назад.

Чаклун дістався до берега річки, що її швидкі води текли на північ. Там у бухточці, схованій поміж прибережними чагарями, стояла на піску пірога, прикрита соломою.

Мганнга обережно поклав у пірогу свою ношу, відштовхнув ногою легенького човна, а коли швидка течія підхопила його, мовив гучним голосом:

— Капітане, дозвольте представити вам місіс Уелдон і малого Джека! А тепер — у дорогу, і хай усі хмари небесні ринуть потопом на голови цих бевзів у Казонде!

Розділ XVII

УНИЗ ЗА ТЕЧІЄЮ

Ці слова мовив Геркулес, якого годі було впізнати в чаклунському уборі, а звертався він не до кого іншого, як до Діка Сенда. Юнак лежав у човні. Він був іще кволий і міг сісти тільки з допомогою кузена Бенедікта.

Місіс Уелдон, опритомнівши, тихо спитала:

— Це ти, Діку? Ти?

Юнак хотів був сісти раніше, але місіс Уелдон поквапилась обійняти його. Малий Джек теж обіймав і цілував Діка Сенда.

— Мій друже Дік! Мій любий друже Дік! — без упину повторював хлопчик, а потім, повернувшись до Геркулеса, додав: — А я тебе не впізнав!

— Ще б пак! Чудовий маскарад! — засміявся Геркулес, стираючи з грудей химерні білі візерунки.

— Який ти негарний! — сказав Джек.

— Звичайно! Адже я зображав чорта, а чорт, либонь, не красень.

— Геркулесе! — вигукнула місіс Уелдон, простягаючи руку сміливому негрові.

— Він урятував вас, — озвався Дік Сенд, — урятував і мене. Але він не хоче, щоб про це говорили.

— Врятував, врятував! Рано ще говорити про порятунок! — відказав Геркулес. — Адже якби не з'явився містер Бенедікт і не сказав нам, де ви, місіс Уелдон, — ми нічого не змогли б зробити.

Справді, то Геркулес п'ять днів тому схопив ученого, коли той переслідував у лісі свою дорогоцінну мантікору. Якби не ця пригода, Дік Сенд і Геркулес не дізналися б, де Алвіш ховає місіс Уелдон, і Геркулесові не спало б на думку пробратись у Казонде, вдягшись чаклуном.

Пірога швидко пливла за течією річки, досить вузької у цих місцях, а Геркулес розповідав про все, що було з ним, відколи він утік з табору на Кванзі: як він непомітно йшов назирці за кітандою, що в ній несли місіс Уелдон і Джека; як знайшов пораненого Дінго і як вони вдвох добулись до Казонде; як послав записку з Дінго; як після несподіваної появи кузена Бенедікта марно намагався проникнути в факторію, що її так пильно охороняли; як урешті знайшов спосіб вирвати бранців із рук страшного Жозе-Антоніу Алвіша.

Трапилось це так. Геркулес, своїм звичаєм, бродив у лісі, наглядаючи за всім, що робилося в факторії, ладен скористатися з першої-ліпшої нагоди пробратися в неї. Аж тут повз нього пройшов мганнга — той самий славнозвісний чаклун, що його нетерпляче чекали в Казонде. Напасти на мганнгу, зняти з нього вбрання і прикраси, одягтися, прив'язати мганнгу до дерева ліанами, щоб і сам дідько не розплутав би вузлів, розмалювати себе, — все це забрало дві-три години. Залишалось тільки зіграти роль заклинача дощів; це блискуче вдалося завдяки надзвичайній довірливості тубільців.

Коротко розповідаючи про свої пригоди, Геркулес і словом не обмовився про Діка Сенда.

— А як же вийшло з тобою, Діку? — спитала місіс Уелдон.

— Місіс Уелдон, — відповів юнак, — я нічого не можу розповісти про себе. Остання моя думка була про вас, про Джека! Я марно намагався розірвати ліани, якими мене прив'язали до стовпа... Вода залила мене, піднялась вище голови... Я знепритомнів... А коли прийшов до тями, то вже лежав у заростях папірусу, а Геркулес стояв переді мною на колінах, лікуючи мої рани.

— Ще б пак! Адже я тепер лікар, знахар, чаклун, чарівник і ворожбит!

— Геркулесе, — мовила місіс Уелдон, — розкажіть мені все-таки, як ви врятували Діка.

— Та хіба то я, місіс Уелдон? Хіба потік, пішовши в старе русло, не вивернув стовпа і не поніс із собою Діка? Я виловив його ледве живого з води — тільки й того. Зрештою, не так уже й важко було пробратися потемки до могили й почекати, доки зруйнують загату, а потім пірнути й висмикнути з землі стовп разом із прив'язаним до нього капітаном... Будь-хто міг би це зробити. Скажімо, містер Бенедікт або й Дінго. А справді, чи не Дінго це зробив?

Дінго весело загавкав у відповідь, Джек, обійнявши велику голову собаки, погладив його і спитав:

— Дінго! Це ти врятував нашого друга Діка?

І тут же похитав головою Дінго справа наліво і зліва направо.

— Він каже "ні", Геркулесе, — мовив Джек. — Бачиш: не він. А тепер скажи, Дінго: це Геркулес урятував нашого капітана?

І хлопчик примусив Дінго кивнути кілька разів головою.

— Він каже "так"! Він каже "так"! — вигукнув Джек. — От бачиш, Геркулесе, це ти!

— Друже Дінго, — зітхнув Геркулес, пестячи собаку, — навіщо ти признався? Ти ж бо обіцяв, що мовчатимеш!

Так, це Геркулес, ризикуючи життям, урятував Діка Сенда. Але він не хотів признатися в цьому, бо був дуже скромний на вдачу. Зрештою, він не вважав себе героєм і безперестанку повторював, що будь-хто з його супутників зробив би те саме.

Вони завели розмову про бідолашних Геркулесових товаришів: старого Тома, його сина Бета, Актеона і Остіна. Їх погнали в область Великих Озер. Геркулес бачив їх у невідомому каравані. Якийсь час він ішов назирці за караваном, але дати їм знати про себе не вдалося. Отак їх і погнали. Пропали хлопці! З очей у Геркулеса покотилися сльози.

— Не плачте, друже мій, — сказала місіс Уелдон. — Нумо сподіватися, що ми з ними ще побачимось.

Місіс Уелдон коротко розповіла Дікові Сенду про своє життя у факторії Алвіша.

— Може, — сказала вона наприкінці, — нам було б безпечніше залишитися в Казонде?

— То я зробив невлад! — вигукнув Геркулес.

— Ні, Геркулесе, ні! — заперечив Дік. Сенд. — Ці негідники, безперечно, мають намір затягти містера Уелдона в пастку. Нам треба втікати гуртом і то чимшвидше,

щоб дістатися до узбережжя раніше, ніж Негору повернеться в Мосамедіш. Там португальські власті візьмуть нас під захист і нададуть необхідну допомогу. А коли Алвіш з'явиться по свої сто тисяч доларів...

— То він дістане сто тисяч ударів палицею по голові, старий мерзотник! — вигукнув Геркулес. — Я сам розрахуюся з ним!

Ні, про повернення місіс Уелдон до Казонде не могло бути й мови. Отже, треба випередити Негору. Дік Сенд вирішив добре все обмірковувати, щоб неодмінно досягти мети.

От нарешті йому й випала нагода здійснити давній задум: спуститися за течією річки до океанського узбережжя.

Ця річка текла на північ і, можливо, впадала в Конго. В такому разі, замість прибути до Сан-Паулу-ді-Луанда, вони допливуть до гирла Конго. То нічого: в гвінейських колоніях вони дістануть таку саму допомогу, як і в Сан-Паулу-ді-Луанда.

Спершу Дік Сенд мав намір спуститися за течією на плавучому островці з водоростей¹¹⁴. Але Геркулес, якимось блукаючи берегом, натрапив на пірогу. Оце так удача! Кращого засобу пересування годі й бажати? Пірога не була схожа на вузький човник, якими тубільці звичайно плавають по річках. Вона була понад тридцять футів завдовжки й чотири завширшки. На таких пірогах можуть сидіти по кілька веслярів. Як линуть вони по воді!

Місіс Уелдон та її супутники зручно розташувались у пірозі. Швидка течія несла її вниз, і правувати нею можна було одним кермовим веслом.

Дік Сенд хотів плисти тільки вночі, щоб не потрапити на очі тубільцям. Але якщо рухатись усього по дванадцять годин із двадцяти чотирьох, то їхня подорож триватиме вдвічі довше. І Дікові спало на думку прикрити пірогу трав'яним навісом. З цією роботою впоралися швидко. Навіс із довгої трави підтримували дві жердини, прилаштовані одна до носа, друга до корми. Трава, звисаючи до самісінької води, маскувала довге кермове весло. Пірога здавалася непоказним трав'яним островцем серед інших плавучих островців. Навіс уводив в оману навіть птахів, і на нього часто сідали подзьобати зернят чорні чайки з червоними дзьобами — "аррінгас" — та білі й сірі зимородки.

Зелений навіс захищав пасажирів піроги і від пекучого сонця.

Така подорож була не дуже стомлива, однак і не зовсім безпечна.

Мандрівники мали добувати харч на щодень. Доводилось не тільки ловити рибу в річці, а й полювати на берегах. Дік Сенд мав з вогнепальної зброї лише рушницю — її взяв з собою Геркулес, коли втік під час атаки на термітник, — та невеличкий запас набоїв. Коли просунути рушницю крізь трав'яне прикриття, може, пощастить стріляти більш влучно, ніж із засідки.

Пірога пливла за течією із швидкістю близько двох миль на годину. Дік Сенд сподівався, що вони пройдуть миль п'ятнадцять на добу. Але така швидкість вимагала від стернового невсипущої пильності, щоб учасно та спритно обминати перешкоди: підводне каміння, мілини, стовбури дерев. До того ж, попереду на шляху мандрівників

могли постати пороги й водоспади, яких рясно на африканських річках.

Дік Сенд знов узяв на себе обов'язки капітана й став на носі піроги. Крізь щілини в трав'яному навісі він пильно стежив за фарватером і голосом або жестом давав вказівки Геркулесові, а той могутньою рукою скеровував пірогу в потрібному напрямку за допомогою кермового весла.

Місіс Уелдон лежала на підстилці з сухого листя, поринувши в свої думки. Кузен Бенедікт, мовчазний і насуплений, сидів під бортом, схрестивши на грудях руки й випроставши цибаті ноги. Він не міг подарувати Геркулесові пригоди з мантикорою. Вчений із сумом згадував свою колекцію та ентомологічні нотатки, що залишилися в Казонде. Тубільцям годі зрозуміти, який безцінний скарб потрапив їм до рук! Час від часу він за звичкою підносив руку до перенісся, щоб підняти на лоб окуляри, яких там уже хтозна-відколи не було...

Малий Джек розумів, що галасувати не можна, але рухатись йому ніхто не забороняв, і він, наслідуючи свого друга Дінго, лазив на чотирьох по пірозі.

Протягом перших двох днів місіс Уелдон та її супутники харчувалися тими запасами, що їх Геркулес зібрав перед від'їздом. Тільки вночі Дік Сенд робив зупинку на кілька годин, щоб перепочити самому. Але він не сходив на берег. Дік не хотів ризикувати даремно і твердо вирішив висідати тільки тоді, коли треба буде роздобути харчів.

Поки що вони пливли без пригод. Річка була футів сто п'ятдесят завширшки. Вниз пливло кілька острівців. Вони рухались з такою самою швидкістю, що й пірога, і Дік Сенд не боявся зіткнутися з ними.

Край здавався безлюдним. Видно, ця частина Казонде була малозаселена, і тубільці навідувались сюди тільки зрідка.

Береги буяли рослинністю, яка милувала око найяскравішими барвами. Пірога пливла поміж двох нескінченних шерог пишних заростів ластівника, шпажника, лілей, ломиноса, бальзамінових і парасолькових рослин, алое, деревовидних папоротників і запашного папірусу. Місцями до самісінької річки підступав дрімучий ліс. Над водою схилялися копалові дерева, акації з цупким листям, "залізні дерева" — баугінії, в яких стовбури з того боку, звідки віють найхолодніші вітри, обросли лишайником; смоковниці, що, як і мангові дерева, спираються на повітряне коріння, подібне до свай, та багато інших чудових фігових дерев. Верховіття, що сягали сотні футів угору, переплітаючись, нависали над річкою склепінням, через яке не проникало сонце. Подекуди ліани перевисали з берега на берег, утворюючи мости.

27 червня малий Джек побачив, як таким мостом переходила зграя мавп; вони позчіплювалися хвостами на той випадок, якби міст, не витримавши їхньої ваги, обірвався. Джек був у захваті.

Ці найменші представники родини шимпанзе, яких у Центральній Африці називають "соко", досить потворні на вигляд. В них вузький лоб, жовта морда й високо поставлені вуха. Живуть вони невеличкими зграями, гавкають, мов собаки. Тубільці бояться цих мавп, бо вони інколи крадуть їхніх дітей, яких потім кусають і дряпають.

Споруджений за порадою Діка Сенда навів так добре маскував пірогу, що навіть ці гострозорі тварини нічого не помітили.

Деся надвечір, пропливши миль із двадцять, пірога раптом зупинилася.

— Що там таке? — спитав Геркулес, який весь час стояв за кермовим веслом.

— Загата, — відповів Дік, — але загата природна.

— То зруйнувати її, капітане Дік?

— Атож, Геркулесе. Доведеться рубати сокирою. Загата, мабуть, міцна: на ній осіло вже кілька острівців, а вона стоїть.

— Зруйнувати, то зруйнувати! — відповів Геркулес і перейшов на ніс піроги.

Загата утворилася з водоростей "тікати́ка", що їх міцні гнучкі волокна, переплітаючись, спресовуються в щільну масу, схожу на повсть. По такій повсті можна перейти річку, як по мосту, коли не боятися загрузнути по коліно в цьому багнистому настилі. На поверхні загати росли прегарні лотоси.

Швидко спадала темрява. Геркулес міг спокійно вийти з-під навісу. Він так вправно орудував сокирою, що за якісь дві години загата розпалася посередині. Течія понесла обидві її половини до берегів, і пірога попливла далі.

Чи варто про це говорити? Кузен Бенедікт — ця велика дитина — сподівався, що Геркулесові не вдасться перерубати загату й пірога не попливе далі. Подорож річкою здавалася йому дуже нудною. Він із жалем згадував факторію Жозе-Антоніу Алвіша й свою хатину, де залишилась його бляшанка з колекцією комах. Ентомолог так сумував, що всім було його жаль. Адже довкола — жодної комахи! Жодної!

Тож коли Геркулес — "його учень" — приніс йому якусь бридку волохату істоту, ентомолог невимовно зрадів. Славний негр угледів її на загаті. Він мав досить збентежений вигляд, оддаючи свою знахідку вченому.

Кузен Бенедікт обережно взяв істоту двома пальцями й підніс до самісіньких очей, знову з жалем згадавши про окуляри та лупу. Як би вони оце йому придалися!

Раптом він закричав:

— Геркулесе! Геркулесе! Ти заслужив прощення! Кузино Уелдон! Діку! Це єдина в своєму роді комаха і, безперечно, африканська! Хай-но тільки хто спробує забрати її в мене! Я скоріше розпрощаюся з життям!

— Справді цінна знахідка? — спитала місіс Уелдон.

— Ви ще й питаєте! Це комаха, яка не належить ні до ряду твердокрилих, ні до сітчастокрилих, ні до перетинчастокрилих, ані взагалі до жодного з десяти відомих науці рядів! Невігласи віднесли б її до павукоподібних. Але вона тільки схожа на павука! Членистонога істота, яка була б павуком, коли б мала вісім ніжок; проте ця істота має всього шість ніжок, і тому вона — не що інше, як комаха! Чи міг я, друзі мої, сподіватись, що до рук мені потрапить такий скарб?! Нарешті й моє ім'я увійде в науку! Цю комаху буде названо "Nexarodes Benedictus"!115

Кузен Бенедікт так захопився, що, сівши на свого улюбленого коника, відразу забув про минулі й майбутні злигодні. Місіс Уелдон і Дік Сенд вітали його від щирого серця.

А суденце тим часом пливло далі по темній воді. Тишу порушувало тільки

брюхання гіпопотамів та шурхіт крокодилів на прибережному піску.

Повний місяць зійшов над деревами, і його м'яке світло, проникнувши крізь щілини в навісі, осяяло пірогу.

Раптом з правого берега долинув якийсь глухий шум, наче в темряві запрацювало водночас кілька великих помп.

То прийшло на водопій велике стадо слонів. Понаїдавшись за день волокнистих стеблин, вони тепер гамували спрагу перед нічним спочинком. Їхні хоботи то піднімались, то опускались, мовби якісь механізми; здавалося, ці велети вип'ють усю річку.

Розділ XVIII

РІЗНІ ПОДІЇ

Протягом наступного тижня пірога пливла далі за водою. За ці дні не сталося нічого особливого. Річка текла серед чудових лісів.

Край і тут був безлюдний. Дік Сенд анітрохи не жалкував за цим. Зате тварин тут не бракувало. Грайливо вибрикували зебри, вискакували й щезали табуни антилоп, з яких найграційніші антилопи-каами. Ввечері всі ці мирні тварини зникали і виходили хижаки — леви та леопарди. Однак досі втікачі не мали сутичок ні з лісовими, ні з річковими хижаками.

Майже щодня пополудні вони підпливали до правого або лівого берега і Дік Сенд сходив на землю.

Доводилось поповнювати запаси харчів. У цих диких місцях не було ані маніоку, ні сорго, ні маїсу, ні фруктів. Власне, все це росло й тут, але в дикому стані, його не можна було їсти. Тож Дік Сенд хоч-не-хоч полював, дарма що звуки пострілів могли привернути увагу тубільців.

Вогонь мандрівники добували з допомогою тертя, обертаючи дерев'яну паличку в ямці, видовбаній у сухій гілці смоковниці. Вони перейняли це в тубільців, а може, і в мавп. Адже дехто з дослідників твердить, що горили добувають вогонь саме в такий спосіб. Потім на багатті смажили великі шматки м'яса антилопи або лося — їжу на кілька днів.

4 липня Дікові Сенду вдалося одним пострілом забити антилопу "поку". Це була тварина п'ять футів завдовжки з довгими рогами, прикрашеними наростами у вигляді кілець, з жовтаво-червоною шерстю, поцяткованою білими плямками, та білим черевом. Її м'ясо всім припало до смаку.

За підрахунками Діка Сенда виходило: до 8 липня вони пропливли щонайбільше сто миль. Проте й це вже була чимала відстань. Тільки тепер Дік Сенд почав себе питати, куди ж принесе їх річка, яка, здавалося, не мала кінця-краю. Досі вона увібрала в себе лише кілька маленьких приток і майже не поширшала. Спершу вона текла на північ, а далі повернула на північний захід.

Річка теж годувала мандрівників. За вудку їм правили ліани, за гачки — гострі колючки. Вони ловили "санджіку" — дрібних рибок, дуже ніжних на смак, які довго зберігаються, коли їх прокоптити; чорну "узаку" — теж смачну рибу; голову "монде"

з цупкою щетиною замість зубів; маленьких "дагала", що водяться в проточній воді й належать до породи оселедців. "Дагала" схожі на мальків, яких ловлять у Темзі.

9 липня вдень Дік Сенд зазнав ще одного випробування. Він був один на березі й саме підстерігав кааму, роги якої виднілися з кущів. Тільки-но він вистрелив, як за тридцять кроків од нього на берег вискочив другий — дуже страшний — мисливець. Він, безперечно, з'явився по свою здобич і не збирався поступатися нею.

Це був велетенський лев тієї породи, яку тубільці називають "карамо". "Карамо" анітрохи не схожі на так званих ньясських безгривих левів.

Лев був футів із п'ять заввишки. Чудова тварина!

Одним стрибком він опинився біля каами, зваленої кулею Діка Сенда. Антилопа забила у пазурах страшного хижака.

Рушниця Діка Сенда була розряджена. Перш ніж він устиг закласти новий набій, лев помітив його. Проте він поки що тільки пильно стежив за юнаком.

В Діка Сенда вистачило мужності зупинитись і залякнути на місці. Він чув, що в таких випадках це іноді може врятувати. Він не робив спроби ані перезарядити рушницю, ані втікати.

Лев і далі пильно стежив за Діком налитими кров'ю котячими очима. Він ніби вагався, яку здобич вибрати: ту, що билася під його лапою, чи ту, що не ворушилася. Якби не каама, Дікові Сенду настав би кінець.

Минули дві довгі хвилини. Лев дивився на Діка Сенда, а Дік Сенд на лева.

Нарешті лев зробив вибір. Схопивши в пащу тріпотливу кааму, він поніс її в зарості, як собака зайця. Дік бачив, як бив по кущах його цупкий хвіст і як лев зник у високих заростях.

Про всяк випадок юнак простояв непорушно іще якийсь час, а потім повернувся до своїх супутників. Він не сказав їм про те, від якої страшної небезпеки щойно врятувався. Він тільки подумав, що якби втікачі не пливли по річці, а пробиралися до узбережжя лісами й рівнинами, де стільки хижих звірів, то навряд чи хто з них залишився б живий. Край і далі здавався безлюдним. Та, мабуть, він не завжди був такий. Місцями, де береги були пологі, траплялися сліди селищ. Досвідчені мандрівники, які не раз бували в цій частині Африки, — приміром, Девід Лівінгстон — безпомилково вгадали б це. Побачивши живоплоти з високих молочаїв, що збереглися довше, ніж солом'яні халупи, самотню в загороді священну смоковницю, вони відразу впізнали б рештки колишнього селища. За звичаєм багатьох тубільних племен, після смерті вождя дикуни покидають селище й перебираються кудись-інде.

Можливо, цей край, як і інші області Африки, населяють племена, що їм за житла правлять викопані в землі ями. Ці дикуни, що стоять на найнижчому ступені розвитку, виходять із своїх нір тільки вночі, як ото хижаки із лігов. Зустріч і з тими, і з тими однаково небезпечна.

Дік Сенд не сумнівався, що це — країна людодів. Двічі або й тричі він бачив на галявинах рештки багаття з обгорілими людськими кістками — сліди жахливого бенкету. Лиха година могла привести людодів на берег саме тоді, коли Дік Сенд

полюватиме. Тим-то він сходив на берег дуже рідко і щоразу просив Геркулеса, щоб той при найменшій тривозі, не чекаючи його повернення, відчалював од берега. Чесний негр давав обіцянку, але весь час, поки Дік був на березі, потерпав за нього і ледве приховував це від місіс Уелдон.

Вечір 10 липня був особливо тривожний. Вдалині, на правому березі, мандрівники вгледіли село з будівель на палях. Русло там ширшало, утворюючи ніби бухту, над якою на дерев'яних помостах стояло хижок тридцять. Течія несла пірогу просто на палі; годі було й думати об'їхати їх: під лівим берегом з води рясно стирчало каміння.

В селі жили люди. В деяких хижках горіли вогні. Хор голосів тяг журливу пісню. Якби, на нещастя, — тубільці напнули сіті між палями, як це іноді буває, пірога заплуталася б у них, а поки її виплутували б, на ноги піднялося б усе село.

Стоячи на носі, Дік Сенд пошепки віддавав команди, лавіруючи так, щоб човен не наштовхнувся на вузькі палі. Ніч стояла місячна, було видно, куди правувати, але водночас було видно й пірогу. О лихої! На помості над самою водою сиділи два тубільці, голосно розмовляючи. Течія несла пірогу просто до них. Дикуні неодмінно помітять суденце! А що, як вони знімуть галас і розбудять усе село?

До помосту залишалось футів сто, коли Дік Сенд почув стривожені крики тубільців. Один дикун показував другому на "острівце", що плив за течією. Цей острівець міг пошматувати сіті, що їх недавно наставили тубільці.

Схопившись на ноги, обидва дикуні заходились похапцем витягати сіті й голосно кликати на допомогу сусідів.

На крик із хиж вибігли п'ять чи шість чоловік і кинулись до помосту. Ставши на поперечини між палями, вони почали й собі тягти сіті. При цьому всі галасували на відчай душі.

Зате в пірозі всі сиділи мовчки — коли не зважати на команди, що їх тихим голосом оддавав Дік Сенд, і непорушно — коли не рахувати ледь помітних жестів правої руки Геркулеса, який правував, стоячи на кормі. Малий Джек затис рученятами пащу Дінго, щоб той бува не загавкав, і пес тільки глухо гарчав.

А на помості метушилися й репетували тубільці.

Вони швидко й спритно витягали сіті. Якщо встигнуть їх підняти, перш ніж пірога зайде між палі, все скінчиться гаразд; якщо ж ні — пірога заплутається в сітях, і буде лихо. Дік Сенд не міг ні спинити пірогу, ані змінити напрямок її руху: річка, захиращена з лівого берега підводним камінням, а з правого — палями, стрімко несла свої води.

Пірога шугнула під поміст, і саме цієї миті тубільці витягли сіті з води. Аж тут сталося те, чого боявся Дік Сенд: трав'яний навіс зачепився за поміст і частину його здерло з піроги.

Один із тубільців скрикнув. Може, він помітив, що прикриває навіс? Чи, може, попередив своїх? Мабуть, що так.

Але Дік і його супутники вже проминули небезпечне місце. Течія мчала пірогу вперед, і незабаром вогні села зникли з очей.

— До лівого берега! — про всяк випадок наказав Дік Сенд. — Підводного каміння там уже немає.

— До лівого берега! — повторив Геркулес, круто повертаючи пірогу.

Дік Сенд перейшов на корму й став пильно оглядати осяяну місяцем водяну гладінь. Він не помітив нічого підозрілого. Жодна пірога не наздоганяла їх. На березі теж не було жодного тубільця. Однак із обережності Дік наказав і далі вести пірогу попід лівим берегом.

Протягом наступних чотирьох днів, з 11 по 14 липня, місис Уелдон та її супутники почали помічати, що місцевість різко змінюється. Тепер навкруги, скільки сягало око, розлягалась гола рівнина, подібна до тієї пустелі Калахарі, що її дослідив Лівінгстон під час своєї першої подорожі. Цю суху рівнину годі було й порівняти з родючими землями верхоріччя.

А річка далі стелилася вперед неспокійною стрічкою; мабуть-таки, вона впадала в Атлантичний океан!

На цих безплідних землях стало важко роздобувати харч. Від запасів нічого вже не лишилося. Риба ловилася погано, антилопи та інші трав'їдні тут не водилися, бо їм не було де пастися. Отже не було тут поживи й хижакам.

Уночі мандрівники вже не чули рикання левів. Тишу порушували тільки жаб'ячі концерти, що їх Камерон порівнював із шумом на верфі, коли конопатять, клепають та свердлять обшивку суден.

Пласка й безліса рівнина обабіч річки сягала аж до далеких горбів, що замикали її на сході й на заході. На ній ріс лише молочай, але не той його різновид, з якого добувають борошністу масу — "кассаву", а той, що з нього виготовляють неїстівну олію.

Дік Сенд не знав, що вони їстимуть завтра чи післязавтра. Аж тут Геркулес нагадав йому, що тубільці часто їдять зелені пагінці папороті, а також м'якуш стебел папірусу. Сам Геркулес не раз в отакий спосіб тамував голод, коли йшов назирці за караваном Ібн-Хаміса. На щастя, папороті й папірусу тут росло вдосталь. Солодкий м'якуш папірусу припав до смаку всім, а надто малому Джекові.

Щоправда, це була не вельми поживна їжа, та наступного дня завдяки кузенів Бенедікту мандрівники мали кращий харч.

Відтоді як кузен Бенедікт знайшов "*Nexarodes Benedictus*", що мав увічнити його ім'я, він знову перейнявся завзяттям. Сховавши комаху в безпечному місці — на головку капелюха, — учений використовував кожен зупинку для своїх ентомологічних пошуків. Якось, нишпорячи у високій траві, він сполохав пташку, що мала незвичайне пір'я.

Дік Сенд хотів був застрелити пташку, але кузен Бенедікт закричав:

— Не стріляйте, Діку, не стріляйте! Однаково цієї пташки не вистачить на п'ять душ!

— Зате її вистачить Джекові! — відповів Дік Сенд, знову цілячись у пташку, яка не квапилась летіти геть.

— Ні! Ні! — вигукнув ентомолог. — Не стріляйте! Це "навідниця", вона приведе нас

до місця, де є мед.

Дік Сенд опустив рушницю, подумавши, що кілька фунтів меду цінніші, ніж одна пташка. Разом з кузеном Бенедіктом він подався за "навідницею". А вона то злітала, то знову сідала на землю, ніби запрошуючи їх іти за нею.

Далеко йти не довелося: в заростях молочаю вони побачили старий дуплястий пень, довкола якого гули бджоли.

Кузенів Бенедікту не хотілося забирати в цих працюючих перетинчастокрилих "плодів їхньої праці" (так він сказав). Але Дік Сенд був іншої думки. Він запалив жмут сухої трави, викурив бджіл із дупла й набрав чималий запас меду. Залишивши "навідниці" кілька стільників — її частку здобичі, — мисливці повернулись до піроги.

Мед усім дуже сподобався. Але самим тільки медом не наїсися! Мандрівники знов стали мучитись голодом. Аж ось 12 липня, причаливши до берега, вони побачили, що земля встелена сараною. Сарана вкривала траву та кущі товстим шаром. Кузен Бенедікт тут же згадав, що тубільці їдять цих прямокрилих. Мандрівники заходилися збирати "манну небесну". Засмажена на слабкому вогні, сарана сподобалась би й не таким голодним людям, як Дік Сенд і його друзі. Щоправда, кузен Бенедікт, обідаючи, раз у раз зітхав, але їв з великим апетитом і наївся досхочу.

Коли ж настане кінець оцій довгій низці злигоднів? Хоч плисти на пірозі за течією швидкої річки було не так важко, як брести пралісом до узбережжя, однак задушлива спека вдень, вологі тумани вночі та безнастанні напади москітів дуже змучили мандрівників. Час би вже дістатися до місця! Але Дік Сенд не уявляв, скільки ще доведеться їм плисти: тиждень, місяць? Якби річка текла просто на захід, вони давно б уже добулися до північного узбережжя Анголи; але вона повернула на північ. Хтозна, куди ще може повернути річка!

14 липня вранці малий Джек стояв на носі піроги й дивився крізь щілину в навісі. Раптом він побачив на обрії широку смугу води.

— Море! — вигукнув хлопчик.

Серце в Діка Сенда шалено закалатало. Він квапливо підійшов до Джека.

— Море? — перепитав він. — Ні, це ще не море: це, мабуть, велика ріка, яка тече зі сходу на захід. Наша річка — тільки її притока. Може, це сам Заїр?

— Якби ж то так, Діку! — мовила місіс Уелдон.

Якби це був Заїр, або Конго, що його Стенлі дослідить аж через чотири роки, то мандрівники спустилися б за його течією до самого гирла й дісталися б до португальських поселень. Дік Сенд сподівався, що так і буде.

15, 16, 17 і 18 липня пірога пливла сріблястими водами широкої ріки. Мандрівники, як і раніше, намагалися нічим себе не виказувати; пірога, вкрита трав'янистим навісом, і далі здавалася плавучим острівцем.

Ще кілька днів — і настане кінець усім випробуванням пасажирів "Пілігрима"! Кожен з них за цей час мав нагоду не раз довести, який він мужній та стійкий, а надто — Дік Сенд. Юнак, як відомо, був скромний на вдачу, тож навіть і не думав про це, але друзі його думали повсякчас і віддавали йому належне. Можна було сподіватися, що

місіс Уелдон потурбується про нього.

Однак у ніч проти 19 липня сталася подія, яка мало не коштувала всім їм життя.

Десь о третій годині за північ із заходу долинув глухий шум. Дік Сенд стурбувався і став дослухатись.

Місіс Уелдон, малий Джек і кузен Бенедікт міцно спали. Дік Сенд гукнув Геркулеса на ніс піроги й попросив, щоб той прислухався.

Стояла тиха ніч. Не відчувалося навіть подмуху вітерця.

— Це шумить морський прибій! — сказав нарешті Геркулес, і очі його засяяли.

— Ні, — похитав Дік головою. — Морський прибій шумить не так.

— Що ж це таке?

— Дочекаємося ранку — побачимо. А тим часом будьмо насторожі.

Геркулес повернувся на корму, а Дік Сенд залишився на носі. Шум чимраз гучнішав. Незабаром він перетворився на гуркіт.

Розвиднілося майже відразу. Дік Сенд побачив, що за якихось півмилі нижче по річці в повітрі зависав начебто хмара.

Але це була не хмара. Перші промені сонця спалахнули в ній всіма барвами, і на диво гарна веселка перекинулася з берега на берег.

— До берега! — голосно закричав Дік Сенд, розбудивши місіс Уелдон. — Попереду — водоспад! Це хмара з водяних бризок! До берега, Геркулесе!

Дік Сенд не помилився. Русло ріки в тому місці обривалось прямовисною стіною футів сто заввишки. Вода скочувалась стрімким могутнім водоспадом. Іще півмилі — і суденце затягло б у прірву.

Розділ XIX

"С. В."

Геркулес дужим змахом весла повернув пірогу до лівого берега. На щастя, швидкість течії не збільшилася і русло майже до самого водоспаду було положисте. Тільки за триста — чотириста футів воно западалося, і далі ріка мчала свої води з шаленою швидкістю.

На лівому березі ріс густий ліс. Жоден промінчик не пробивався крізь суцільну завісу листя. Дік Сенд не без страху дивився на цю землю. Адже тут жили людоді. А мандрівникам доведеться йти пішки понад берегом. Про те, щоб волочити пірогу аж за водоспад, годі було й думати. Хіба це до снаги маленькому загонові?

Який жорстокий удар для. вкрай знеможених людей, що сподівалися не сьогодні-завтра добутись до португальських поселень у гирлі ріки!

Тим часом пірога підпливала до берега. Що ближче була земля, то дужче непокоївся Дінго.

Дік Сенд, який повсякчас був насторожі, не зводив очей з собаки, питаючи себе, що могло привернути його увагу — хижий звір чи тубілець. Та невдовзі він зрозумів, що Дінго перейнятий не люттю, а зовсім іншим почуттям.

— Дінго ніби плаче! — вигукнув малий Джек і обійняв собаку за шию.

Але Дінго випручався і стрибнув у воду. Перш ніж пірога причалила, він уже був на

березі й зник у високій траві.

Місіс Уелдон, Дік Сенд та Геркулес не знали, що й думати.

Через кілька секунд пірога врізалась носом у зелену товщу водоростей. З пронизливими криками в повітря знялося кілька наполоханих зимородків та маленьких сніжно-білих чапель. Геркулес міцно прив'язав суденце до стовбура схилоного над водою мангового дерева, і всі мандрівники висадилися на берег, затінений високими деревами.

В лісі не було стежок, однак притоптана трава свідчила про те, що тут недавно побували люди або звірі.

Дік Сенд із зарядженою рушницею, Геркулес із сокирою в руках прямували попереду загону. Пройшовши кроків десять, вони побачили Дінго. Опустивши носа до землі й час од часу погавкуючи, собака біг ніби по якомусь сліду. Щось потягло його до берега, а тепер вело в глиб лісу. Це розуміли всі.

— Увага! — сказав Дік Сенд. — Місіс Уелдон, візьміть Джека за руку! Містере Бенедікт, не відставайте! Геркулесе, будьте наготові!

Вряди-годи Дінго повертав голову й гавкав, ніби запрошуючи йти за ним.

Трохи згодом місіс Уелдон та її супутники наблизились до підніжжя старої смоковниці в гущавині лісу.

Під смоковницею стояла перехняблена хижка. Дінго жалібно вив, дивлячись на неї.

— Агов! Тут хтось є? — спитав Дік Сенд.

Він увійшов у хижку.

Місіс Уелдон та інші ввійшли слідом за ним. На долівці лежали розкидані кості, що вже побіліли від дії вогкого повітря.

— В цій хижці помер якийсь чоловік! — мовила місіс Уелдон.

— І Дінго його знав! — докинув Дік Сенд. — Певно, це був його хазяїн! О, дивіться, дивіться!

Дік Сенд показав на стовбур смоковниці, до якої тулилася хижка. Кора на стовбурі була обдерта, і на ній виднілися дві великі напівстерті червоні літери.

Дінго вперся лапами в дерево, мовби показуючи літери мандрівникам.

— "С. В."! — вигукнув Дік Сенд. — Літери, що їх Дінго впізнав з-поміж інших літер абетки. Літери, вигравіювані на його нашійнику!

Він ураз замовк і, нахилившись, підняв із землі невеличку мідну, геть позеленілу коробку.

Дік одкрив коробку, і з неї випав клопоть паперу. Юнак прочитав уголос:

"Тут... за 120 миль од берега океану... 3 грудня 1871 року... мене смертельно поранив і пограбував мій провідник Негору... Дінго! До мене!..

С. Вернон".

Записка пояснила все. Самюель Вернон, який вирушив у дослідницьку подорож по Центральній Африці, найняв провідником Негору. Велика сума грошей, що її мандрівник мав при собі, розпалила жадобу негідника-португальця, і він вирішив заволодіти грішми. Вернон, діставшись до берега Конго, став на ночівлю в цій хижці.

Тут і поранив його Негору, а потім пограбував. Після цього португалець утік, але невдовзі його заарештували як агента работорговця Алвіша й засудили в Сан-Паулу-ді-Луанда на довічне ув'язнення в одній із каторжних тюрем. Далі, як ми вже знаємо, Негору вдалося втекти й дістатись до Нової Зеландії, де він найнявся коком на "Пілігрим", на лихо всіх його пасажирів.

Бідолашний Вернон перед смертю встиг написати записку, вказавши ім'я вбивці та мотиви злочину. Записку він сховав у коробку, де, мабуть, зберігав гроші, що їх після лиходійства вкрав португалець. І вже конаючи, Вернон написав кров'ю на дереві свої ініціали. Перед цими червоними літерами Дінго, певно, просидів не один день! Він запам'ятав їх! І він уже ніколи їх не забував!

Потім Дінго побіг на берег океану; там його підібрав капітан "Вальдека". Далі Дінго потрапив на борт "Пілігрима", де знову зустрівся з Негору. Тим часом кості мандрівника тліли в нетрях Центральної Африки. Всі забули про нього. Не забув тільки вірний Дінго. Так уявляв собі події Дік Сенд, і, мабуть, так воно й було. Дік Сенд і Геркулес вже зібралися були поховати останки Самюеля Вернона, аж раптом Дінго люто загавкав і прожогом метнувся з хижки.

За мить почувся страшний зойк. Дінго на когось напав!

Геркулес кинувся слідом за Дінго. Коли Дік Сенд, місіс Уелдон, Джек і кузен Бенедікт теж вибігли з хижки, вони побачили на землі чоловіка, що відбивався від собаки, який вчепився йому в горлянку.

То був Негору.

Діставшись до гирла Конго, щоб сісти на судно, яке йшло до Америки, цей негідник залишив десь недалечко своїх людей, а сам вирушив до місця, де вбив мандрівника, який так щиро довірився йому.

Але в нього були причини податися сюди, і всі зрозуміли які, коли побачили біля підніжжя смоковниці яму, а в ній купу французьких золотих монет.

Отже, Негору, вбивши Самюеля Вернона, закопав украдені гроші, щоб згодом по них вернутися. І ось, коли він нарешті налагодився покласти до своїх кишень награбоване золото, Дінго напав на нього. Проте цей мерзотник, дарма що був приголомшений, встиг вийняти ножа і з силою вдарити собаку в груди саме тієї миті, коли Геркулес підбіг до нього й гукнув:

— Ну, поганцю! Нарешті я можу задушити тебе!..

Та цього робити не довелося! Португальця спіткала справедлива кара, до того ж на місці вчиненого ним злочину. Дінго, стікаючи кров'ю, останнім зусиллям стиснув щелепи — і Негору впав мертвий. Але й вірний собака був смертельно поранений. Зібравши останні сили, він поповз до хижки, де загинув його хазяїн, і там сконав.

Геркулес закопав у землю останки Самюеля Вернона, і в тій самій могилі поховав Дінго. Всі оплакували свого вірного друга.

Негору помер; але тубільці, що супроводили його від Казонде, перебували десь неподалік. Не дочекавшись начальника, вони стурбуються й підуть його шукати берегом річки. Це загрожувало мандрівникам неабиякою небезпекою.

Дік Сенд і місіс Уелдон почали радитись, як діяти далі. Не можна було марнувати жодної хвилини.

Вони вже знали напевне, що ця ріка — Конго, або, як її називають тубільці, Кванго чи Ікуту-я-Конго; під однією широтою її ще називають Заїром, а під іншою — Луалабою. Це була та сама велика артерія Центральної Африки, якій героїчний Стенлі присвоїв славне ім'я "Лівінгстон", але географам, можливо, слід би замінити це ім'я ім'ям самого Стенлі.

Однак якщо не лишалося жодного сумніву в тому, що це Конго, то в записці, залишеній французьким мандрівником, указувалось, що до океану залишається сто двадцять миль. Проте далі неможливо було плисти по річці. Жоден човен не пройшов би через водоспади — скоріше за все це були водоспади Нтамо. Отже, мандрівники повинні простувати берегом миль зо дві за водоспад, а потім збудувати пліт і далі знову плисти за течією.

— Яким же берегом ми підемо? — спитав Дік Сенд. — Лівим, де ми тепер, чи правим? Обидва береги здаються мені не зовсім безпечними — адже і на лівому, і на правому в дикуни. Але лівий берег все ж таки більш небезпечний: ми ризикуємо зустрітись тут із тубільцями, які супроводили Негору.

— То перепливімо на правий берег, — сказала місіс Уелдон.

— Ми поки що не знаємо, чи можна ним пройти. Мабуть, Негору недарма простував правим. Проте нема чого гадати. Я піду на розвідку.

І Дік Сенд попрямував до піроги.

Ріка тут була завширшки триста — чотириста футів, і Дік, який чудово орудував кермовим веслом, легко переплив би на той берег.

Юнак уже став за весло. Аж тут місіс Уелдон спитала:

— А ти не боїшся, Діку, що тебе затягне у водоспад?

— Ні, місіс Уелдон. До нього футів чотириста, не менше, та й течія тут ще спокійна.

— Але на правому березі?

— Я не причалюватиму, якщо помічу хоч якусь небезпеку.

— Візьми рушницю...

— Гаразд. Будь ласка, не турбуйтеся за мене, місіс Уелдон.

— А може, нам краще все-таки не розлучатися, Діку? — сказала місіс Уелдон, мовби передчуваючи щось лихе.

— Ні, я поїду сам, — відповів юнак. — Це потрібно для нашої загальної безпеки. Повернуся десь за годину.

Дік Сенд одштовхнувся від берега.

Дік швидко дістався до середини ріки. Течія була не дуже сильна, але її вже трохи прискорював водоспад. А футів за чотириста нижче вода зі страшенним гуркотом падала вниз, і бризки її, підхоплені західним вітром, долітали до піроги. Юнак здригнувся від думки, що пірогу могло затягти у водоспад, якби він погано пильнував уночі, і всі вони загинули б. Та зараз такої небезпеки не було, і пірога, слухаючись вправного весляра, перетинала ріку майже впоперек.

Незабаром Дік підплив до правого берега. Він уже був хотів зійти на землю, коли раптом знявся неймовірний галас. З прибережних заростів вискочило із десятиро тубільців і побігло до піроги.

Це були дикуни із села на палях. Помітивши тоді, тиждень тому, що під трав'яним покровом плавучого острівця ховаються люди, вони кинулись навздогін і протягом усього тижня йшли назирці за пірогою правим берегом.

Дік Сенд зрозумів: він загинув. І він спитав себе подумки, чи не зможе ціною власного життя врятувати своїх супутників. Спокійний, рішучий, стояв він на носі піроги й, приклавши рушницю до плеча, не підпускав дикунів близько до себе.

А вони вже зірвали трав'яний навіс. Побачивши, що перед ними тільки один чоловік, а не кілька, як вони сподівалися, тубільці люто загаласували. Це ж бо вони вдесьтох стільки днів гналися за одним хлопцем!

Зненацька один із тубільців простяг руку до лівого берега й показав на місіс Уелдон та інших супутників Діка Сенда. Ті все бачили і, не знаючи, що робити, вийшли із заростів папірусу.

Дикуни забралися на корму піроги й відштовхнули її від берега.

Дік стояв, націливши на них рушницю, і вони не наважувались напасти, бо знали, що таке вогнепальна зброя.

Один із тубільців схопив кермове весло і вправно повів пірогу впоперек течії. Ще футів сто — і вони пристануть...

— Тікайте! — гукнув Дік Сенд до місіс Уелдон. — Тікайте всі!

Але ні місіс Уелдон, ні Геркулес не зворухнулися, ніби їхні ноги вросли в землю.

Тікати? Для чого? Не мине й години, як дикуни їх наздоженуть...

Дік Сенд це зрозумів. І раптом йому сяйнула думка: він урятує друзів! Не вагаючись ні миті, юнак наставив рушницю на весло в руці дикуна, який вів пірогу. Він вистрелив — г і весло, розщеплене влучною кулею, переломилось навпіл.

Дикуни заволали із жаху. Та й було чого: пірога, позбавлена кермового весла, попливла за водою. Течія несла її швидше й швидше, і за кілька секунд до водоспаду залишилося хіба що сто футів...

Так ось що задумав Дік Сенд! Він пустив пірогу у водоспад! Дикуни загинуть, але загине і він! Проте друзі його врятуються...

Дикуни стрибали у воду і пливли до лівого берега.

Пірога перекинулася.

Дік Сенд не розгубився перед лицем близької смерті. Він ураз зміркував: перекинута пірога — останній його порятунок.

Дві небезпеки чигали б на юнака, коли б його затягло у водоспад: він би або задихнувся від повітряного вихору, або захлинувся водою. Однак перекинута пірога могла б його врятувати. Маючи такий захисток, будь-хто, певно, врятувався б од небезпеки, коли б навіть потрапив у Ніагарський водоспад!

Ці думки блискавкою промайнули в голові у Діка Сенда. Мить — і він пірнув під пірогу. Вчепившись за лавку, він висунув голову з води. А ще за мить відчув, як

нестримний потік із силою кинув пірогу й потяг її вниз.

Суденце ринуло в безодню біля підніжжя водоспаду, закрутилося в шаленому вирі, а тоді знову впливло на поверхню, і його знову підхопила бурхлива течія. Дік Сенд зрозумів: тепер його порятунок залежить тільки від сили його рук...

Добре, що він чудово плавав! Через чверть години, подолавши бистрину, він дістався до лівого берега. Місіс Уелдон, малий Джек, кузен Бенедікт і Геркулес підбігли до нього.

А дикуни всі до одного загинули в бурхливих водах: нічим не захищені, вони задихнулися раніше, ніж потрапили на дно безодні. Швидка течія повикидала їхні трупи на берег.

Розділ XX

ЕПІЛОГ

Через два дні, 20 липня, місіс Уелдон та її супутники зустріли караван, який прямував до Ембоми, в гирлі Конго. Це були не работорговці, а португальські купці, що везли до Європи слонову кістку. Втікачів гарно прийняли, а потім вони всі разом пішли даль

Їм таки справді поталанило! Дік Сенд не зміг би спуститися на плоту за течією. Коли Стенлі їхав од Нтамо до Йеллали, він нарахував на своєму шляху шістдесят два водоспади. Ні човен, ані пліт тут би не пройшли. А згодом, через чотири роки, відважний мандрівник витримав у гирлі Конго останню з тридцяти двох битву з тубільцями. Потім він потрапив у водоспад Мбело і тільки чудом урятувався від смерті.

11 серпня місіс Уелдон, Джек, кузен Бенедікт, Дік Сенд і Геркулес прибули в Ембому, де їх дуже гостинно прийняли. А біля причалу стояв американський пароплав, який мав плисти до Панамського перешийка. Місіс Уелдон та її супутники сіли на нього й щасливо дісталися до Америки.

Телеграма, передана того самого дня в Сан-Франціско, сповістила Джеймса Уелдона про несподіване повернення його дружини й сина.

Нарешті 25 серпня мандрівники прибули залізницею до столиці Каліфорнії. О, якби старий Том і його товариші були з ними!..

Що сказати про дальшу долю Діка Сенда й Геркулеса?

Перший став сином, а другий — близьким другом родини Уелдонів. Джеймс Уелдон розумів, чим він зобов'язаний юному капітанові й Геркулесу.

Добре, що Негору не вдалося дістатись до Сан-Франціско! Адже містер Уелдон оддав би все своє багатство, щоб тільки викупити дружину й сина. Він би вирушив до Африки, нехтуючи небезпекою, і хтозна, що б учинили з ним усі ті мерзотники...

Кілька слів про кузена Бенедікта. В день приїзду до Сан-Франціско, похапцем потиснувши руку Джеймсові Уелдону, шановний учений замкнувся у себе в кабінеті. Йому кортіло взятися до величезного наукового дослідження про "Nexarodes Benedictus". Цією працею він мав зробити справжній переворот у ентомологічній науці. Тут, у кабінеті, захищеному колекціями комах, кузен Бенедікт насамперед знайшов лупу і окуляри... Та коли він роздивився цього представника африканських комах, у

нього вихопився розпачливий зойк.

"Шестиніг Бенедікта" виявився зовсім не шестиногим! Це був звичайнісінький павук! У нього було шість лапок замість восьми — але тільки тому, що двох передніх бракувало! А бракувало через те, що Геркулес обірвав їх, коли ловив павука. Отже так званий "Hexapodes Benedictus" не становив ніякої цінності: це був усього-на-всього павук та ще й каліка!..

Через три роки малому Джекові минуло вісім років, і він пішов до школи. Дік Сенд допомагав йому готувати уроки. Повернувшись до Сан-Франціско, юнак гаряче взявся до навчання.

"Якби на борту "Пілігрима" я знав усе, що належить знати справжньому морякові, скількох нещасть можна було б уникнути!" — раз у раз думав Дік.

У вісімнадцять років Дік Сенд з відзнакою закінчив мореплавну школу й, одержавши диплом, став капітаном одного із суден Джеймса Уелдона.

В години дозвілля Дік завжди згадував старого Тома, Бета, Остіна й Актеона. Він уважав, що винен у їхньому нещасті. Місіс Уелдон також завдавала невимовного жалю думка про її колишніх супутників. Вона, Дік та Геркулес ладні були перевернути небо і землю, щоб тільки знайти друзів. Нарешті Джеймс Уелдон, завдяки своїм широким комерційним зв'язкам, натрапив на їхні сліди. Тома і його товаришів одвезли на Мадагаскар, де рабство було невдовзі скасовано.

Дік Сенд хотів оддати всі свої невеличкі заощадження, щоб викупити їх, але Джеймс Уелдон і слухати про це не схотів. Один з його агентів уладнав цю справу.

Із колишніх пасажирів "Пілігрима" не було з ними тільки старої Нен — вона загинула в Центральній Африці. Загинув і Дінго... Проте це справжнє щастя, що під час таких жахливих злигоднів загинули лише вони двоє...

Зрозуміла річ, того дня в домі у каліфорнійського негоціанта Джеймса Уелдона був великий бенкет. І всі були в захваті від тосту, який виголосила місіс Уелдон на честь Діка Сенда — "п'ятнадцятирічного капітана!"

Примітки

2

Шхуна-бриг — судно, що має кілька щогл, оснащених прямими й косими вітрилами. (Тут і далі — примітки перекладача.)

3

Лье — давня французька міра довжини (4,5 км).

4

Кюв'є Жорж (1769-1832) — відомий французький природознавець.

5

Тепер відомо понад мільйон видів комах, з них понад двісті тисяч різновидів жуків.

6

Маорі — тубільне населення Нової Зеландії.

7

Пакетбот — невелике судно, яким перевозять пошту і пасажирів.

8

Ост — східний вітер.

9

Ют — кормова частина палуби корабля від грот-щогли або від кормової рубки.

10

Рубка — закрите приміщення на верхній палубі чи в надбудові над нею, що його стіни не дотикаються до бортів судна.

11

Сенд — пісок (англ.).

12

Ванти — снасті, що підтримують щогли з боків.

13

Фок-щогла — передня щогла. Фок — нижнє пряме вітрило на ній.

14

Марс — майданчик на вершечку щогли. Служить для спостережень, кріплення блоків вантажних стріл тощо.

15

Брам-стенгга — третє коліно складної щогли.

16

Фал — трос, з допомогою якого на кораблі піднімають вітрила, прапори, сигнали.

17

Штиль — безвітря або дуже слабкий вітер на морі, озері.

18

Рея — металевий або дерев'яний брус, прикріплюваний до щогли.

19

Бізань-щогла — остання ззаду щогла на кораблі.

20

Грот-щогла — друга щогла від носа.

21

Бушприт — горизонтальний або похилий брус на носі корабля; клівер — трикутне вітрило; марсель — вітрило, що має форму трапеції.

22

Іти лівим або правим галсом — іти на вітрильному судні так, щоб вітер подував з правого або з лівого борту.

23

Штирборт — правий борт судна за його ходом.

24

Стаксель — трикутне вітрило, яке піднімають перед фок-щоглою.

25

Кабельтов — одиниця довжини (0,1 морської милі або приблизно 135,2 м).

26

Шканці — частина верхньої палуби між середньою й задньою щоглами. Шканці на військових кораблях — місце для парадів.

27

Бриг — двощоглове вітрильне судно XVIII-XIX ст. з прямими вітрилами на обох щоглах.

28

П'яртнерс — отвір у палубі, через який проходить нижній кінець щогли.

29

Такелаж — загальна назва всіх снастей на судні.

30

Крамбол — балка з двома-трьома блоками на зовнішньому кінці для підймання якоря на корабель.

31

Гордень — трос, що проходить через одношківний блок; з його допомогою підіймаються вантажі або натягуються вітрила на судні.

32

Жюль Верн написав роман "П'ятнадцятирічний капітан" 1878 року.

33

Йдеться про громадянську війну в Північній Америці між північними та південними штатами (1861-1865). Закінчилася ця війна визволенням негрів.

34

Нова Голландія — давня назва Австралії.

35

Бак — носова частина верхньої палуби або надбудова в носовій частині палуби.

36

Франклін Джон (1786-1847) — англійський мореплавець, дослідник полярних країн.

37

Дядечко Тобі — один із персонажів роману "Життя й думки Трістрама Шенді" англійського письменника Лоренса Стерна (1713-1768).

38

Нікомед — цар, який жив у I ст. до н. е. у Віфанії; Скандерберг (XV ст.) — легендарний албанський воєначальник; Оппієи (II ст. до н. е.) — грецький поет.

39

"В найменшому — найбільше божественного" (лат.).

40

Військова школа в штаті Нью-Йорк. (Прим. автора.)

41

"Собака освічений" (лат.).

42

Боніт — порода риби (родина макрелей).

43

Бакборт — лівий борт судна за його ходом.

44

Бухта — канат, укладений кругами або вісімками поруч і один над одним — у формі циліндра.

45

Вимбовка — важіль у коловороті.

46

Брасопити — повертати реї з допомогою прилаштованих до них снастей (брасів).

47

Наповнити вітром — наставити вітрила під вітер, щоб збільшити швидкість судна.

48

Лаг — прилад для вимірювання швидкості ходу судна й пройденого шляху.

49

Бакштаг — курс корабля, прокладений під тупим кутом до напрямку вітру. У бакштагові судно йде з найбільшою швидкістю.

50

Стеньга — верхня частина щогли, прикріплена до основної частини.

51

Брамсель — третє знизу вітрило.

52

Бом-брамсель — четверте коліно щогли, продовження брам-стеньги.

53

Топсель — трикутне вітрило. Ставиться вершиною донизу над чотирикутним вітрилом.

54

Травити шкот — послабити снасть, що нею розтягуються нижні кути вітрил.

55

Гітови — снасті для підняття вітрила.

56

Перти — підвіски під реями, на яких стоять матроси, кріплячи вітрила.

57

Бом-брам-рея — четверта знизу рея на щоглі.

58

Фордуни — снасті, що з'єднують горішні частини щогли із бортами судна.

59

Нок — незакріплений кінець реї.

60

Лісель — додаткові вітрила пообабіч двох передніх щогл, що їх піднімають при слабкому вітрі задля збільшення площі парусності.

61

Кільватер — слід на воді за кормою судна.

62

Нактоуз — металева — із спеціального немагнітного сплаву — або дерев'яна шафа, у верхній частині якої встановлено корабельний компас.

63

Один румб дорівнює $1/32$ кола, тобто $11^{\circ}15'$.

64

З "Ілюстрованого словника" Ворп'єра. (Прим. автора.)

65

Майже 60 кілометрів. Це вже штормовий вітер силою в вісім балів. (Прим. автора.)

66

Рифи — ряди протягнутих крізь вітрило зав'язок, якими зменшують його площу. Взяти риф — зменшити вітрило на якусь величину.

67

Лінь — віршовка близько двох з половиною сантиметрів завтовшки.

68

Шкала англійських і американських барометрів поділена на дюйми і лінії. 28,7 дюйма дорівнює 728 мм. (Прим. автора.)

69

Бом-утлегар — кінець бушприта.

70

716 мм.

71

Тобто до 100 км на годину.

72

709 мм.

73

Шквал — раптовий короткочасний порив вітру.

74

Близько 166 км. (Прим. автора.)

75

Бітенг — стояк або тумба для якірного ланцюга.

76

Траверс — напрямок, перпендикулярний курсові судна.

77

Борей — у старогрецькій міфології — крилатий бог північного вітру.

78

Ростри — настил на верхній палубі, на якому зберігаються запасні частини щогл, реї та встановлено шлюпки.

79

Рангоут — сукупність оснащення для встановлення вітрил (щогли, реї, стеньги тощо).

80

Ризофора — різновид мангового дерева.

81

Сієніт — мінерал, схожий на граніт.

82

Індигоносна — рослина, що містить у собі індиго — речовину, з якої за часів Жюля Верна виготовляли синю фарбу.

83

Сасапарель — рід тропічних або субтропічних рослин родини лілійних. Це вічнозелені кущові й напівкущові ліани.

84

Папуги нападають на дрібних птахів.

85

Колись для лікування використовували розтерту в порошок кору хінного дерева. Його називали "ієзуїтським порошком", бо 1649 року римські ієзуїти одержали багато хінної кори від своїх американських місіонерів. (Прим. автора.)

86

Муха цеце, за сучасними даними, небезпечна і для людей: вона — переносник трипанозоми — збудника страшної сонної хвороби, небезпечної для людей і смертельної для худоби.

87

Аболіціоністи — прихильники аболіціонізму — громадського руху наприкінці XVIII і на початку XIX ст. у Північній Америці. Аболіціоністи вимагали скасування рабства негрів у Південній Америці.

88

Квакери — християнська протестантська секта, що виникла у XVII ст. в Англії, а згодом поширилась і в Північній Америці. Квакери негативно ставились до рабовласництва, вважаючи, що воно суперечить вченню християнської церкви. Проте плантатори й духовенство південних штатів захищали рабовласництво, посиляючись на інші місця з тих самих релігійних книжок.

89

Сто днів — період другого правління Наполеона I у Франції (від 1 березня по 12 червня 1815 року). В червні 1815 року армію Наполеона було розбито під Ватерлоо, і він зрікся влади.

90

Нині тубільне населення Австралії, яке нещодавно налічувало кілька мільйонів чоловік, зменшилося до п'ятдесяти тисяч.

91

1798 року Наполеон вів загарбницьку війну в Єгипті.

92

Мамелюки — гвардія єгипетського султана, яку набирали з рабів.

93

Інкогніто — таємно, не називаючи себе.

94

Фернамбуку — штат на північному сході Бразилії, де вирощують бавовник.

95

По-англійськи "whipoorwill" ("віппурвіл") — назва, що своїм звучанням нагадує крик цього птаха.

96

Цукор-рафінад колись виготовляли у вигляді конусів, які називалися головами цукру.

97

Каури — черепашки, що правлять за дрібні гроші в Африці.

98

Ось що пише Камерон у своїй книжці "Довкола світу": "Щоб доставити Алвішеві п'ятдесят жінок, було знищено десять селищ... Десять селищ, у кожному з яких жило від ста до двохсот душ — усього близько півтори тисячі людей! Тільки небагатьом удалося врятуватись, але майже всі загинули в полум'ї пожежі, були вбиті, коли намагалися захистити свої родини, або померли з голоду в джунглях, якщо тільки хижі звірі не вкоротили їхніх страждань.

Ці злочини, що їх чинять у центрі Африки люди, які хизуються іменем християн і вважають себе португальцями, здадуться неймовірними жителям цивілізованих країн. Не може бути, щоб лісабонський уряд знав, які жахливі речі чинять люди, що прикриваються прапором Португалії й називають себе її підданцями".

Це твердження Камерона викликало протести в Португалії. (Прим. автора.)

99

Маніок — тропічна рослина. З неї виготовляють борошно — один із основних харчових продуктів у Екваторіальній Африці.

100

Батат — солодка картопля, багаторічна рослина з повзучими стеблами. В їжу вживаються печені бульби. Важлива харчова культура, поширена по всій тропічній Африці.

101

Ярд — англійська міра довжини (91,5 см).

102

Сама тільки фабрика ножів у Шеффільді (Англія) переробляє 170 000 кг слонової кістки. (Прим. автора.)

103

Полігамія — багатошлюбність.

104

Арлекін — персонаж італійської комедії масок, образ простака-слуги, незграбного телепня.

105

Пінта — давня французька міра рідини (і почасти сипучих тіл). Дорівнює 0,931 л.

106

Мегера — одна з трьох богинь помсти (евменід) у грецькій міфології; переносно — зла, немилосердна жінка.

107

Важко навіть уявити собі, які страшні гекатомби (гекатомба — в стародавніх греків жертва богам у сто биків; згодом — будь-яке велике урочисте жертвоприношення) приносяться в жертву, щоб гідно вшанувати пам'ять померлого володаря африканського племені. Камерон каже, що на похороні батька володаря Кассанго було принесено в жертву понад сто чоловік. (Прим. автора.)

108

Тобто в Південній Америці. Інки — корінне населення Південної Америки, що панувало в країні до її завоювання іспанцями.

109

Сипаї — колоніальні війська з місцевого населення Індії, що були на службі в англійців.

110

Гашиш — отруйний наркотик, який видобувають з індійських конопель. Згубно діє на центральну нервову систему.

111

Марабу — великий птах із родини лелекових. Мав голу голову та шию і великий міцний дзьоб. Поширений у Африці.

112

Сієста — післяобідній відпочинок в Італії, Іспанії та країнах Латинської Америки.

113

Такса — порода мисливських собак. З ними полюють на звірів, які живуть у норах — лисиць, борсуків тощо.

114

Камерон часто згадує про такі острівці на африканських річках. (Прим. автора.)

115

Шестиніг Бенедікта (лат.).